

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

YEVGENİ BERTELS

BÖYÜK AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
NİZAMİ

BAKİ-2017

Ön söz:

ELÇİN

Tərcümə edən:

Z.Abdullayev

Elmi redaktor:

Məmməd Arif Dadaşzadə

Y 41 Yevgeni Bertels

Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, «Təhsil»,
2017, 168 səh.

Şərqşünas alim, professor Y.Bertels (1890–1957) bu əsərində dünya şöhrətli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Bu əsər müəllifin nizamişünaslıq və mütəfəkkir şairin yaradıcılığı ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi qarşısında böyük xidmətidir.

Y 4603010000 2017
053

© «AzFan», 1940
© «Təhsil», 2017

NİZAMİ VƏ ONUN TƏDQİQATÇISI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Nizami Gəncəvi yalnız ədəbiyyatın və sənətin yox, ümumiyyətlə, bəşəri sivilizasiyanın tarixindəki o nadir simalardan biridir ki, onun yaradıcılığına verilən qiymət və ona bəslənilən ehtiram heç bir milli, irqi, dini, coğrafi sərhəd tanımır. Bu böyük hərfləli Şair üçün zaman çərçivəsi də mövcud deyil və bu gün onun yazıb-yaratdığı dövrdən keçən 850 il – zaman baxımından onun daimiliyinin yalnız bir epizodudur.

Nizami Gəncəvi hər hansı ictimai formasiya təzahürlərinin və maraqlarının fəvqündədir və bəşəriyyətin addımladığı siyasi-ictimai mərhələlər – feodalizm, sosializm, kapitalizm... – ona münasibətdə və onun qiymətləndirilməsində heç bir rol oynamır, çünki Nizami yaradıcılığı (beş epik poema-romandan ibarət altmış min misralıq «Xəmsə» və lirik şeirlər) öz bədii-estetik və ictimai-fəlsəfi səviyyəsinə və əhəmiyyətinə görə 850 il bundan əvvəl necə müasir və aktual idisə, bu gün də eləcə müasir və aktualdır.

Baxın, SSRİ-də qorxunc Stalin repressiyalarının davam etdiyi 1939-cu ildə Azərbaycan kommunistlərinin lideri (və faktiki olaraq Azərbaycanın sahibi!) Mir Cəfər Bağırov Nizaminin 800 illik yubileyinin keçirilməsini şəxsən İosif Stalinlə razılaşdırır və bu barədə dövlət səviyyəsində xüsusi qərar qəbul edilir – paradoksa (və sənətkarın qüdrətinə!) baxın: Stalin sistemi bir tərəfdən hər cür zorakılığın (terrorun, repressiyanın, işgəncənin, təqibin!) dövlətləri məhvə apardığını bəyan edən Nizami ideyalarını (Nizami humanizmini!) gündəlik həyatda darmadağın edir, o biri tərəfdən isə bu ideyaların carçısının təntənəli yubileyini keçirir.

Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si dahi fars şairi Əbülqasım Firdovsinin «Şahnamə»sindən təxminən iki əsr sonra yarandı və ölməz «Şahnamə»dən gələn epik ənənələri yeni bir mərhələyə qaldırdı. «Xəmsə» Şərq İntibahının təməlini qoyan mənəvi-estetik dəyərlər sırasında ən mühüm (və müəyyənədicisi!) yerlərdən birini tutur və bu epik poema-romanlarla bərabər, onun lirikası da bəşəri ədəbiyyatın estetik inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki coğrafi ünvanlara ötürü bir nəzər salmaq kifayətdir ki, onun yaradıcılığının ehtiva dairəsinin nə dərəcədə geniş olduğunu görəsən: antik Yunanıstan (Aleksandr Makedonskidən bəhs edən «İskəndərnamə»), yaxud əfsanəvi hökmdar Xosrovun vətəni İran («Xosrov və Şirin»), yaxud da yeddi gözəlin təmsil etdikləri türk, yunan, slavyan, hind, Xarəzm, ərəb, Çin elləri («Yeddi gözəl»).

Bir mühüm xüsusiyyət də odur ki, bu qəhrəmanlar müxtəlif dinlərə mənsubdurlar və əlbəttə, bu cəhət Nizami dünyagörüşündə tolerantlığın nə dərəcədə yüksək yer tutmasının ifadəsi və göstəricisidir.

Nizami mövzularının genişliyi, məzmun dərinliyi onun bədii-estetik qüdrəti ilə üst-üstə düşürdü. İ.V.Höte Nizami Gəncəvinin «bütün zamanların və xalqların şairi» hesab edirdi. H.Heyne isə emosional bir hissiyyatla yazırdı: «Almaniyanın öz böyük şairləri var... Ancaq onlar Nizami ilə müqayisədə kimdirlər ki?»

Qədim mənbələrin verdiyi və nüfuzlu tarixçilərin, şərqşünasların da təsdiq etdikləri məlumata görə, Nizami Gəncəvinin iyirmi min beyti (qırx min misra!) müharibələr, qarətlər, yanğınlar, zəlzələlər nəticəsində itib-bataraq dövrümüzə gəlib çatmayıb, ancaq bu kədərli (hətta faciəvi!) itkiyə baxmayaraq, Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatşünaslığında Homerlə, Vergili ilə, Dante və Şekspir ilə, onun «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun» kimi böyük məhəbbət dastanları isə dünya ədəbiyyatının «Dafnis və Xloya», «İsmin və İsmiyyə», «Hero və Leandr» kimi şedevrləri ilə bir sırada durur.

Nizami Gəncədə doğulmuş, bu şəhərin adını özünə təxəllüs götürmüş və bütün ömrü boyu da bu şəhərdə yaşamışdır. Böyük hökmdarların dövətlərinə baxmayaraq, Nizami Gəncəvi heç zaman saray şairi olmamışdır və onun əsərlərindəki azadpərvərlik, görü-nür, onun şəxsiyyəti üçün də səciyyəvi olub. O, şəxsi azadlığını, sərbəstliyini heç vaxt saray firavanlığına dəyişməmişdir.

850 ildir ki, Nizaminin məskəni kitabxanalar, elm mərkəzləri, universitetlərdir və bu gün Oksford Universiteti kimi qədim və nüfuzlu bir təhsil və elm ocağında yaradılmış yeni Mərkəzin də Nizami Gəncəvinin adını daşması – Nizami uzunömürlülüüyünün xarakterik və sanballı göstəricisidir.

Yeri düşmüşkən deyim ki, Oksford Universitetindəki bu Mərkəz bilavasitə professor Nərgiz Paşayevanın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır və Mərkəz onun rəhbərliyi ilə artıq ciddi fəaliyyətə başlamışdır. Yalnız elə bu faktı qeyd edim ki, məşhur şərqşünas alim, professor Y.Bertelsin «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» kitabı ilk dəfə 1940-cı ildə Bakıda nəşr olunmuşdu və Nərgiz xanım 80 ilə yaxın bir müddətdə nəşr olunmamış bu kitabı unutmazlıq içindən çıxararaq, ingilis dilinə tərcümə etdirib Mərkəzdə nəşrinə nail olmuşdur. Nizaminin Azərbaycan şairi kimi ingilisdilli nəhəng bir auditoriyaya təqdim olunması və bu təqdimatın Oksford Universiteti ilə bağlılığı çox mühüm bir hadisədir.

De Erbel, X.Purqştal, E.Braun, F.Erdman, F.Şarmura, A.Krımski, Y.Marr və digər şərqşünaslar, tarixçilər, eləcə də görkəmli Azərbaycan alimləri Həmid Araslı, Mirzağa Quluzadə, Əkbər Ağayev, Rüstəm Əliyev, Azadə Rüstəmovə və başqaları Nizami yaradıcılığını dərinlən tədqiq və təhlil etmişlər. Oxucunun qarşısındakı bu kitabı isə, dediyim kimi, professor Yevgeni Bertels yazmışdır.

Kitabı oxucu özü oxuyacaq, ona görə də mən yalnız müəllif haqqında bir neçə söz demək istəyirəm.

1890-cı ildə həkim ailəsində anadan olmuş, üç ali təhsil almış (o, Peterburq Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsindən sonra hüquq fakültəsini, eyni vaxtda da konservatoriyanı bitirmişdi) və 66 illik dramatik, keşməkeşli bir həyat yaşamış professor Yevgeni Eduardoviç Bertels Sovet İttifaqında, həm də əsas etibarilə repressiyalar dövründə tədqiqatlar aparmış, yazıb yaratmışdır.

Bütün həyatı kitabxanalarda, arxivlərdə keçən, 30-a qədər Qərb və Şərq dillərini bilən (!), Nizamidən başqa, Firdovsi, Cami, Nəvai və Şərq ədəbiyyatının başqa böyük nümayəndələrini tədqiq edən, elmi yaradıcılığı böyük diapazonla malik bu alim heç bir əsas olmandan ilk dəfə 1922-ci ildə «əks-inqilabçı» kimi, ikinci dəfə 1925-ci ildə «Fransa casusu» kimi, 1941-ci ildə – Hitler Almaniyasının SSRİ-yə hücum etdiyi qorxunc bir dövrdə isə ölümcül «alman casusu» ittihamı ilə həbs olunmuşdur və hər dəfə də bir neçə ay çəkən fiziki işgəncə və mənəvi terrorla dolu istintaqdan sonra azad edilmişdir.

Stalin sisteminin repressiyaları üç faciə ilə nəticələnirdi: repressiyaya məruz qalmış insan ya güllələnirdi, ya Sibirə göndərilir və orada məhv olurdu, ya da ruhən sındırılırdı. Sistem professor Y.Ber-

telsin də şəxsiyyətinin sındırılmasına nail olmuşdu – fiziki və mənəvi əzablara dözməyən bu elm adamı KQB-yə donoslar yazmağa məcbur edilmiş və bu donoslar da, öz növbəsində, onun başqa həmkarlarının – şərqşünasların, tarixçilərin repressiyaları üçün münbit zəmin yaratmışdı.

Y.Bertelsin donosları onun qələm dostlarının faciəsinə səbəb olmuşdu və bu baxımdan onun bəraəti yoxdur, ancaq eyni zamanda, özünün böyük insani faciəsi – mənəvi sarsıntıların, mənəvi gecə iztirablarının yaratdığı faciə var.

Və bu gün professor Yevgeni Bertelsin donosları donosbazlıqdan daha artıq, həmin böyük insani faciədən xəbər verir və bu gün yaşayan, oxunan və öyrədən isə onun əsərləri, o cümlədən oxucunun qarşısındakı bu kitabdır.

Mən Y.Bertelsin nizamişünaslıqdakı nüfuzu barədə təsəvvür yaratmaqdan ötrü yalnız bir faktı xatırlatmaqla bu qısa yazını bitirmək istəyirəm.

Nizami Gəncəvinin portreti yox idi və onun portretini yaratmaqdan ötrü müsabiqə elan olunur. Üç böyük Azərbaycan ziyalı (filosof Heydər Hüseynov, ədəbiyyatşünas Həmid Araslı və «Leyli və Məcnun» operasının, Nizaminin sözlərinə bəstələnmiş iki ölməz romansın müəllifi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli) ilə birlikdə professor Y.Bertels də bu işə cəlb edilir və şairin əsərlərinin onlarda yaratdığı təəssürat nəticəsində, məhz bu dördlüyün təsəvvürü əsasında rəssam Qəzənfər Xəlqov Nizaminin bu gün bütün dünyada məşhur olan portretini yaradır.

Ancaq, əlbəttə, sənətkarın şəxsi sifət cizgilərindən asılı olmayaraq, onun əsl portreti – onun yaradıcılığıdır.

Professor Y.Bertels Nizami Gəncəvi kimi nəhəng bir varlığın mənəvi portretini yaratmaq iqtidarına malik səlahiyyətli bir alim idi.

* * *

Bu kitabın 1940-cı il ilk nəşri SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı (o zaman bizim Akademiya hələ təsis edilməmişdi) Rəyasət Heyətinin qərarı ilə çap olunmuşdu və redaktoru Məmməd Arif idi.

Biz dövrədən gələn bir sıra sosioloji müddəaları cüzi redaktə etdik, bəzi yanlış tarixi faktlarla bağlı düzəlişlər apardıq, ancaq bütöv halda bu nəşrin də əsl redaktoru Arif müəllimdir.

E L Ç İ N

7 iyun 2016
Bakı

MÜQƏDDİMƏ

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri ən böyük sərvətlərdən biridir; bu böyük şairin 800 illik yubileyini Azərbaycan xalqı 1941-ci ildə bayram edəcəkdir. Bu yubiley yalnız Azərbaycanın deyil, çoxmillətli sovet xalqlarının şanlı bir bayramı olacaqdır.

Bizim qarşımızda müəyyən vəzifə durur: biz yubiley vaxtına qədər İttifaqımızın bütün zəhmətkeşlərini bu böyük şairin insanı heyran edən əsərləri ilə tanış etməliyik. Bu isə böyük tədqiqat işi aparılmasını tələb edir. Çünki Nizaminin bədii sənətkarlığı bütün dünyaya çoxdan məlum olsa da, bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatı az tədqiq edildiyi kimi, Nizaminin də öyrənilməsi və xüsusilə geniş xalq kütlələrinə tanıtılması üçün hələ çox az iş görülmüşdür.

Bu kiçik əsər öz qarşısına çox sadə bir vəzifə qoymuşdur. Bu vəzifə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxşı tanış olmayan oxucuya bu böyük şairin kim olduğunu, necə bir şəraitdə yaşayıb-yaratdığını, yaradıcılığının böyük bədii əhəmiyyətini və onun dünya ədəbiyyatı qarşısındakı böyük xidmətlərini anlatmaqdır. Lakin bu vəzifə nə qədər sadə olsa da, onu yerinə yetirmək çox da asan deyil, çünki ancaq tədqiq olunmuş, düzgün elmi təhlildən keçirilmiş bir şey haqqında sadə dil və sadə ifadə ilə əsər yazıla bilər.

Buna görə də bu əsərdən əvvəl uzun zaman tədqiqat işlərinin aparılması lazım gəlirdi. Bu tədqiqat işinin nəticələrini mən,

SSRİ Elmlər Akademiyasının bütün elmi aparatı ilə birlikdə verəcəyəm. Burada isə mən, çətin çıxışlarla və orijinaldan sitatlar gətirməklə əsəri ağırlaşdırmayaraq, yalnız tədqiqatdan əldə etdiyim son nəticələri oxucuya təqdim edirəm.

Nizami əsərlərinin heç birinin bütöv tərcüməsi oxucularımıza bu vaxta qədər məlum deyil. Buna görə də mən onların məzmununu qısa bir şəkildə verməyi faydalı gördüm. Belə olmasaydı, Nizami əsərlərinin sadə və asan təhlilini vermək çətin olardı. Hazırlanmaqda olan tərcümələr gələcəkdə çapdan çıxdıqdan sonra belə, bu qısa məzmunlar heç də faydasız olmaz. Bu qısa məzmunlar, söz yox ki, poemaların özünün oxunmasını əvəz edə bilməz, ancaq poemaları anlamağa yardım edər.

Dediyimiz kimi, kitab mütəxəssislər üçün deyil, Soveq İttifaqı xalqlarının ədəbiyyatı ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də mən təfəssilatla girişmədən Nizami yaradıcılığının əsas xətlərini oxucuya anlatmağa çalışmışam. Onu da boynuma alıram ki, Nizami poemalarındakı böyük sərvətin yalnız kiçik bir hissəsini əhatə edə bilmişəm. Tamamilə əhatə etmək işi irəlidədir və bu işi bir nəfər deyil, elmi işçilərin böyük bir kollektivi görəcəkdir. Bu işdə ölkəmizin bir sıra tədqiqat institutları iştirak edəcəkdir.

Bu kitab oxucunun diqqətini Nizamiyə cəlb edərək, onun gözəl əsərləri ilə yaxından tanış olmaq zərurətini anlada bilsə, kitabın vəzifəsi yerinə yetirilər, kitab faydalı və lazımlı olar.

NİZAMİNİN EPOXASI

Ayrı-ayrı müstəqil knyazlıqlara parçalanmış sabiq xilafətin ərazisində XI əsrin ortalarında yeni bir xalq meydana çıxmışdı, bu da səlcuqların türk qəbiləsi idi. Bunlar da uzun əsrlər boyunca yeni xalqların tarix meydanına çıxması üçün yol olan Orta Asiyadan keçib gəlmişdilər. Bu zaman Xorasan hakimi qəznəvilər öz sərhədlərini qorumağa qadir deyildilər. 1040-cı ildə Dəndəkandakı vuruşmada səlcuqlar qəti bir qələbə qazandılar və bundan sonra artıq kimsə onların irəliləməsini dayandıra bilmədi. 1055-ci ildə Bağdad artıq tənəzzül etdi. Bu vaxta qədər bu şəhər, quru adla da olsa, xilafətin paytaxtı sayılırdı. Xəlifə yeni fəthlərin arzusuna tabe olmağa məcbur oldu. Bu fəthlərə hər gün doğma çöllərdən yeni-yeni qüvvələr gəlirdi. Artıq 1077-ci ilə yaxın, səlcuq Məlikşah zamanında yeni ağaların torpağı çox böyük sahəni əhatə edirdi; bu torpaq Əfqanıstandan başlayaraq, qərbdə Bizans torpaqları sərhədinə qədər, cənubda – Misirdə fatimilər knyazlığına qədər uzanıb gedirdi. Səlcuqlar İrandan keçib Zaqafqaziyaya da gəlmiş və o zamana qədər Azərbaycan torpağında olan cürbəcür knyazlıqları tutmuşdular; bunların qaim-məqamları Ermənistanın da bir hissəsinə yiyələnmişdilər.

Məlikşahın hökumət idarəsi dövlət işlərində yaxşı siyasi xadim sayılan məşhur vəziri Nizamülmülkə arxalanırdı; Məlikşahın dövrü yeni ağaların qüdrətinin ən yüksək nöqtəsi idi. Onun öldüyü gündən (1092) etibarən səlcuq knyazları arasında nifaq başlanır. Səlcuqların ayrı-ayrı knyazlıqları arasındakı mübarizə onları son dərəcə zəif salır. Onların qəddar düşmənləri olan ismaililər də bu zəiflikdən istifadə edirlər. Əsasən köhnə qəbilə aristokratiyasının maraqlarını müdafiə edən və xilafətin bütün tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparan bu müdhiş ismaililər təriqəti, bu zaman əlçatmaz dağlıqlardakı qəsrlərinə sığınıb, oradan öz agentlərini göndərir, təriqətin başçılarının göstərdiyi adamları öldürürdülər. Təriqətin planına görə, bütün görkəmli siyasi adamlar, az-çox cəsarətli və igid hökumət nümayəndələri qırılıb tələf edilməli idi. XI əsrin sonlarına yaxın agentlərin fəaliyyəti o qədər genişlənmişdi ki, hətta səlcuqların özləri belə qorxurdular; möhkəm qəsrlər içində də, qüvvətli mühafizlər arasında da özlərini təhlükədə hiss edirdilər. Sonuncu «böyük» səlcuq sultan Səncər bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur olurdu: o, hətta bu satqın qatillərin başçıları ilə sazişlər də bağlayırdı.

Səlcuq torpaqlarının xırda hissələrə (mülklərə) bölünməsi onların hakimiyyətinin zəifləməsini daha da şiddətləndirdi. Sasanilər İranında olduğu kimi mərkəzləşdirilmiş dövlət ideyası səlcuqlara lap əvvəldən yad bir iş idi; belə dövlət ideyası samanilərdə, qəznəvilərdə və IX–X əsrlərdə xilafətdən ayrılmış digər ucqar ölkələrin nümayəndələrində az-çox dərəcədə qalmışdı. Səlcuqların təsəvvürlərinə görə, onların aldığı ölkə bir hakimin xüsusi mülkiyyəti deyil, bəlkə, bütün qəbiləyə məxsus bir ölkə idi və qəbilənin hər adamının buradan pay almağa haqqı vardı.

Buna görə də XI əsrin ortalarından başlayaraq, əsas səlcuq qolunun («böyük» adlanan səlcuqların) hakimiyyəti az-çox dərəcədə nominal bir hal alır və onunla yanaşı olaraq Kirman (1041), Suriya (1094), İraq (1118) və Rum, yaxud Kiçik Asiya (1077) qolları meydana gəlir.

Səlcuqlar tərəfindən işğal edilmiş Zaqafqaziya ərazilərində də belə hadisə baş verir. Səlcuq şahzadələrinin payına düşmüş və onlar tərəfindən gah Bərdədən, gah da Gəncədən idarə edilən Arran, XII əsrin birinci yarısında eldəgizlər xanədanının əlində, demək olar ki, müstəqil olur. Bu zaman Cənubi Azərbaycan Ağsunqurilərə çatır və onlar Marağanı özləri üçün mərkəz seçirlər; yalnız Şirvan yerli xanədanını mühafizə edir, ancaq bu da müstəqil qalmayaraq, qabaqca əsas səlcuq qoluna, daha sonralar isə İraq hökmdarlarına tabe olur. Şirvanın coğrafi mövqeyi onu eldəgizlərlə gürcü padşahları – bağratilər arasında daimi mübarizə obyektinə çevirir; gürcü padşahları bir-birlərinə qız verib-almaqla şirvanşahlarla öz əlaqələrini möhkəmlətməyə çalışırdılar.

Hakimiyyətin səlcuqlara keçməsinin sabiq xilafətin əraziləri üçün çox böyük əhəmiyyəti vardı. Onlar sələflərindən qalmış dövlət mexanizminə varis olsalar da, bunların hakimiyyətinin xarakteri xeyli dəyişmişdi. Buxara samanilərinə məxsus bir adət olan padşah sarayının gözqamaşdırıcı parlaqlığı və zinəti, qəbilə təşkilatı ilə sıx bağlı olan səlcuqlar üçün yabançı bir iş idi. Tarixçilərin məlumatlarından anlaşıldığına görə, ilk səlcuqlar öz libasları və silahları ilə qonşularından, demək olar ki, heç də seçilmirdilər. Yalnız az əvvəl qəbul edilmiş islamiyyət onlarda bir heyranlıq hissi doğurmuşdu; onlar islamiyyətin ideallarını həyata keçirməyə, haqq-ədaləti işdə göstərməyə çalışırdılar.

Lakin bu iş onlar üçün asan deyildi. Elmə nə qədər hörmət göstərib onun inkişafına çalışırdılarsa da, lap Səncərə qədər, bütün «böyük» səlcuqlar savadsızdılar. Bu vəziyyət onları bütün mürəkkəb dövlət mexanizmini məmurlara tapşırmağa məcbur edirdi. Məmurların ixtiyarı o dərəcə böyümüşdü ki, məşhur Nizamülmülk cəsarət edib özünü hökmdarın bərabəri adlandırırdı.

Bu vəziyyət böyük xəyanətlər üçün imkan yaradır, bu xəyanətlər isə səlcuqlar tərəfindən geniş tətbiq edilən iqta sistemi ilə getdikcə artırdı. Torpağın mükafat olaraq paylanması deyilən iqta sistemi yeni torpaq sahibinə öz faydası üçün həmin torpaqların əhalisindən müəyyən məbləğ toplamaq ixtiyarı verirdi. İqta sahibi əhalinin şəxsiyyəti, varı, arvad-uşaqları haqqında heç bir hüquqa malik olmurdu. Lakin iqta sahibinin öz hüququndan həddindən artıq istifadə etmək məsələsi çox yayılmış bir hadisə zənn edilməlidir. Belə olmasaydı, Nizamülmülk idarə etmək haqqında «Siyasətnamə» adlı məşhur traktatında iqta sahibinin məbləğ toplamaqdan başqa heç bir şeyə ixtiyarı olmadığını qeyd etməzdi. Xüsusilə ucqar rayonlarda vəzifələrdən həddindən artıq istifadə edildiyi şübhəsizdir, çünki bu zaman səlcuqlar, əvvəllərdə olan xəbərçilər müəsisəsini ləğv etmişdilər. Bu xəbərçilərin vəzifəsi administrasiyanın cürbəcür nümayəndələrinin rəftarı haqqında mərkəzi hökumətə məlumat vermək idi. Nizaminin poemalarında bir çox hərc-mərcliyin parlaq surətdə verilməsi bu gümanı təsdiq edir.

Səlcuq epoxasında hökmdarların öz qoşunlarına qarşı münasibəti daha mürəkkəb idi. Orta Asiyadan səlcuqlarla birlikdə çox böyük miqdarda köçərilər gəlmişdilər; onlar əsasən səlcuqların xarici istinadgahını təşkil edirdilər.

Köçərilərin hamısını oturaq həyata keçirmək mümkün deyildi. Onlar özləri də buna həvəs göstərmirdilər. Bununla bərabər onları yedirtmək çox böyük xərc tələb edir və ağır bir yük olub xəzinənin üzərinə düşürdü. Maaşın azacıq ləngiməsi, bu sərbəst adamlar arasında narazılıq törədir, quldur dəstələri əmələ gəlməyə başlayırdı. Onlar ardı-arası kəsilmədən qəbilə davasından istifadə edərək, asan yolla qazanc əldə etmək və soyğun ümidi ilə, çox asanlıqla bir feodaldan başqasının tərəfinə keçirdilər.

Beləliklə, səlcuq dövrü, xüsusilə XII əsrdən başlanan dövr, heç də sakit və dinc bir dövr deyildi. Səlcuq hakimiyyətinin məhz belə parçalanması, onun zəifliyi, o zamana qədər Yaxın Şərqi həyatında aşağı mövqe tutan yeni bir faktorunu canlandırdı. Bu faktor da şəhər idi; səlcuqların iş başına gəlməsi ilə, şəhər öz qorxunc düşməni olan yerli qəbilə aristokratiyasının əlindən xilas olub sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Səlcuqlar dövründə ayrı-ayrı xalqlar və cürbəcür din nümayəndələri arasındakı mübarizə ikinci plana keçir. Bunun əvəzində başqa bir vəziyyət əmələ gəlirdi, yəni bir tərəfdən əyanlar və onlara xidmət edən tacir və müamiləçilər, digər tərəfdən də şəhər sənətkarları və yoxsullar arasındakı ziddiyyət aydın surətdə meydana çıxırdı.

Səlcuq epoxasını şöhrətləndirən ən gözəl incəsənət abidələri də bu sənətkarların əli ilə yaradılır. Bu zamanın arxitekturasını və metaldan qayrılmış şeylərini heç də yalnız bir xalqın əsəri hesab etmək olmaz. Buraya eyni şəhərdə toplaşmış bütün xalqların səyi birləşirdi və hər xalq öz qədim adət-ənənələrini buraya daxil edirdi ki, bu da məharətli ustaların əllərində birləşib vahid, harmonik bir bütövlük yaradırdı. Sənətin tərəqqisi bir sıra elmi sahələrin

inkişafına səbəb olmuşdu. Məşhur Ömər Xəyyamın riyaziyyat sahəsindəki böyük nailiyyətlərinin səbəbi məhz bu idi ki, onun teoretik prinsipləri təcrübədə tətbiq edilmək üçün lazım idi.

Şəhər əhalisinin bu nailiyyətləri onların psixologiyasında iz buraxmışdı. Səlcuq epoxasındakı şəhərdə «sərbəstlik ruhu» duyulurdu. Əhalinin birliyi getdikcə artmaqda olan hüquq tələbində gözə çarpırdı.

Ədalət tələb edən əhali nadir hallarda bunu təkid edə bilirdi. Əlbəttə, inqilabi partlayışlar hələ mümkün deyildi. Gənc qüvvələr çox zəifdi, orta əsr ideologiyası onları həddindən artıq boğurdu. Bununla bərabər, şəhər, hətta bu sahədə belə müəyyən aktivlik əldə edirdi. Sufilik sənətkarlar dairəsi ilə sıx surətdə birləşir, bunların arasında feodalların hərc-mərcliyindən qorunmaq üçün gizli cəmiyyətlər təşkilinə yardım göstərirdi. Sufilərin məşhur əxilər təriqəti insanları axirət əcri ümidilə zülmə səbirlə dözməyə deyil, əksinə, ələ silah alıb öz hüquqlarını qorumağa çağırırdı.

Bu zaman şəhər həyatının yüksəlişi ədəbiyyatda da xüsusi şəkildə əks etmişdir. Qabaqkı əsrlərdə hakim təbəqələr arasında yazı və yazılı ədəbiyyat, istismar edilən əhalidə isə, başlıca olaraq, şifahi yaradıcılıqla bağlı bölgü aparmaq mümkün idisə, indi yazı şəhərə də dərinlən daxil olur və saray ədəbiyyatı ilə yanaşı, yeni bir ədəbi cərəyan – şəhər ədəbiyyatı cərəyanı meydana gəlirdi.

Saray ədəbiyyatında zahiri cəhətdən böyük dəyişiklik baş vermirdi. Səlcuqlar qərbə doğru hərəkət edərək, əvvəlcə xilafətin hələ X əsrdə fars dilində zəngin və mükəmməl ədəbiyyat yaranmış Orta Asiya və Xorasan hissələrinə sahib olmuşdular. Səlcuqlar bu ədəbi irsi öz sələflərindən dövlət

apararı ilə birlikdə qəbul etmiřdil r. Unudulmamalıdır ki, samanilər v  qəznəvilər zamanında saray ř irl ri saray idarəsi heyətinə daxil olur, bir növ, məmur sayılırdılar. Səlcuqlar apararı saxlamaqla bərabər, bu apararın iřl tdiyi dili də saxlamıřdılar; bundan əlavə, onlar bu dilin ədəbi bir dil kimi, ilk dairəsindən çox uzaqlara yayılmasına yardım g s t rmiřdil r.

Fars dili səlcuqlar zamanında Hindistandan Kiçik Asiyaya qədər böyük bir ərazidə yařayan əhalinin əsas ədəbi dili olur. Səlcuqlar  zl rini, yerində oturdular qəbilə aristokratiyasına qarřı qoymurdular, onlar  zl rini bu aristokratiyanın əvəzediciləri sayırdılar. Milli ř urun yoxluęu  z ana dillərini irəli s rm y  imkan vermirdi. Bunu ancaq XV əsrdə teymurilər etdilər. Belə bir d yiřiklik üçün o zaman ř rait yox idi.

Qüdrətli hökmdarlar bu dili qəbul etməklə hakimiy tl ri altında olan  mirler  də nümunə g st rmiř olurdu-lar. Fars dili əvvəlcə yüksək sinfə mənsub olmaęın əlaməti hesab edilirdi. Fransız dili rus aristokrati  üçün məcburi olduęu kimi, fars dili də səlcuq feodalları üçün məcburi bir dil sayılırdı. ř h r həyatı tərəqqi etdik  bu dil ř h rd  də görkəmli rol oynamaęa bařlayır. Fars dili səlcuq dövləti tərkibinə daxil olan saysız-hesabsız xalqları birl řdirm k üçün vasitə olan beynəlxalq bir dil idi.

Bu epoxada fars yazısının belə geniř yayılmasına səbəb də məhz bu idi. H tt  ədəbi dil artıq m hk ml nmıř, zən-gin  d biyyat yaranmıř ölkələrdə belə, bu zaman fars dilinin təsiri tamamilə aydın görünürdü. Bu ölkələrdə fars dili yerli dillərə üstün gələ bilməsə də, yenə də ədəbi nəzirələr-də, üslub qaydalarında v  söz iqtibaslarında bu dilin böyük təsiri hiss olunurdu.

Bütün bunlar fars ədəbiyyatı haqqında şərqşünaslıqda möhkəmlənmiş baxışı yenidən gözdən keçirmək zərurətini qarşıya qoyur. Bu vaxta qədər fars dilində yazılan hər şeyi fars ədəbiyyatı hesab edir, bu ədəbiyyatın harada və nə kimi bir şəraitdə yarandığını nəzərə almırdılar. Bundan əlavə bütün bu mürəkkəb kompleksi İrana aid hesab edirdilər; özü də İran dedikdə hazırkı İranın tutduğu ərazini nəzərə alırdılar. Lakin XX əsrin anlayışının bu qayda üzrə min il əvvələ aid edilməsi metodoloji cəhətdən, əlbəttə, heç düzgün deyildir.

İran ədəbiyyatı yalnız bugünkü İran torpağında yaranmamışdır; bu ədəbiyyatın yaradılmasında bir çox xalqlar iştirak etmişdir. Biz İran ədəbiyyatını indiki İran torpağında yaşamış olan müəlliflərin adları ilə məhdud edəcək olsaq, o halda İran ədəbiyyatının böyük sərvəti tamamilə dağılar və əldə heç bir şey qalmaz. Bugünkü İran ərazisi səlcuq dövlətinə daxil olurdu. Təkcə buna görə də səlcuq dövlətini İran adlandırmaq mümkün olmadığı kimi, İran ədəbiyyatını da bu torpaq ilə əlaqədar etmək, onu İran ədəbiyyatına çevirmək düzgün deyildir.

Əgər biz bu ədəbiyyatın səlcuq dövrünə diqqətlə nəzər salsaq, bu ədəbiyyatda Orta Asiya, Xorasan, Zaqafqaziya və s. dairələrdə ədəbiyyatın necə əmələ gəldiyini aydın görərik. Bu sahədə indiyə qədər, demək olar ki, heç iş görülməmişdir.

Səlcuqların saray ədəbiyyatına qayıdaraq, qeyd etməliyik ki, bu ədəbiyyatın əsas və başlıca forması, qabaqkı dövrlərdə olduğu kimi yenə də qəsidə, yəni hökmdarı mədh etmək və söz yox ki, ondan karlı pay almaq məqsədi ilə yazılan təmtəraqlı qəsidə idi. Saray şairləri əvvəlki kimi, samani və qəznəvi ustaları tərəfindən açılmış cığır

getməyə çalışırdılar. Lakin təşrifatın (etiketin) zəifləməsi və saray həyatının sadələşməsi ilə qəsidə də möhtəşəmliyini itirir. Qəznəvi «şairlər şahı» Ünsürü oxucuların gözü önündə öz hökmdarının fəvqəlbəşər böyük heykəlini təcəssüm etməyə çalışırdı ki, səlcuq ustalarından ən böyüyü olan və həyatı başlıca olaraq Mərvdə keçən Əmir Müəzzü bu obrazı, bir-birilə, demək olar ki, heç rəhbəri olmayan bir sıra xırda miniatürlərə parçalayır, öz poeziyasına xüsusi bir «ornamental» xüsusiyyət daxil etdirir. Hökmdarın rolu alçaldığı kimi, qəsidənin də təsir qüvvəti zəifləyir. Bu surətlə saray ədəbiyyatının tənəzzülündən, onun sönməyə başlamasından bəhs etmək mümkün olur. Bu sönmə məzmunun hesabına formanın qüvvətlənməsindən, qəsidənin bir bəzək əşyasına, faydasız qəşəng bir oyuncağa çevrilməsindən ibarət idi.

Saray ədəbiyyatı zəiflədikcə şəhər ədəbiyyatı qüvvətlənməyə başlayır. Şəhər ədəbiyyatı hələ hakim sinif ədəbiyyatının şiddətli təzyiqi altında qalmaqda davam edir. Şəhər öz hüququnu hiss etməyə başlasa da, hələ bu hüququ müdafiə etməyi bacarmır. Buna görə də şəhər yuxarı təbəqənin həm ədəbi dilindən, həm də müəyyən dərəcədə onun ədəbi qaydalarından istifadə etməyə məcbur olur. Lakin qərribə burasıdır ki, şəhər ədəbi formanı hakim sinfin əlində olduğu kimi qəbul edərək, öz məzmununu ona daxil etməyə və beləliklə, bu formanı içəridən dağıtmağa çalışır. Məsələn, son dərəcə maraqlı Səmərqənd şairi Süzəni (1173–74-də ölmüşdür) qəsidəni həcv məqamında işlədərək, onun təmtəragını məhv edir və bununla da onun təsirini azaldır. Bu işdə Nizaminin rolu daha maraqlıdır; o şəhərin faydası üçün aristokratiya ədəbiyyatının əsas formalarından birini, yəni saray dastanını mənimsəməyi öz

qarşısına bir vəzifə olaraq qoymuş və parlaq surətdə bu vəzifənin öhdəsindən gəlmişdir.

Böyük Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını əhatə edən maraqlı, lakin eyni zamanda son dərəcə ağır epoxanın ən qısa xarakteristikası bundan ibarətdir. Nizami – yuxarıda dediyimiz şəhər həyatının coşqun surətdə böyüməsinin parlaq şahididir. Səlcuqlar zamanının memarları kimi həm müsəlman aləminin ənənələrini, həm də xristian Qafqazının bədii sərvətini birləşdirmiş olan bu müstəsna talant, yalnız o zamanın şəhəri, daha doğrusu, Zaqafqaziya şəhəri şəraitində tərəqqi edə bilərdi. Epoxanın bütün ziddiyyəti onun əsərlərində birləşir. O, cəsarətli qələmi ilə bizə o zamanın heç vaxt solmayacaq boyalarla çəkilmiş lövhələrini göstərir.

Şamaxıdakı Şirvanşahlar sarayı XII əsrdə Azərbaycanda saray poeziyasının mərkəzi idi. Materialların son dərəcədə az olması bu sarayın ədəbi həyatını aydın surətdə canlandırmağa imkan vermir. Ancaq Şirvanşahların da, Yaxın Şərqdə kök salmış adətlərin izincə getdiklərinə və öz saraylarında, kiçik də olsa, yaxşı şairlər cəmiyyəti saxladıqlarına şübhə etmək olmaz. Bu şairlər öz yaradıcılıqlarını yalnız hökmdarları mədh etməyə həsr edirdilər.

Bu cəmiyyətin ən məşhur siması və başçısı Nizaməddin Əbül-Üla Gəncəvi idi; onun adı, adətən, şirvanşah Mənuçöhr ilə çəkilir (Mənuçöhr, təqribən 1122–1150-ci illərdə padşahlıq etmişdir). Təəssüf ki, Əbül-Ülanın divanı bizim zamanımıza qədər qalmamışdır. Ancaq müxtəlif antologiyalarda qalmış kiçik şeir parçaları ilə onun yaradıcılığı haqqında nəsə söyləmək və həyatını öyrənmək mümkündür. Əbül-Üla şöhrətinin ilk çağında sarayda böyük ad və hörmət qazanmışdı. Mənuçöhrə həsr etdiyi qəsidənin qürurla dolu sətirləri bunu aydın göstərir:

*«Gəncəlilər bütün müasirlərini ötmüş
Mənim kimilərlə fəxr edirlərsə, bu, tamamilə yerlidir».*

Lakin saray şairinin şöhrətə çatması yolu hər cür fitnəkarlıqla dolu idi. Bir tərəfdən o, öz ağalarının naz və şıltığına dözməli, digər tərəfdən də, müvəffəq olduğu imtiyazlı mövqeyindən onu ləkələyərək məhrum etməyə çalışan düşmənlərinin hər cür hiylələrini dəf etməli idi. Əbül-Üla da eyni vəziyyətdə idi.

Şairi dövlətə qarşı xəyanət kimi ağır bir işdə müttəhim edirlər. Bu ittiham onu yalnız mövqeyindən məhrum etmək deyil, bəlkə də, ölümünə belə səbəb olmalı idi.

Şair özünü müdafiə edərək deyir:

*«Şaha dedikləri ən yalan söz budur:
Sənin nədimlərinin başçısı olan Əbül-Üla
Sənin işlərini, guya sənin düşmənlərinə xəbər verir,
Sənin sirlərini düşmənlərə bildirir».*

O zamanın siyasətçiləri şairlərdən bu məqsədlə istifadə edirdilər, buna görə də belə ittiham, əlbəttə, haqlı görünə bilərdi. O zamankı Şirvan sarayının vəziyyəti haqqında bizə heç bir şey məlum deyil. Əbül-Ülanın öldürülməyib, yalnız saraydakı vəzifəsindən xaric edildiyi, ona verilən ittihamın iftiradan başqa bir şey olmadığını göstərir.

Hər halda şair 55 yaşında bir qoca ikən himayədən məhrum edilmiş və öz bəxtindən acı-acı şikayət etmişdir:

*«Mənim qəlbim su və alov kimi incə və güclü ikən
Nə üçün mən hər yaramazın qarşısında torpaq və
yel kimi alçalıram?»*

Şahın mərhəmətindən məhrum olması müasirlərində də şairə qarşı ehtiyatlı bir münasibət doğurmuşdu. Çünki Əbül-Üla bunlardan da acı-acı şikayət edir:

*«Bu bitməz ömrümdə müasirlərimdən
Bir nəfər tapmadım ki, onda həqiqət və vəfa olsun».*

Bu şikayətlər tamamilə əsaslı idi, çünki şairə qorxunc zərbə endirənlərdən biri də, onun ən yaxşı şagirdi, saray qəsidəsinin böyük ustadı Əfzələddin Xaqani idi (1197 – 1199-cu illər arasında ölmüşdür). Əbül-Ülanın təcrübəli gözləri Xaqanini çox tez seçmişdi. Onun nəzarəti altında bitirdiyi məktəb, Xaqanini tez bir zamanda sarayın mədh və tərif ustalarının ilk sırasına çəkmişdi. Ədəbi dilin bütün zənginliyini möhkəm mənimsəməsi və yeni, lakin çox vaxt son dərəcə cürətli, bəzənsə yersiz təşbeh və obrazlar yaratmaq cəsarəti Xaqanini saray şairləri üçün qorxunc bir rəqib etmişdi. Əbül-Üla texnika sahəsində onun üstünlüyünü bilə-bilə yenə də öz şagirdini saraya gətirmişdi. Xaqani dərhal gözə çarpmış, həm Mənuçöhrün, həm də onun oğlu Axsitanın yüksək iltifatına nail olmuşdu.

Lakin bu yardıma qarşı təşəkkür əvəzinə Xaqani öz qoca müəlliminin üzərinə ismaililərlə əlaqədə olmaq böhtanını atmış və beləliklə, özünə sarayda müstəsna yer tutmağa nail olmuşdu. Lakin padşahın sevimli şairlərinin başına gələn fəlakət ona da nəsib oldu. Vaxtilə Əbül-Ülaya qarşı yürüdülməyən onu sarsıdan ittihamı, indi də Xaqaninin rəqibləri ona qarşı yürütmüşdülər və Xaqani Şəbəran qalasında, şirvanşahların dövlət zindanında həbsin bütün dəhşətlərini keçirmişdi. O, qəzəblənmiş hökmdarı bir yol ilə rəhmə gətirə bilməmişdisə də, ancaq həbsdən çıxdıqdan sonra onun şöhrəti artıq tapdalanmışdı və o, ömrünü yoxsulluq içində bitirmişdi.

O zamanın üçüncü talantlı şairi, şamaxılı Əbül-Nizam Fələki Şirvani (təqribən 1108–1146-cı illərdə yaşamışdır)

Xaqaninin himayəsindən istifadə etmişdir. Fələki astrologiya ilə fəaliyyətə başlamışdı; bu elmə də, astronomiya kimi, səlcuq epoxasında böyük diqqət verilirdi. Fələki Xaqaninin yardımı ilə şirvanşahlar sarayında mövqə tutmuşdu. Onun qarşısında parlaq imkanlar açılırdı. O, ədəbi döyüşdə saray üslubunun Asir Ahsiketi və Ədib Sabir kimi böyük ustadların hücumlarını məharətlə dəf edirdi. Lakin onu da belə bir qismət gözləyirdi. Az yaltaqlıq etməkdə müttəhim edilməsi şahı qəzəbləndirmiş və Fələki də həmin Şəbəran qalasına atılmışdı. Fələki oradan çıxdıqda demişdi ki:

*«...meyit idim və bədənimin bütün üzvlərindən sümüklər
«lam» hərfi kimi sallanırdı».*

Görünür, Fələkinin çox tez ölməsinə də səbəb ozamankı həbsxananın dəhşətləri olmuşdur; onun vaxtsız ölməsini dostu Xaqani qeyd edir.

Saray şairi vəzifəsinin nə qədər qorxulu olduğunu Nizami öz pozmalarında dəfələrlə qeyd edir. Saray şeirinin üç yaxşı ustadının başına gələn fəlakət bunu hər şeydən gözəl təsdiq edir.

Şirvanşahlardan başqa, eldəgizlər də saray şairləri saxlayırdılar. Bu zamanın dördüncü böyük şairi Mücirəddin Beylaqani (1196-cı ildə ölmüşdür) Eldəgizin və Qızıl Arslanın sarayına daxil olmuşdu.

Onun şeirləri bu vaxta qədər kimsə tərəfindən lazımi qədər araşdırılmamışdır, lakin onun da böyük şeir ustası olduğuna şübhə yoxdur. Məşhur hind şairi Əmir Xosrov kimi müstəsna şeir bilicisi Mücirəddini, hətta Xaqanidən belə yüksək tuturdu, bu isə laqeyd buraxılmayacaq bir tərifdir. Lakin Mücirəddin, görünür ki, saray poeziyasının yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədsizliyini, təsirsizliyini artıq

duyurdu. O, öz vəzifələrinə süst və laqeyd baxırdı. Onun şeirləri ətrafındakı həyat ziddiyyətlərini düşündüyünü və bu həyatda az fərəh tapdığını göstərir.

*«Qamış kimi düz ol və ölümü həyata tərcih et,
Çünki qamış sağ ikən şəkər verir, öləndən sonra melodiya
Başının altında ilan varkən nazlanmaq və yatmaq vaxtı deyil.
Qarşında aslan dururkən nəşələnmək və əylənmək yeri deyil.
Fələk əlinə bir məşəl almış və sənin
Həyatının xəzinəsini dağıtmaq istəyir.
Səhər ahınla onun məşəlini söndür, çünki
Bu oğru çox acgözdür, ev isə sərvətlə doludur».*

Mücirəddinin ürəyinə daman şey doğru çıxdı. Düşmənləri onun saray şairliyinə olan bu münasibətinə laqeyd baxa bilmədilər. Bir gün Mücirəddin hamamda ikən pulla tutulmuş bir neçə qatili onun üzərinə saldırib öldürtdülər.

* * *

Nizaminin vətəni olan Gəncə o zaman Azərbaycanın ən böyük mərkəzlərindən biri idi. Bu şəhərin əsası ərəblər zamanında, 845–853–54-cü illər arasında qoyulmuşdur; adını ərəblərin işğalına qədər Azərbaycanın paytaxtı olan Gənzək şəhərindən almışdır. Xilafətin ucqar əyalətləri ayrılaraq müstəqil həyat keçirməyə başladıda, Gəncə 951–52-ci ildə Şəddadilər xanədanının paytaxtı, ölkənin kultur və ədəbi həyatının mərkəzi olmuşdur. Bu xanədan səlcuq Məlikşahın zərbəsilə dağılmış və Gəncə o zaman Məlikşahın oğlu Məhəmmədə çatmışdı. XII əsrin əvvəllərində Gəncə əvvəlki kimi Azərbaycanın paytaxtı olaraq qalmaqda idi və Azərbaycan əmiri Qara Sunqurun orada sarayı olması haqqındakı məlumat hər halda bunu sübut edir.

Tarixçilərin verdiyi məlumata görə, 1139–40-cı ildəki zəlzələdən Gəncədə 130 min nəfər həlak olmuşdur. Bu rəqəm çox böyüdülmüş olsa da, hər halda o zaman Gəncə üçün çox böyük olan miqyası aydın göstərir. Zəlzələ əmir şəhərdə olmadığı vaxtda baş vermiş, onun bütün ailəsi batan sarayın altında həlak olmuşdu. Bu zaman gürcü padşahı Dmitri Gəncənin ağır vəziyyətindən istifadə etmiş, dağılmış şəhəri soyub qarət edərək, şəhərin qapılarını Kutasinin yaxınlığındakı Qelat monastırına aparmışdı; bu qapılar hələ XIX əsrdə də orada idi.

Zəlzələ Gəncənin abadanlığına böyük zərbə vurmuş olsa da, geri dönmüş Qara Sunqur, bütün səyini şəhəri bərpa etmək işinə vermiş və zəlzələdən az sonra Gəncə, yalnız Zaqafqaziyanın deyil, bütün Yaxın Şərqin ən gözəl şəhərlərindən biri olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərinə yaxın bir zamanda şəhərin gücü o dərəcə də artmışdı ki, 1221-ci ildə monqollar Gəncəyə yaxınlaşmış, ancaq ciddi mühafizə edilən şəhərə hücumla cəsarət etməmiş, xərac məqamında pul və Gəncənin başlıca məhsullarından biri olan ipək parça almaqla kifayətlənmişdilər. 1225-ci ildə şəhəri Xarəzmşah Cəlaləddin ələ keçirmişdi və monqollar birinci gəlişlərindən on dörd il sonra, Cəlaləddinlə mübarizədə şəhəri hücumla almış və öz adətlərinə görə onu yandırıb kül etmişdilər. Köhnə Gəncənin yerində bir daha yeni şəhər əmələ gəlmədi, rus işğalçıları tərəfindən Yelizavetpol adlandırılan, indi Kirovabad adını daşıyan yeni şəhər köhnə şəhərdən 2–3 kilometr qərbə doğru salındı.

Şəhərin bilavasitə gürcü mülklərinə yaxın olması hakim sinfi, burada həmişə hazır qoşun qüvvəsi saxlamağa məcbur edirdi. Digər tərəfdən bu vəziyyət əhali üçün son dərəcə əlverişli idi, çünki bu vasitə ilə həm məhsul mübadiləsi,

həm də təcrübə mübadiləsi çox asanlaşırdı. Burada sənətkar əhalinin milli tərkibi çox qarışıq idi. Bu da kultur inkişafı asanlaşdırırdı. Saray bu şəhərə böyük sayda mahir sənətkarlar cəlb edir və onlar bədii yaradıcılıq işləri ilə feodalın həyatı və məişətini zinətləndirirdilər. Bu kimi şəraitdə tacirlər təbəqəsinin çox hissəsi sarayla şəhər arasında vasitəçi vəzifəsini ələ keçirməyə çalışırdı.

Sənətkarlıq işlərinin geniş inkişaf etməsi burada bütün fəaliyyətləri hələ də sənətkarlar içərisində davam edən sufi şeyxlərinin olduğunu sübut edirdi. Şəhər əhalisi həmin bu şeyxlər vasitəsilə elm və ədəbiyyata doğru getməyə həvəs göstərirdi.

Beləliklə, XII əsr Gəncəsinin Azərbaycanın kultur həyatında rəhbər rol oynadığını söyləmək olar və eyni zamanda dünya ədəbiyyatında ən şərəfli yerlərdən birini tutan şairin – dahi Nizaminin vətəni olması da öz-özünə anlaşılar.

* * *

Nizami təxəllüsü ilə məşhur olan İlyas Yusif oğlu 1140–41-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Hələlik bu tarixi dürüst söyləmək mümkün deyil, çünki şair haqqındakı biqrafik məlumat çox azdır və onun haqqındakı doğru məlumat yenə də başlıca olaraq onun öz əsərlərindən alınır.

Nizami öz əsərlərində Gəncənin adını tez-tez çəkir, onun mənşəyini göstərən «nisbəsi», yəni ləqəbi bütün mənbələrdə Gəncəvi, yəni Gəncəli formasında göstərilir. Bəzi Avropa şərqşünasları daha sonrakı fars mənbələrinə əsaslanaraq Nizaminin özünü və ya onun nəslini Qum şəhəri ilə əlaqədar etməyə çalışsalar da, bu təşəbbüsləri rədd etmək lazım gəlir. Bu qeyd «İskəndərnamə»nin ikinci hissəsindədir, guya Nizami burada Qumun adını çəkmişdir.

Lakin ingilis şərqşünası Riyönün göstərdiyi kimi, bu sətirlər sonradan qondarılmışdır və Nizaminin deyildir. Bizim materiallarımız da Riyönün bu etirafını tamamilə təsdiq edir. Nizaminin Parisdə, Milli kitabxanada hicri 763-cü (miladi 1360-cı) il tarixi ilə qeyd edilən və mənə məlum olan ən köhnə əl yazısında da bu sətirlər yoxdur.

Nizaminin ailəsi haqqında biz, demək olar ki, heç nə bilmirik. İnamlı söylənməsi mümkün olan bir şey varsa, o da budur ki, «Leyli və Məcnun» poeması yazıldığı zaman, yəni 1188-ci ildə Nizaminin atası və anası sağ deyilmiş. Nizami yaradıcılığının xarakteri, onun fikri istiqaməti Nizaminin ailəsinin feodal aristokratiyası ilə heç bir əlaqəsi olmadığını, əksinə olaraq, Gəncənin sənətkar əhalisi ilə sıx surətdə bağlı olduğunu qətiyyətlə söyləməyə imkan verir.

Ailənin, şübhəsiz, müəyyən gəliri varmış, yoxsa oğulları gözəl təhsil ala bilməzdi. Nizaminin qardaşı da şair idi və Qivami Mütərrizi ləqəbi ilə yazırdı. Lakin mürəkkəb şeir texnikasını məharətlə mənimsəmiş bu adam başqa bir yolla getmiş və saray şairi şöhrətini intixab etmişdi. Mənə onun yalnız bir böyük qəsidəsi məlumdur; bu qəsidənin maraqlı cəhəti bundan ibarətdir ki, hər beytində bir neçə poetik fiqur var. Beləliklə, XII əsr şeir texnikasını öyrənmək üçün bu qəsidə bir vəsait ola bilər.

Hər iki qardaşda şairlik məharəti olması, müəyyən dərəcədə, onların məişətlərinin qarışıq olması ilə izah edilə bilər. Uşaqlıqdan iki dildə danışmaları onlarda dil duyğusunu son dərəcə inkişaf etdirmiş, dil faktlarını diqqətlə müqayisə etmək vərdişi yaratmış və beləliklə, başqa dillərin mənimsənməsini asanlaşdırmışdı.

Nizami atasını çox tez itirmişdir. Hər halda ilk əsərlərində belə bir xüsusda heç bir xatirənin olmaması bunu

göstərir. Şairin sözlərindən məlum olur ki, anası oğlunun təhsilini artırması və bununla yaşayış vəsaiti əldə etməsi üçün inadla çalışmış; bu da onun atasının çox tez ölmüş olduğunu təsdiq edir.

Nizaminin necə oxuması, onun müəlliminin kim olması haqqında heç bir məlumat qalmamışdır. Gəncədə alim az deyildi və iradəsi möhkəm olan şəxslər üçün təhsil almaq mümkün idi. Nizaminin öz zamanının bütün elmlərindən xəbərdar olduğunu əsərlərindən anlamaq olur.

Bu elmlər içərisində birinci yeri, şübhəsiz, fəlsəfə tuturdu (o zamanın fəlsəfəsi teologiya ilə birləşirdi). Lakin bu sahədə Nizaminin məlumatı, xüsusilə qədim yunan fəlsəfəsi ilə tanışlığı, o zamanın, adətən, müsəlman alimlərində müşahidə edilən məlumatdan çox-çox geniş idi. Bizans elminin ənənələrini saxlamış Gürcüstanın yaxın olması Nizamiyə imkan verirdi ki, ərəb filosoflarının bilmədikləri məsələlər barədə də məlumatı olsun.

Astronomiya da fəlsəfə ilə bərabər dururdu (bu da yenə müəyyən dərəcədə astrologiya ilə əlaqədar idi). Nizaminin əsərlərindən böyük bir astronomiya terminologiyası lüğəti düzəltmək olar. Nizaminin bu terminləri necə işlətməsini təhlil edərkən aydın olur ki, burada şeirlərin nadir və çətin sözlərlə bəzədilməsi deyil, müvafiq astronomiya anlayışı ilə mükəmməl məşğul olmaq həvəsi əsaslı yer tutur. Belə məşğələ isə bu elmin bütün əsaslarının mənimsənməsini tələb edirdi. Nizaminin tibdən və riyaziyyatdan da müəyyən məlumatı vardı. Bundan əlavə, Nizami fəlsəfəni, məntiqi, habelə kimyanı bildiyinə görə, demək olar ki, öz zamanının bütün elmlərindən xəbərdar idi.

O zaman ərəb dilini bilmədən bütün bu elmləri öyrənmək mümkün deyildi. Bundan əlavə, şeir texnikası da

əvvəlcə klassik ərəb poeziyası materialı üzərində mənim-sənirdi, buna görə də Nizaminin ərəb dilini mükəmməl bildiyini qətiyyətlə söyləmək olar.

Nizami təqribən 1173–74-cü ildə*, yaşı otuzu ötdüyü zaman evlənmişdir. O zamanın adətinə görə Nizami çox gec evlənmişdir. Onun tez evlənməsinə nə mane olurdu? Bu suala iki cür cavab vermək olar: bir tərəfdən kəbin pulunu vermək və özünə bir ev düzəltmək üçün lazım olan maddi vəsaitin yoxluğu, digər tərəfdən də elmləri öyrənmək üzərində ciddi surətdə çalışmaq həvəsi. Elmləri öyrənmək üçün ciddi surətdə çalışan Nizaminin şəxsi işləri ilə məşğul olmağa vaxtı qalmırdı.

Onun ilk evlənməsi belə olmuşdu: təqribən 1172–73-cü ildə Dərbənd hakimi ona bir kənis göndərmişdi; qıpçaqlar tayfasından olan bu gənc kəninin adı Afaq idi. Nizami onunla evlənmiş, onu ürəkdən sevmişdi. Lakin Afaqla uzun zaman yaşamaq ona nəsib olmamışdı.

1174–75-ci ildə o, Məhəmməd adlı bir oğul doğmuş və 1180-ci ilin əvvəlində, Nizami ikinci poeması olan «Xosrov və Şirin» üzərində çalışdığı vaxtlarda Afaq ölmüşdü. Sevimli arvadının ölümü Nizamini sarsıtmışdı. Nizaminin rəyincə, Şirin obrazı müəyyən dərəcədə şairin bu ilk sevgisinin abidəsi olaraq qalmalı idi.

Nizami həmin poemada Afaq haqqında belə deyir:

*«O (Şirin), mənim qıpçaq gözəlim kimi iti yerişli idi,
O, sanki mənim Afaqımın lap özü idi...
Ucaboylu, gözəl və ağıllı idi.
Onu mənə Dərbənd hakimi göndərmişdi.*

* Bu tarixi düzgün təyin etmək mümkün deyildir, təxmini olaraq 1167–1174-cü illər arasında.

*Onun dərisi zireh idi, hətta zirehdən də möhkəm idi.
Onun donu köynək qolundan dar idi*.
O, ayanları rədd etmiş,
Lakin başını mənimlə bir balısa qoymuşdu.
Türklər kimi o da köçməyə (köçəriliyə) möhtac idi.
Türklüyü ilə də mənim evimi yıxdı.
Türk qızım çadırdan görünməz oldusa da,
Xudaya, mənim türkdadəmin qayğısını çək».*

Türkdadə şairin türk qadınından doğulmuş yeganə oğlu Məhəmməddir; görünür, bundan başqa onun övladı yoxmuş. Nizami Afaqa olan bütün məhəbbətini oğluna salmışdı. O, öz poemalarında dəfələrlə oğlunun adını çəkir. Atalıq məhəbbəti onu oğlu ilə çox yaxınlaşdırmışdı; o, öz qayğılarına oğlunu da şərik edir, özünün yaradıcılıq tədbirləri və niyyətlərindən oğlunu agah edirdi. Məhəmməd on dörd yaşlı uşaqlıqdan təkid edir ki, atası Şirvanşah tərəfindən sifariş edilmiş «Leyli və Məcnun» poemasını yazmağa başlasın. Mövzu Nizamini maraqlandırmırdı, o, bu sifarişi götürmək istəmirdi, ancaq oğlunun səyi sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərindən birini yaradır.

Oğlu pərəstarsız qaldığından şair uşağın qeydinə qala bilən başqa bir arvad almağa məcbur olur.

O, ikinci dəfə, təqribən 1180-ci ildə evlənir. Nizami ikinci arvadının adını açıq söyləmir, ancaq «İskəndərnamə»nin ikinci hissəsindəki işarədən onun adının Gövhər olduğunu anlamaq olar. İkinci arvadı ilə Nizami 1188-ci ilə qədər yaşamışdır. İkinci arvadı öldükdən sonra şair üçüncü dəfə evlənmişdir, ancaq Nizami «İskəndərnamə»ni bitirdikdə,

* Onun bəkarətinə və ismətli olmasına işarədir.

yəni 1193–1201-ci illər arasında üçüncü arvadı da ölmüşdür.

Beləliklə, Nizami ömrünün son günlərini dul olaraq keçirmişdir. Bir daha evlənməyin zamanı keçmişdi, oğlu da böyümüş, baxılmağa ehtiyacı yox idi. Bu fakt qeyd edilməlidir ki, Nizami öz zamanının adətlərinin əksinə olaraq, birdən bir neçə arvad almamışdır, o başqa-başqa zamanlarda və əvvəlki arvadı öldükdən sonra evlənmişdir. Bu cəhəti bir neçə arvadın saxlanması üçün lazım olan maddi vəsaitin olmaması ilə də izah etmək mümkündür. Lakin belə izahat heç də düzgün olmaz, çünki Nizami evlənmək haqqında öz rəyini açıq söyləyir. Onun nəzərində arvad ərin yoldaşdır, feodal aristokratiya qadını satdıq mal etdiyi halda, Nizami qadını həyatın dayağı və sevinci hesab edir. Nizaminin rəyincə bir adamın bir neçə arvadı varsa, onlardan heç biri onun əsl yoldaşı ola bilməz və belə adam hər zaman yalnız və tərk edilmiş olar.

Nizami Aristotelin dili ilə deyir:

*«Vəhşi qəbilələrdən olan bu qədər kənzilərlə
Öz ömrünün məhsulunu əbəs yerə sərf etmə,
Sənə tək bir qadın kifayətdir.
Çünki çox arvadı olan ərin (dünyada) heç kəsi yoxdur.
Tale ona görə belə xəyanətkardır (dəyişkəndir) ki,
Onun atası yeddi, anası isə dördür.**

Nizaminin gənc yaşlarından başlayaraq bütün elm sahələrini mənimsəməyə çalışdığını yuxarıda gördük. Onun alovlu qəlbi həqiqət tapmaq ehtirası ilə çırpınırdı və

* Yəni yeddi səyyarə və dörd ünsür – torpaq, su, hava, od. Şəriətdə icazə verilən dörd arvad almağa işarədir.

bu həqiqəti tapmaq üçün o, uzun gecələrdə, kirpiklərini yummadan, çırağın sönük işığında köhnə əlyazılarının saralmış vərəqlərini çevirirdi. Lakin onun axtardığını bu vərəqlərdə tapmaq mümkün deyildi, hətta o zamanın təsəvvürünə görə «yüksək» sayılan teologiya «elmi» belə onu kifayətləndirmirdi.

Həqiqəti tapmaq arzusu onu adi bir yola, o zamanın bütün üsyankar qəlblərinin getdiyi yola sövq etdi. O, həqiqəti sufilikdə, dərviş şeyxlərində axtarmağa məcbur oldu. Təəssüf ki, Nizaminin dərvişlər sırasına necə daxil olduğunu, onların içərisində özünə uzun zaman necə mürşüd axtardığını bilmirik. Sufilik XII əsrdə özünəməxsus mətanəti ilə, möminlüyün avam və köhnə adətlərinə yabançı olması ilə Nizaminin ehtiyacını müəyyən dərəcədə təmin edə bilərdi. Lakin qəribə burasıdır ki, Nizami bütün sufi təriqətlərindən və cərəyanlarından ən cürətlisini, şəhər zəhmətkeşlərini daha cəsarətlə müdafiə edən təriqəti qəbul etmişdir. Rəvayətə görə onun şeyxinin adı Əxi Fərrux Zəncani imiş. Biz onun kim olduğunu bilmirik, sufi şeyxlərinin təzkirələrində onun adı yoxdur. Lakin bu şeyxin adı onun təriqətinin müəyyən sübutu ola bilər. Əxi (ərəbcə «qardaşım») sözü, yalnız şərq şəhər həyatında çox böyük rol oynamış əxi təriqəti şeyxlərinin adları ilə birlikdə işlədilirdi. Əxilər hələ xilafət zamanında başlanmış və şəhər sənətkarları arasında gizli özünümüdafiə təşkilatları yaratmaq istəyən «fütüvvə» hərəkətini davam etdirmək vəzifəsini qarşılarına qoymuşdular.

Təəssüf ki, əxilərin XII əsrdə Azərbaycandakı fəaliyyətləri haqqında məlumatımız yoxdur, lakin XIV əsrin əvvəllərində bu təşkilatın mahiyyəti haqqında son dərəcə maraqlı xarakteristika qalmışdır. Bu kimi təriqətlərin adət-ənənələri

möhkəm saxlandığından və əlimizdə olan material Kiçik Asiya, yəni nisbətən Zaqafqaziyaya yaxın bir rayona aid olduğundan, onun müəyyən dərəcədə Gəncə əxilərinə də aid olduğunu zənn etmək mümkündür.

Ərəb səyyahı İbn-Bətutə bu təşkilatı belə təsvir edir: «Rum türkləri ilə məskun olan bütün ölkələrdə, hər vilayətdə, hər şəhərdə, hər kənddə onlardan var. Bütün dünyada qərib və yurdsuzlara onlar qədər qayğılı olan, ac adamı doyuran, ehtiyacına kömək edən, cəbrin qarşısını alan, zalım sərkərdələri və onların köməkçilərini öldürməyə hazır adam tapmaq mümkün deyil. Onlar gənclərdən, subaylardan və təkbaşına yaşayan adamlardan öz sənətində və ya başqa sənətlərdə olan adamları birləşdirən şəxsə əxi deyirlər və onu özlərinə başçı seçirlər. Bu adama fütüvvə dəxi deyilir. Ev tikilir, avadanlıq, çıraq və lazım olan şeylərlə təchiz edilir. Onun yoldaşları gündüz işləyir, özlərinə azuqə qazanırlar. Axşam qaş qaraldıqda, qazandıqlarını götürüb əxinin yanına gəlirlər, bu pullara meyvə, yeyinti və evə lazım olan başqa şeylər alınır. O gün şəhərə bir qərib gəlirsə, onlar öz yanlarında ona yer verir, onu müftəcə yedirib içirirlər və həmin şəxs gedənə qədər onların yanında qalır... Mən dünyada onlar qədər gözəl işlər görən adamlar görməmişəm. Öyinlərinə qəba, ayaqlarına ayaqqabı geyirlər və hər biri qurşağında iki dirsək uzunluğunda bıçaq gəzdilir. Başlarına keçədən qələnsüvə* qoyur, qələnsüvənin üstünə isə bir dirsək uzunluğunda və iki əl enində parça tikirlər.

Bir yerə toplaşanda hər kəs öz qələnsüvəsini çıxarıb qarşısında döşəmənin üzərinə qoyur, başında zərdxanidən** və ya başqa bir parçadan digər qəşəng qələnsüvə qalır...»

* *Qələnsüvə* – uca keçə papaq

** *Zərdxani* – incə ipək parça

Bu təsvir tamamilə aydın göstərir ki, əxilər süfrələri ümumi olan xüsusi bir əmək kommunası imiş. Lakin ən mühümü budur ki, onlar özlərinin maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaqdan başqa qarşılarına çox geniş vəzifələr qoyurmuşlar – bu vəzifə isə yardıma ehtiyacı olanlara kömək etmək və ixtiyarından sui-istifadə edən hakimlərə qarşı zəhmətkeşlərin hüququnu silahla müdafiə etmək idi. Başqa sözlə deyilsə, bu təşkilat başqa dərviş təriqətləri ilə çox az əlaqədar idi; başqa dərviş təriqətləri ümumi mənzillər yaradaraq, yadellilərin qayğısına qalsalar da, ancaq bunlar hökumət adamlarına qarşı çıxış etmir və çox vaxt passiv müqavimətlə kifayətlənirdilər.

Əxilərin XII əsrdə bu kimi məqsədlər uğrunda mübarizə etdiklərini Nizaminin öz sözlərindən də görmək olar. «Leyli və Məcnun»un başlanğıcında məşhur «Saqınamə» hissəsi vardır ki, şairin həyata olan baxışını, onun müasirlərinə qarşı münasibətini ifadə edir. Dinc və mülayim olmaq zərurəti haqqında, mənsəb adamlarına xidmət etməkdən boyun qaçıрмаğın zəruri olması haqqında, başqalarına hörmətlə yanaşmaq və bütün yardıma möhtac olanlara fədakarlıqla xidmət etmək haqqındakı nəsihətlər arasında, özünü alçaltmağın zərərini göstərən çox maraqlı bir parça vardır:

*«Nə zamanadək buz kimi donmuş olmalı,
Suda murdar olmuş siçan kimi olmalı?
Gül kimi, yumşaq olmaqdan əl çək,
Bənövşənin ikiüzlülüyünü kənara burax,
Tikanın da lazım olduğu hallar olur,
Bəzən işdə ağılsızlıq da lazım olur».*

Şairin sözlərinə görə, hər bir cəbrə, əzabla qatlaşmaq zəiflik əlamətidir – qarşıya çıxan hər alçağa boyun əymək olmaz:

*«Nə üçün sən boynunu hər yumruğun altına tutursan,
Nə üçün hər cəbrə qatlaşırsan!
Tikan kimi ol, nizəni çiynində tut,
Ancaq onda qucaq dolusu güllü bağına basarsan!
Cəbrə qarşı ah çəkmək qüvvəti qırır,
İnsan oğlu ahlardan ölür!»*

Cəbrə, zülmə qarşı inləmək, acımaq yox, bütün qüvvəni ona qarşı qoymaq lazımdır. «Nizəni çiynində tut» sözünü İbn-Bətutənin əxilərin qurşaq altında bıçaq gəzdirmək haqqındakı məlumatı ilə tutuşdurmaq maraqlıdır.

Əxilərlə əlaqə Nizaminin bütün fəaliyyətində dərin iz buraxmışdır. Onda ki böyük humanizm, bəşəriyyətə qarşı alovlu məhəbbət, bu əxilər arasında inkişaf etmişdir. Öz əsərlərində yalnız bədii obrazı göstərməklə kifayətlənməyərək, həyata aktiv surətdə qarışmaq, onun bütün qaranlıq cəhətlərini cəsarətlə açıb söyləmək və ozamankı cəmiyyətin qorxunc xəstəliklərini yoxaltmaq üçün yollar göstərmək məsələsi Nizaminin bütün əsərlərində çox görkəmli yer tutur. Nizami öz poemalarında mənsəb sahiblərinə müraciət etsə də, bunu yaltaqlıqdan, bir parça çörək üzündən etmir. O, mənsəb sahibləri ilə, süfi rəvayətlərinə görə, IX əsrdə xəlifələr kübar hökmdarlara çevrildikləri zaman şeyxlər onlarla danışdıqları kimi danışır.

Nizami, sözün böyük təsirinə inanaraq, mənsəb adamlarını öyrətməyə çalışır. O, zənn edir ki, məsləhət faydasız olmaz, şəhər və kənd zəhmətkeşlərinin yaşayışını bir də-rəcəyə qədər yüngülləşdirər.

Nizaminin poeziya ilə nə zaman və necə məşğul olmağa başladığı haqqında məlumatımız yoxdur. Onun beş böyük poemasından başqa indiyə qədər, demək olar ki, heç öyrə-

nilməmiş divanı, yəni lirik şeirlər məcmuəsi də bizə çatmışdır. Bədii yaradıcılıq sahəsində Nizaminin ilk addımlarının bu divanda əks etdirilmiş olduğunu güman etmək mümkündür. Demək olmaz ki, Nizaminin ilk poeması eyni zamanda onun ilk şeir təcrübəsi idi. Poemadakı gözəl texnika aydın göstərir ki, bundan əvvəl Nizami uzun zaman məşq və texniki vərdiş yolu keçmişdir ki, bu da qısa lirik əsərlərdə daha asan surətdə həyata keçirilə bilərdi.

Hər halda demək olar ki, Nizami otuz yaşında ikən, yəni 1171-ci ilə yaxın, öz zamanının çətin şeir texnikasını tamamilə mənimsəmişdi. Parlaq xəyalı, elmin bütün sahələrindəki böyük biliyi və ədəbi dilin bütün zənginliyinə yiyələnməsi onun qarşısında inamlı gələcəyə yol açırdı. Yaxındakı hər hansı bir xırda knyazın xidmətinə getsə, dərhal saray dairələrində həm hörmət və şöhrət, həm də maddi təminat əldə edəcəyinə əmin ola bilərdi.

Lakin Nizami bu şöhrətə laqeyd baxırdı. Bir parça çörək üçün alçalmaq, sədəqə istəmək, şöhrətə layiq heç bir iş görməmiş adamı tərifləmək onun xarakterinə zidd idi. Padşah iltifatı ilə «nəşələnərək» öz həyatı üçün daima titrəməkdənsə, «xırda adamlar kimi» yaşamaq yaxşıdır:

«Toz zərrəsi ilə günəş işığı kimi rəftar et,
Sən hara Cəmşid** sarayının zینəti hara!
Padşah maaşından əl çək,
Saray xidməti yalnız insanı vətəndən ayrı salır.
Padşahla yaxınlaşmaqdan,
Quru pambıq coşqun alovdan qorunduğu kimi saqın.
Bu od işıqla dolu olsa da, ondan yalnız*

* Örtülü binaya düşən günəş şüasından əmələ gələn toz sütununun obrazıdır.

** Qədim İranın əfsanəvi padşahı

*Uzaqda olan adam təhlükəsiz ola bilər.
Şamın işığından həvəslənən pərvanə
Şamın ziyafətinə qonaq gəlsə, yanar...»*

Nizaminin əsrində yaşayan bir sıra saray şairinin müqəddəratı haqqında yuxarıda dediklərimizi xatırlasaq, şairin bu sözlərinin nə qədər doğru olduğunu anlarıq. Saray şairinin nəsibi – boş şöhrət və labüd ölümdən ibarət idi.

Lakin Nizami bu şöhrəti təkcə qorxulu olduğuna görə pisləməirdi. Bu incə söz oyuncaqlarının bütün boşluğunu və mənasızlığını o, çox gözəl anlayırdı. Oğlunu bu şöhrətdən çəkindirərək şeir haqqında köhnə bir məsəli, «bunların ən yaxşısı – ən yalan olanlarıdır» məsəlini xatırlatması əbəs deyildi. Bu söz məhz saray poeziyası haqqında deyilmişdir, çünki bu poeziyada, insanı göylərə qədər yüksəldən vəhşi uydurma mübaligələr hər şeydən çox qiymətləndirilirdi; halbuki yüksəldilən adamın bir çox hallarda belə tərifə heç bir ləyaqəti olmurdu. Nizaminin rəyincə bu təriflər boş sözlərdir, buna görə də şairlər bu sözləri belə asanlıqla sərf edirlər:

*«Boş şeirlərlə kifayətlənən üçün
Söz düzmək asandır.
Qiymətli daşı qayadan qoparan şəxs
Özüə lazım olan sözü çətinliklə tapır».*

Nizami, sədəqəyə göz dikməyi insan heysiyyətindən aşağı hesab edir:

*«Bir parça çörəyin, bir udum da suyun varkən,
Öz əlini, qaşığı kimi, hər cür qaba soxma».*

İnsanın sərvət toplamaq üçün çəkdiyi zəhmət boş yerə güc sərf etməkdir, çünki bütün bu sərvət onun həyatını zənginlətmir, onun ömrünü uzatmır:

*«İnsan qida sayəsində uzun yaşasa idi
Çox yeyənlər uzun yaşardılar».*

Nizami heç kəsdən və heç vaxt sədəqə istəməməsi ilə fəxr edir. O, «Leyli və Məcnun»da belə deyir:

*«Sərvət üçün mən kimsəyə əl uzatmadım,
Mən yalnız Allahın qarşısına əl uzada bilərəm,
Mən yalnız öz əlimin əməyindən mükafat alıram,
Artıq gəlirim varsa, bu mənim öz xəzinəmdəndir».*

Asan yolla qazanc əldə etmək arzusunda olan adamlara belə həyat çox da xoş görünməz. Nizami həyatın mənasını məhz əməkdə görür:

*«Biz dünyaya əmək xatirəsi üçün gəlmişik,
Boşboğazlıq xatirəsi üçün gəlməmişik».*

İnsan əməyi seversə, əmək də onu sevər və insan həyatın həqiqi sevincini yalnız əməkdə duyar, çünki

«Əməkdən sonra böyük dinclik başlanır...»

Nə qədər sərt görünсə də, Nizaminin bu həyat proqramı dərin nikbinliklə doludur. Nizaminin zamanında yaşamış saray şairlərinin axırda dünyanın aldadıcı səadətinə dərin nifrətlə lənətlədiklərini xatırlayaq. Həyatın mənasını bilməyə çalışan və öz sorğularına cavab ala bilməyən məşhur Ömər Xəyyamın hiddətli şikayətlərini xatırlayaq. Nizami – qəlbləri dinclik tapmayan bu qiyamçı adamların tamamilə əksinədir. O, öz işinə əmindir. O, dünyaya nə üçün gəldiyini bilir. Onun yeganə arzusu – öhdəsinə götürdüyü vəzifəni şərəflə yerinə yetirməkdir. Heç şübhə yoxdur ki, Nizaminin bu qüvvəti onun xalq kütləsi ilə – XII əsrdə qəti olaraq yüksəlməyə başlayan siniflə əlaqəsindədir.

1175-ci ilə yaxın, yəni evlənməsindən bir az sonra, Nizami birinci böyük poeması olan «Məxzənül əsrar»¹ («Sirlər xəzinəsi») yaratmağa başlamışdır. Bu poemanın bitməsinin düzgün tarixini təyin etmək hələlik mümkün olmur. Doğrudur, onun son iki beytində belə bir tarix var:

*«Düzgün hesaba görə həqiqətən
Rəbiüləvvəlin iyirmi dördü idi.
Bu vaxta qədər hicrətdən
Beş yüz yetmiş iki il artıq keçmişdi».*

Bu isə düz 1176-cı il sentyabrın 30-na mütabiqdir.

Şairin öz göstərişi olan bu sətirlər şübhəni aradan götürmüş kimi görünür. Lakin iş burasındadır ki, əlyazılarında bu tarix başqa şəkildə də yazılır. Məsələn, 552 (1157) və 582 (1186) tarixlərinə də rast gəlinir, çünki bu rəqəmlərin hər ikisi, vəzn pozulmadan sətərə salına bilər. Bu rəqəmlərdən birincisi heç ola bilməz, çünki bu poema on altı yaşlı gənc tərəfindən yazıla bilməz. Doğrudur, biz lap səkkiz yaşından yazmağa başlamış bir çox talantlar tanıyırdıq; belələri şərqdə daha çox olmuşdur. Lakin belə ciddi və dərin əsər gənclik yaşlarında yazıla bilməzdi. Bu poemada qocalıqdan bəhs edən fəsil də buna zidd çıxır, bu fəsil artıq bu düşmənin, yəni qocalığın yaxınlaşmasını hiss edən adam tərəfindən yazılmışdır.

İkinci tarix açıqdan-açığa çox sonrakı zamanı göstərir; bu tarixə inanmaq lazım gəlsə, bu poemanın «Xosrov və Şirin»dən sonra yazılmış olduğu meydana çıxır; halbuki şairin öz göstərişi buna ziddir.

Bundan başqa, texniki cəhətdən bu sətirlərin son dərəcə zəif olması da bu şübhəni artırır. Əlbəttə, bu tarixi bədii surətdə ifadə etmək çətindir. Lakin Nizami böyük şairdir,

o, pis şeir yazmırdı, bu vəzifəni də o daha gözəl həll edə bilərdi. Bir də XIV əsrin ortalarının tarixi ilə göstərilən ən köhnə əl yazılarında bu sətirlər yoxdur, bu da onların daha sonra interpolyasiya (əlavə) olduğunu göstərir.

Buna görə də bu sətirlərə bir qədər ehtiyatlı yanaşmaq və poemanın 1175–1179-cu illər arasında yazılmış olduğunu söyləmək lazım gəlir. Bu xüsusda məlumatımızın az olduğu nəzərə alınsa, dördillik bir fərq o qədər də qorxulu görünməz.

Pozma səlcuq vassallarından birinə, yəni Bəni-Məngu-çək xanədanının üzvü Fəxrəddin Bəhram şah ibn Dauda (1225-ci ildə ölmüşdür) və eyni zamanda Kiçik Asiyada Ərzincan vilayətinin hakimi və Kiçik Asiya səlcuqunun vassalı II Qılıç Arslana (1156–1188) ithaf edilmişdir.

Nə üçün Nizami çox da sevmədiyi aristokratiya nümayəndisinə öz əsəri ilə müraciət etmişdir?

Sonra biləcəyik ki, bu poema başlıca olaraq hakim üçün nəsihət və tövsiyə vəzifəsini daşıyır. Nizami bu poemanın köməyi ilə zalım feodalın fəaliyyətinə elə bir istiqamət verməyə çalışır ki, bu fəaliyyət zəhmətkeşlərin maraqlarına az zərər gətirsin. Nizami feodalın qarşısında bütün qardaşlarını müdafiə etməyi bacarır. Çox vaxt öz acı dərsləri ilə feodalın gözünü açmağa, hakim qəzəbləndikdə isə bütün töhməti öz üzərinə götürməyə cəsarət edir. Bu böyük və alicənab məqsədə yalnız hakimin taxtına müraciətlə çatmaq mümkün idi. Nizami, şəhəri amansız bir surətdə boğub əzən yerli qəbilə aristokratiyası qarşısında səlcuqların bütün üstünlüklərini aydın görürdü. Poemada sultan Səncərə müraciət edən qarının dilindən:

*«Türklərin səadəti üstün gəldiyi zamandan bəri ölkə ədalətlə
bəzənmişdir»*

– deməsi əbəs deyildir.

Buna görə də məsləhətlərinin hamısının əbəs olmaya-
cağına, bunlardan heç olmasa, bir toxumun yaxşı torpağa
düşərək təzə cücərti verəcəyinə əmin ola bilərdi.

İkinci – «Xosrov və Şirin» poemasını Nizami birdən-birə
üç hakimə – İraq səlcuqu II Toğrul ibn Arslana (1177–1194),
Eldəgiz Şəmsəddin Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhlə-
vana (1174–1186) və onun qardaşı, o zaman hələ hakim ol-
mayan Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslana təqdim etmişdi.

Bir poemada bu qədər çox ad olması müstəsna bir ha-
disədir. Bir neçə adama ithaf olunan başqa bir poema mənə
məlum deyil. Bundan əlavə, saray şairi üçün bir neçə şəxsə
əsər ithaf etmək qorxulu bir iş idi. Digər bir hökmdara
xidmət etməsindən şübhə edilən şairlərə, şahların necə
divan tutduqlarını biz yaxşı bilirik.

Doğrudur, Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan qardaşdır-
lar, burada xüsusi qorxu yoxdur, lakin İraq sultanı Azər-
baycan hakimləri ilə nə qədər əlaqədar olsa da, yenə də
kənardadır.

Buradan belə görünür ki, şair hər necə olursa-olsun zəh-
mətinin bahasını almağa çalışmış, başqa sözlə deyilsə, Ni-
zaminin bu məbləğə şiddətli ehtiyacı varmış. Lakin bu dəfə
də «ali yerlərdən» şairin səsinə heç bir səs verən olmadı.
Hakimlərdən heç biri onun ithafına cavab vermədi.

O zamanların adətinə görə Nizami öz əsərini kimsəyə
göstərməməli və yeganə nüsxəsini ithaf etdiyi şəxsə gön-
dərməli idi. Lakin şair cavab almayaraq öz yerlilərini poema
ilə tanış etmişdi. Poema Gəncədə böyük sevinclə qarşılan-
mışdı. Nizami poemadan həzz alan qonşularının ona gətir-
dikləri töhfələrdən danışır. Nizaminin dediyinə görə, ən
tələbkar hakimin belə irad tuta bilməyəcəyi bu poemaya
irad tutmağa çalışan tənqidçilər də olmuşdur, lakin onlar

yaradıcı qüvvədən məhrum olaraq, hər bir gözəl əsəri ləkələməyə çalışan paxıl və kinli adamlardır.

Altı il keçdikdən sonra, yəni 1186-cı ildən sonra hakimlərdən cavab gəldi. Cahan Pəhləvan ölmüş, taxta onun qardaşı Qızıl Arslan çıxmışdı. O, öz mülklərini gözdən keçirməyə çıxmış və Gəncənin otuz günlüyündə ikən birdən şairi xatırlamışdı. Nizaminin yanına çapar göndərilir. Çapar onun sultan qərargahına çağırıldığı xəbərini gətirir.

Səyahət Nizamini, bəlkə də, heç sevindirməmişdi. Lakin çağırışı rədd edə bilmədiyindən bu dəvəti qəbul etmişdi. Nizami öz səfərindən «Xosrov və Şirin»in epiloqunda bəhs edir; ehtimal ki, bu epiloq poemaya sonradan əlavə edilmişdir.

Nizami qərargaha gəldikdə sultanın çadırında böyük işrət məclisi davam etməkdə idi. Şərab çay kimi axır, müt-rüblər və xanəndələr yığıncaqda olanların ruhunu alovlandırır-dılar.

Nizami insanı nə qədər sevsə də, bu kimi əyləncələrə mənfi münasibət bəsləyirdi. Sonuncu poemasında o, iftixarla deyirdi ki, bütün ömründə ağzına bir damcı belə şərab almamışdır. Onun bu sərt baxışları çox geniş yayılmışdı. Buna görə də sultan Nizaminin gəlməsini eşidər-eşitməz şərabın yığışdırılması, nəğmə və musiqinin dayandırılması üçün tələsik əmr vermişdi. Nizami qeyd edir ki, sultan bu əmri verdikdə demişdi ki, Nizaminin şeirləri hər cür musiqidən şirindir, bu şeirlər olan yerdə musiqi artıqdır.

Nizami sultanın çadırına daxil olur. Onun hekayəsindən anlamaq olur ki, bu görüş heç də saray dairələrində adət olduğu kimi getməmişdir. Əvvəlcə Nizami adi mədhlər və gözəl arzular izhar etməli idi. Bunu o zamanın təşrifatı tələb edirdi. Lakin bundan sonra söhbət başqa cür davam etmişdi. Nizami fürsətdən istifadə edib öz poemalarında

yürütmək istədiyi fikirləri sultanın üzünə demişdi. O, özünün ədalət və həqqaniyyət haqqındakı baxışlarını söyləmiş, sultanın öz hakimiyyətini necə həyata keçirməli olduğu xüsusda bir sıra göstərişlər vermişdi. Sultanın bu öyüd-nəsihətlərə necə baxdığı bizə məlum deyil, hər halda güman etmək olar ki, bunlar sultana xoş gəlməsə də, səlcuq əənə-lərinə görə o, dərviş şeyxinə hörmət göstərməli idi, buna görə də o, öz narazılığını bildirməyə cəsarət etməmişdi.

Söhbətin sonunda sultan, mərhum qardaşı Cahan Pəhləvan tərəfindən «Xosrov və Şirin»ə mütabiq mükafat olaraq təyin etdiyi iki kəndi alıb almadığını Nizamidən soruşur. Nizami bu sualdan tutulur, çünki bu mükafatdan onun xəbəri yox idi. Yəni saray adamları şairin şəxsən saraya gəlməməsindən istifadə etmişlər və kəndlərin kağızı yerinə çatmayaraq yolda itib batmışdır. Bu iş o zaman üçün çox adi bir hadisə idi. Mükafat kağızı asanlıqla verilirdi, lakin divanlarda (dəftərxanalarda) oturan qulluqçular yağlı tikələri əllərindən asanlıqla buraxmırdılar. Dörd əsr sonra böyük Füzulinin sultan tərəfindən verilən kiçik bəxşişi almaq istərkən çəkdiyi əzabı xatırlayaq.

Nizaminin vəziyyəti ağır idi, çünki bəxşişin alınmamasını söyləmək saray adamlarından şikayət etmək demək idi, bu da onun sonrakı həyatına pis təsir edə bilərdi. Bununla bərabər, bəxşişi aldığını da söyləyə bilməzdi. Şair işin içindən belə çıxır. O, şahın qayğısına qarşı təşəkkür edib deyir:

«Mən bu bəzəkli tacın yaqutlarını
Əvvəlcə, əvəz (pul) xatirəsi üçün yaraşdırmadım.
Mənim bu şirin hekayəmin məqsədi
Hakimlər uğrunda dua oxumaqdır.*

* Yəni «Xosrov və Şirin» poemasının

*O ki, qaldı bəxşişə:
Bəli, mərhum şah öz şəxsi mülklərindən
Siz buyurduğunuzu mənə ata etmişdi.
Lakin onun həyat dənizi qayığı işə buraxdıqda*
Yalnız mənə deyil, bütün dünyaya zərər gətirdi».*

Başqa sözlə deyilsə, o, bəxşişin alınmamasını Cahan Pəhləvanın ölümü ilə əlaqədar olan cürbəcür çətinliklərlə izah edir. Bu, əlbəttə, bəhanə idi, çünki Cahan Pəhləvan 1186-cı ildə ölmüşdü, buna görə də Nizaminin əsərinə mükafat vermək üçün onun ixtiyarında altıillik bir zaman vardı. Onun bu qədər zaman gözləyərək, bu işi ömrünün son illərində etdiyinin səbəbini təsəvvür etmək çətinidir.

Nizami öz cavabını belə nəzakətlə bitirdikdən sonra əlavə edir ki, itki qəmi, daha ədalətli hökmdarın, yəni Qızıl Arslanın iş başına gəlməsi ilə yumşalır. Sultan özünün bu səhlənkarlığını islah etməyə məcbur olur; Qızıl Arslan bu-radaca sultanın şəxsi mülklərindən biri olan Həmdünya kəndinin Nizamiyə bağışlanması barədə ona kağız verilməsini əmr edir. Qeyd edildiyi kimi, bu kənd hakimin xüsusi mülkü olduğundan, şair iqta – yəni torpağın mədəxilini yox, ancaq torpağın özünü alır; bu torpağı o, istədiyi kimi becərə bilərdi.

Nizami şaha parlaq cümlələrlə təşəkkür edərək evə getmək üçün icazə alır. Görünür ki, sultanın səxavəti real olmaqdan daha çox görkəm üçün imiş. Çadırdan çıxdıqda, şahın eşidə bilməyəcəyi bir məsafədə bir nəfər «paxıl» adam, bəlkə də, şahın qəsidəçilərindən biri, Nizamini səsləyib, sultana qarşı nə üçün belə təşəkkür etdiyini ondan istehza ilə soruşur:

* Yəni o öldükdə

«Səma, ayaqlarını öpən gəlinə*
Boy görüncəyi məqamında verilən müəkkafat dağılmış
bir kənddir.

Özü də necə kənd! Ensiz dəmirçi körüyü kimi,
Onun bütün eni və boyu – yarım fərsəxdir.
Onun mədaxili yoxdur, məxarici dolu cibi boşaldar,
Onun torpağının yarısını Abxaziya sultanlığı becərir».

Görünür, həmin şəxs bununla demək istəyir ki, kənd Abxaziya sərhədinin yaxınlığındadır və oraya edilən basqınlar nəticəsində məhsulunun yarısı soyğunçulara çatır.

Bu zərbə Nizami üçün gözlənilməzdi. Nizami ona: – mənə sərvət gərək deyil, dolanmaq üçün bir parça torpaq kifayətdir, – deməklə istehzanı dəf etməyə çalışsa da, hökmdarın «səxavətinə» aşağıdakı sözlərlə qiymət verməsində bir qədər acılıq duyulur:

«O, mənim tələbkər olmadığımı görmüş
Ona görə də (mənim kimi) tələb edənə yaraşan
bir kənd bağışlamışdır».

Həmdünyanın mədaxilinin şairin maddi vəziyyətini nə dərəcədə yaxşılaşdırı bıldıyi bizə məlum deyil.

Lakin bu səfərdən sonra Nizaminin şöhrəti yalnız şəhər dairələrində deyil, feodal qəsrlərində də yayılmağa başlamışdı. İki il sonra başqa bir hökmdar – şirvanşah Əbül Müzəffər Axsitan ibn Mənuçöhr, Nizamiyə müraciətlə yeni bir poema sifariş edir. 1188-ci ilin mayında Nizaminin sadə evinə gələn çapar şirvanşahın məktubunu ona yetirir. Sifariş tamamilə aydın verilmişdi – şirvanşah istəyirdi ki, şair divanə Məcnun ilə gözəl Leylinin bədbəxt eşqi haqqın-

* Yəni «Xosrov və Şirin» poemasına

dakı ərəb rəvayətini ilk dəfə olaraq fars dilində yazsın. Bu «yeni gəlin» fars və ərəb zinətləri ilə bəzənilməli idi, yəni ərəbcədən iqtibas edilməklə fars dilində yazılmalı idi. Poemanın üslubu mümkün qədər incə olmalı idi, çünki «əcdadları yüksək qəbilədən olanlara yüksək söz eşitmək yaraşırdı». Şirvanşahlar fars dilini işlədirdilər, çünki onlar özlərinin mənşəyini qədim İran padşahları ilə əlaqədar edirdilər.

Nizaminin rəvayətinə görə, şirvanşahın məktubunda olduqca maraqlı sətirlər varmış:

*«Bax, bir gör, fikir xəzinəsindən
Kimin boyunbağısına gövhər taxırsan.
Bizim doğruluğumuz türk xassəsində deyil,
Türk dilində olan söz biza yaraşmaz.
Yüksək nəsildən doğulana
Yüksək sözlər lazımdır».*

Bu sifariş şairi çox hiddətləndirmişdi. Mövzu onu maraqlandırmırdı, mövzu ona günəşdən yanmış ərəb səhrası kimi quru görünürdü. Oğlu Məhəmməd şairin imdadına çatıb mövzunu yazmasını xahiş edir; bu zaman onun (Məhəmmədin) ancaq 14 yaşı vardı. O, atasını inandırır ki, mövzunun əsası eşq olduğu üçün, Nizami bu rəvayəti canlandıraraq, şöhrətinə layiq əsər yarada biləcəkdir. Digər tərəfdən şirvanşahla münasibəti pozmaq da qorxulu idi.

Nizami istər-istəməz material toplamağa başladı. Mövzunu öyrəndikcə tapşırıq da get-gedə onu ruhlandırır. İş sürətlə gedirdi.

*«Bu qiymətli malın axtarılmasında
Mənim ayağım bir tük qədər büdrəmədi.*

*Mən şeir düzürdüm, qəlbim isə cavab verirdi.
Hara al atsaydım, çeşmə fəvvarə vururdu».*

Sifariş mayda verilmişdi. 584-cü il rəcəbin 30-da, yəni 1188-ci il sentyabrın 24-də onun sonuncu sətri yazılmışdı. Nizami deyir ki, başqa işlər ona mane olmasaydı, o, bu tapşırığı on dörd gecədə başa çatdırardı.

Nizami hökmdarın «nuranı gözləri» qarşısında yenidən durmağı heç də arzu etməmişdi. O, özü şirvanşahın sarayına getmir, poemanı aparmaq arzusunda olan oğlu Məhəmmədi göndərir. «Leyli və Məcnun»dan məlum olur ki, uşaq atasının şairlik məharətini bir dərəcəyə qədər mənimsəmişdi. O saray şairi olmağı arzulayır və Axsitanın gənc oğlu Mənuçöhrün yaxın adamı olmaq istəyirdi. Buna görə də atası poemada gənc şahzadəyə müraciət edərək, şahzadədən Məhəmmədi diqqətsiz buraxmamasını və ona daimi maaş təyin etməsini xahiş edir.

Şirvanda poemanın və onu gətirən şəxsin necə qəbul edildiyini bilmirik. On il sonra biz, Məhəmmədi yenə də öz atasının evində görürük. Məlum olur ki, şirvanşahın sarayındakı xidmətdən heç bir şey çıxmır. Çox ehtimal ki, Mənuçöhrün, bizə məlum olmayan səbəblərə görə atasının taxtına varis olmaması, Axsitanı qardaşı Şahənşah ibn Mənuçöhrün əvəz etməsi bu işə mane olmuşdu. Axsitanın ölüm tarixi dürüst müəyyən edilməmişdir. O, 1194–1204-cü illər arasında ölmüşdür. Onun ölüm tarixi 1194-cü ilə yaxın isə, 1196-cı ildə Məhəmmədin yenidən Gəncədə olduğu tamamilə aydın olur; çox yəqin o, şahın ölümündən sonra baş verən qarışıqlıqdan qaçmışdı; çünki həmişə şahların ölümü onların qohumları arasında taxt üstündə qızğın mübarizəyə səbəb olurdu.

Hər halda poeziya həvəskarları arasında poemanın müvəffəqiyyəti çox böyük idi. Bunu uzaq Hindistandan tutmuş Yaxın Şərqlə qədər poemaya yazılan bir çox nəzirələr göstərir. Doğrudur, bizə məlum olan nəzirələr Nizaminin həyatından yüz və daha çox il sonra yazılmışdır. Lakin şairin öz sözündən anlaşıldığına görə, bizə çatmamış olan bu nəzirələr artıq şairin sağlığında yazılmağa başlanmışdı. İlk zamanlarda bu nəzirələr onun gözəl əsərinə haqq verməkdən artıq, əsərdəki tutarlı və gözəl obrazlarını, təşbəhlərini və s. oğurlamaqdan başqa bir şey deyildi. Şair əsərini oğurlayan və böyük əsərinə aciz nəzirələr yazan cızmaqaraçılardan acı-acı şikayətlənir və özünə ancaq bu sözlərlə təsəlli verirdi:

*«Meymun da insanın bildiyini bilir
Ulduzlar bulanlıq gölməçədə də əks edirlər».*

Nizaminin oğlu getdikdən sonra onun böyük evinə daha dərin bir sükut çökür. Şair evinin qapılarını bərk-bərk bağladığını söyləyir. Hətta ev adamları belə onu az-az görürdülər. O, iş otağına çəkilib həftələrlə oradan çıxmaya-raq, köhnə xronikaların öyrənilməsi ilə məşğul olur, doğma yurdunun müqəddəratını düşünürdü.

Səkkiz ildən sonra şairin evində yenidən padşah çaparı görünür. Marağa hakimi aqsonqor Əlaəddin Körpə Arslan (1174–1207) adının bir əsərdə əbədiləşdirilməsini Nizami-dən rica edir. Mövzunun onun üçün fərqi yox idi, ancaq burası vacib idi ki,

*«Sənin sehlərin
Sənin xəyalının oyun cadugərlərini ovlasınlar».*

Nizami birdən-birə münasib mövzu tapmamışdı. Görünür, köhnə İran xronikalarına müraciət etməyi lazım bilirdi.

Bu xronikaları uzun zaman vərəqləyir, ərəb mənbələrini də gözdən keçirir, ancaq:

*«İti fikirli şair çox tez gəlmiş
Hər şeyi şeirlə düzgün söyləmişdi».*

Başqa sözlə deyilsə, Nizaminin rəyincə, qədim İran tarixi ilə əlaqədar olan bütün mövzuları böyük Firdovsi yazıb bitirmişdi. Amma Nizami, göstərilməsi tamamilə yeni şəkildə mümkün olan sahə tapmışdı. Yaxın Şərqin məşhur qəhrəmanı – sasanı Bəhram Gur haqqında olan rəvayətlər tamamilə yazılıb bitməmişdi. Buna görə də Nizami öz yeni əsərini əvvəllər istifadə edilməmiş rəvayətdən yaratmışdır. O, özü deyir ki:

*«Mən bir zərgər kimi, daş-qaş qırıqlarından
Belə qiymətli gövhər cilalamışam».*

Doğrudan da, Nizami poemasının Firdovsi ilə olan əlaqəsi son dərəcə zəifdir, asılı olmaq haqqında heç danışmaq lazım gəlmir. Şair bu mövzudan, hər zaman olduğu kimi, öz məqsədləri üçün istifadə edə bilmişdi.

Poemaya «Həft Peykər» adı vermişdi. Bu adın özü iki cür tərcümə edilə bilər. Doğru mənasında «Yeddi portret», məcazi isə «Yeddi gözəl» deməkdir. Məncə, şair bu ikiliyi qəsdən yaratmışdır, çünki bunların hər ikisi poemanın məzmunu ilə çox əlaqədardır. Poema hicri 593-cü il ramazanın 14-də, yəni 1197-ci il iyulun 31-də bitmişdir; şairin bu zaman 56 yaşı vardı. Lakin buna baxmayaraq, onun yaşı bu əsərə təsir göstərməmişdir. Hətta obrazlarının mükəmməl və parlaq olması etibarilə bu poema bütün əvvəlkiləri qaranlıqda buraxmışdır; ola bilər ki, buna başlıca səbəb şairin daimi canlı obrazların bitməz-tükənməz mənbəyinə, yəni folklora müraciət etməsidir.

Şair bu poema üzərində son əsəri olan «İskəndərnamə» ilə bir zamanda işləmişdir. Sonuncu poemanın bitməsinin tarixini düzgün təyin etmək hələlik çətinidir. Mətnə poemanın bitməsinin tarixi yoxdur. Şairin oğlunun on yeddi yaşı tamam olmasının xatırladılması aydın göstərir ki, artıq 587-ci (1191) ildə əsərin üzərində iş gedirmiş. Burada iki ithafın olması onun tarix məsələsini çətinləşdirir. Poemanın birinci hissəsi Nüsrətəddin Əbu Bəkr Beşkənə ithaf edilmişdir. Bu hakimin kim olduğu məlum deyil. O, 1191–1210-cu illərdə hakimlik edən Cahan Pəhləvanın oğlu idimi və ya mənşəyinə görə gürcü olub, özü də Əhəri idarə edən məlik idimi – burası məlum deyil. İkinci hissədə də bu ad təkrar edilir, ancaq əsərin sonu Sultan İzzəddin Məsud müraciətlə bitir.

Xronoloji cəhətdən bu şəxs Mosulun zəngin məliki birinci İzzəddin Məsud (1180–1193) ola bilər, ona görə ki, II Məsud ibn Arslan 1211-ci ildə, Nizami artıq sağ olmadığı zamanda taxta çıxmışdır. Şairin özünün artıq 60 yaşı olduğu haqqında göstərişi də buraya əlavə edilməlidir. 60 qəməri il, şəmsi 58 il 2 ay yarımə bərabər olduğuna görə, göstəriş təqribən 1200-cü ilə düşür.

Buradakı ziddiyyəti yalnız bununla həll etmək olar ki, Nizami ən böyük əsəri olan bu poemanın («İskəndərnamə»nin) üzərində çox uzun zaman çalışmış və poema bir dəfə hakimlərdən birinə təqdim edildikdən sonra yenidən işləyib redaktə edilmişdir.

O zamankı adətin ziddinə olaraq iki ithafa təsadüf edilməsi və eyni xanədən deyil, başqa-başqa qəbilələrdən olan adamlara ithaf edilməsi göstərir ki, bu poemanın yazılmasında Nizami indi aydınlaşdırılması mümkün olmayan bir çətinlik çəkirmiş. Nizami hakimlərdən birinin

bu ithafa onu məcbur etdiyini, əks halda ona divan tutacağı ilə hədələdiyini poemanın ikinci hissəsində açıq söyləyir:

*«Gecə işıq saçan bu qiymətli daşı bizə ver,
Və ya bu bağı tərk et...»*

Yəni rədd edərsə, şairi sürgün etməklə hədələyirdilər. Bu hədə kimin tərəfindən ola bilərdi? Mosul hakimlərinin ixtiyarı, əlbəttə, Gəncəyə çatmazdı. Əhər hakiminin də Şimali Azərbaycana soxulmaq arzusunda olduğunu düşünmək çətindir. Ancaq sonuncu güman eldəgizlərə çatır – onlar, əlbəttə, bu şəhərin əhalisinə bilavasitə təzyiq göstərə bilərdilər.

Xülasə, həyatının son illərində şairin vəziyyəti heç də parlaq deyildi. O deyir ki:

*«Qəm bütün işlərimin qabağını kəsmişdir,
Dərdimə şərik olan kimsə yoxdur, bir nəfər yaxın dost yoxdur».*

Şair poemasının sonunda öz ev işlərindən bəhs edərək deyir:

*«Mənim gur atından qızartmam yoxdursa,
Məni gur (gor) sıxa bilməz*
Mənim qarşımda yaxşı pəldə (tərək) yoxdursa,
Mən öz beynimin cecəsindən özümə qida hazırlaram.
Mənim yağım küpədə qurumuşsa,
Mən yağ yoxluğundan çırağ kimi həyatdan ayrılمام.
Mənim bədənım böyük kökəldən boşdursa,
Mən təbil kimi zərbədən (taledən) cırılمام».***

* Cinasdır: gur vəhşi eşşək, eyni zamanda qəbir deməkdir.

** Cinasdır: böyük kökəyə təbil (baraban) kökəsi deyilir, təbil müstəvisi böyükliyiündə deməkdir.

Başqa sözlə deyilsə, evdə ehtiyat yoxmuş, şair, bəlkə, aclıq çəkməmişsə, ancaq bolluq içində də yaşamamışdır.

Bütün bunlara əlavə olaraq Gəncədə yenidən zəlzələ baş verir ki, bu barədə Nizami belə yazır:

«Göyü partladan bu zəlzələdən
O şəhərlər torpaqda gizləndi.
Dağlara və dərələrə elə bir titrəmə düşdü ki,
Toz fələyin darvazasından yuxarı qalxdı.
Yer də göy kimi gurladı.
Yer zamanın xain oyunundan çevrilirdi.
Qorxunc qiyamət gününün borusundan elə bir nəfəs gəldi ki,
Balıq öküzün belindən düşdü.*
Fələyin tağları qopdu,
Yerin məfsəlləri qırıldı.
Həmin gün o qədər çox xəzinə məhv oldu ki,
Şənbə gecəsi Gəncə** həfizədən itdi.
Bu qədər kişidən, qadından, gənc və qocalardan
Qəbr üzərindəki nalədən başqa, bir səs belə qalmadı».

Bütün bunlar Nizamini, əvvəl olduğu kimi, yenidən yardım üçün mənəsb sahiblərinə müraciət etməyə məcbur edir. Ancaq o, əvvəllər onlara müraciət edərkən özü getmir, əyanlar qarşısında alçalmamaq üçün öz əsərlərini göndərirdisə, indi onun yaşı da bir yerə getməsinə mane olurdu. Şair deyir:

«Səma beşiyində*** özümə bir istinadgah tapmaq üçün
Qollarımda və qılçalarımda o qüvvət qalmamışdır.

* O zamanın əqidəsinə görə guya yer balığın üstündə, balıq da böyük öküzün belində dayanmışdır (bəzən bunu əksinə də söyləyirlər).

** Cinasdır: Gəncə həm xəzinə deməkdir, həm də şəhər adıdır.

*** Yəni hökmdar sarayında.

Qara torpağa dərd gətirməkdənsə
Qəlbimi saf göyə göndərsəm yaxşıdır».*

Lakin Nizami oğlunu Mosula göndərəkən artıq onun orada sığınacaq yeri tapmasını arzu etmir, o, sultandan belə xahiş edir:

*«Onu özündən elə qaytar ki,
Sənin iltifatın mənim ümidlərimdən çox olsun.
Bununla mənim sözüüm bitir.
Özüün bilərsən (nə lazımsa), istədiyin kimi et».*

Bu, bir daha sübut edir ki, oğlundan ayrı yaşamaq qoca Nizami üçün çətin olduğundan, o, oğlunun yardımına möhtac imiş.

Dediyimiz kimi, Məhəmmədin səfərindən hansı nəticə əldə edildiyini bilmirik. Şairin ömrünün son illəri haqqında bütün mənbələrdə heç bir şey deyilmir. Bu, təəccüblü deyildir. Şairlərin tərcümeyi-hallarından bəhs edən məcmuələrin çoxu ya saray şairlərinin, ya da sufi şairlərinin həyatını əhatə edir. Nizamini birincilər sırasına heç daxil etmək olmaz, onun müxtəlif mənsəb sahiblərinə qarşı olan münasibəti əsərlərində aydın göstərilmişdir. İkinci qrupa gəlicə, Allahdan qorxan adamlar belə məcmuələr tərtib edərkən bütün diqqətlərini dini-islamda imkan verilən təriqətlərə sərf edirdilər. Əxilər kimi qorxunc təşkilatın bir zaman öz sənədləri varmışsa da, islam müdafiəçiləri bu sənədlərin məhv olmasına çalışmışlar.

* Bu misranın iki mənası vardır: 1. qəlbimi, yəni oğlumu saraya göndərsəm yaxşıdır; 2. qara torpağa əziyyət verməkdənsə, yəni dini əqidələrə görə torpaqdan və ya gildən qayrılmış fani bədənimə əziyyət verməkdənsə, həyatla üzləşsəm yaxşıdır.

«İskəndərnamə»ni köçürənlərdən biri poemaya əlavə etdiyi qeyddə Nizaminin 1203-cü ildə öldüyünü xəbər verir. Bu tarix, adətən, şairin ölüm ili kimi qəbul edilir; bununla bərabər bəzi mənbələr onun ölümünü daha əvvəllərdə, məsələn, 1194-cü ildə, yaxud 1195-ci ildə göstərirlər. Ancaq birinci tarixi üstün tutmaq lazım gəlir, çünki daha əvvəlki tarixləri, şairin yuxarıda qeyd etdiyimiz göstərişləri ilə uyğunlaşdırmaq heç mümkün deyil.

Dahi şairin həyatı belə keçmişdir. Bu həyat heç bir zahiri parlaqlıq görmədən səssizcə sönmüşdür. Onun bütün sərvəti özündə toplanmışdır. Bu sərvəti o, öz ölməz əsərlərində əliaçıqlıqla paylamışdır. Onun şöhrəti bütün Yaxın Şərqi yayılmış, yalnız «müsəlman aləmini» əhatə etməklə kifayətlənməyərək, qonşu xristian Gürcüstanına da keçmişdir.* Nizaminin həyata olan baxışlarını, onun insana məhəbbətini, bütün zavallılara yardım göstərmək arzusunu bilən yerliləri arasında Nizami müqəddəs sayılırdı. Buna görə də Nizaminin, Kirovabadın bir neçə kilometrliyində, qədim Gəncənin yerində olan qəbri artıq bir ziyarətəgah olmuşdu. Şairin sağlığında adamlar ağıllı məsləhət üçün onun yanına gəldikləri kimi, öldükdən sonra dərdlərinə təsəlli tapmaq üçün onun məzarını ziyarət edirdilər.

Bu böyük adamın xatirəsi insanların qəlbində həmişə yaşamışdır. Onun ölməz əsərləri də bu xatirə ilə birlikdə yaşamış və yaşayır. İnsanlar yeddi əsrdən artıqdır ki, bu əsərləri oxuyurlar; hər əsr, hər epoxada bu əsərlərdə yeni-yeni sərvətlər tapırlar.

* Ehtimal ki, «Xosrov və Şirin» poeması gürcü dilinə hələ XIV əsrdə tərcümə olunmuşdur.

Bizim zəmanəmizdə klassik ədəbiyyatın hər bir əsəri bütün zəhmətkeşlər üçün yeni həyat mənbəyidir.

Nəhayət, bu əsərlər bütün dolğunluğu ilə açılacaqdır.

Böyük şairin birinci poemasında dediyi, sözlər yerini alır:

«Sözün izahı, sözün özündən çox söz tələb edir.

Söz durduqca ondan şöhrət qazanılacaqdır.

Nizaminin adı onun sözləri sayəsində daima

gənc qalacaqdır».

YARADICILIĞI

Biz bu qısa öçerkimizdə Nizaminin epoxasını və həyatını gözdən keçirdik. Sonuncu bəhsimizi onun əsərlərinin təhlilinə həsr edəcəyik.

Biz qarşımuza son dərəcə sadə bir vəzifə qoymuşuq. Nizaminin əsərləri böyük vətənimizin xalqlarının dillərinə hələ tamamilə tərcümə edilməmişdir. Bu əsərlərin orijinalından isə az oxucu istifadə edə bilər. Buna görə də biz: 1) bu əsərlərin məzmununu ümumi şəkildə qeyd etməyə, 2) qabqkı ədəbi əsərlərlə olan əlaqəsini göstərməyə və 3) bunların ictimai və bədii əhəmiyyətini müəyyən etməyə çalışacağıq. Bu şərh biz şairin dili və üslubu haqqında qeydlə bitirmək istərdik. Beləliklə, oxucu Nizaminin mövqeyi və əsərləri haqqında müəyyən məlumat ala bilər.

MƏXZƏNÜL-ƏSRAR (SİRLƏR XƏZİNƏSİ)

Nizami birinci böyük əsərini artıq dolğun yaşlarında yazmağa başlamışdır. Bu əsərdən qabaq, yəqin ki, başlıca olaraq lirika sahəsində uzun zaman hazırlıq işi aparmışdır. Müəllif tərəfindən «Məxzənül-əsrar», yəni «Sirlər xəzinəsi» adlanan bu əsərdəki texnikanın mükəmməlliyi yalnız yuxarıda dediyimiz sözlə izah edilə bilər.

Bu poemanın yazılmasına Qəznəvi şairi Məcdud Sənainin (1141–1181-ci illər arasında ölmüşdür) «Həqiqətül-həqayiq» («Həqiqətlər bağı») adlı poeması müəyyən təsir göstərmişdir. Nizami bu xüsusda belə deyir:

*«İki məşhur yerdən iki kitab çıxmışdır,
Bunların hər ikisi iki Bəhram şah tərəfindən
möhlənlənmişdir».*

Bu sözlər göstərir ki, Sənainin poeması Qəznəvi Bəhram şah (1118–1152), Nizaminin poeması isə Ərzincan hakimi Bəhram şah (1118–1152) itəf edilmişdir. Məşhur yerlər isə Sənaiyə və Nizaminin özünə işarədir.

Lakin buna baxmayaraq, Nizami vəznə dəyişmiş və «sarı» vəznə seçmişdir; bu vəznin quruluşu sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə göstərilə bilər:

— ◡ ◡ — | — ◡ ◡ — | — ◡ —

Sənainin əsəri sufizmin əsas prinsiplərinin xüsusi bir məcəlləsidir. Bunu nəzərə alaraq, Avropa avtoritetləri Niza-

minin poemasını da sufi mistikası traktatı deyə elan etmiş, ona heç bir əhəmiyyət verməyərək, yalnız Yaxın Şərqi din və fəlsəfələrini öyrənən şəxslər üçün maraqlı hesab etmişlər.

Lakin poemanı yaxından öyrənərkən bu nöqtəyi-nəzərlə razılaşmaq mümkün olmadığı meydana çıxır. Doğrudur, Nizami öz poemasını zahiri cəhətdən sufi əsəri kimi yaratmışdır. Giriş fəsillərinə açıqdan-açığa mistik rəng vermişdir. Poemanın bölündüyü iyirmi əsas bəhsin sərlövhələrində sufi nəzəriyyəsi terminləri işlətməmişdir, lakin bütün bunlarla bərabər, poema Sənai və onun kimi sufizm nəzəriyyəçilərinin abstrakt və quru sxolastikasından çox-çox uzaqdır. Nizaminin qarşısına qoyduğu vəzifələr Sənainin əsas prinsiplərindən çox fərqlidir və bu fərq onun əsərlərinə tamamilə başqa rəng verir. Nizaminin poemasını çox çətinliklə sufi poeması adlandırmaq olar.

Yuxarıda biz, Nizaminin də mənsub olduğu əxilər təriqətinin fəaliyyətini qısaca xarakterizə etdik. Biz gördük ki, bu təriqətə, daha doğrusu, bu şirkətə dərvişlərin «ilahi şövqi» yabançıdır. Bu təriqət öz qarşısına, bu dünyada həyata keçirilə biləcək, tamamilə konkret vəzifələr qoyurdu – bu da şəhər və kənd əhalisinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq vəzifəsi idi.

Nizami öz mürsidlərinin nəzəriyyələrinə əməl edərək fikirlərini sufi poemasına məxsus formada ifadə edir. Burada dini normalar birinci planda durmuş kimi görünür. Lakin poemanın mahiyyətinə diqqətlə baxdıqda, poemanın əsas vəzifəsi – bu dünyadakı həyatı nizamlamaq, ölkənin səadət və tərəqqisini təmin etmək yollarını hökmdara öyrətmək olduğunu görürük*. Burada məzhəb prinsipləri,

* Doğrudur, Sənaidə də hakimləri ifşa edən kəskin şeirlər vardır, lakin belə şeirlər onun əsərlərində nisbətən əhəmiyyətsiz bir yer tutur.

əlbəttə, öz qüvvəsini saxlayır. Bu epoxada başqa şey gözləmək də olmazdı. Ancaq bunlar hakimlərin maraqlarını yox, rəiyyətin haqq və azadlığını qoruyan prinsiplər kimi izah edilir.

Poemanın hər bir bəhsinin teoretik əsas hesab edilə bilən bir giriş hissəsi var; bundan sonra kiçik hekayə gəlir və bu hekayə bəhsin əsas teoretik prinsipini göstərir. Nizami öz zamanının bütün yaramaz cəhətlərindən çox cəsarətlə danışır və bu cəsarət insanı heyrtləndirir. Onun ahəngdar sətirləri qəzəbli etirazlarla doludur. Bu, artıq öz haqqını anlamağa başlamış və tələblərini feodal sarayına, hökmdara cəsarətlə söyləyən şəhərin səsidir.

Mənə elə gəlir ki, bütün bu poemanı anlamaq üçün aşağıdakı kiçik hekayə (14-cü fəsil) bir açar ola bilər:

*«Rəiyyətə zülm edən bir padşah vardı,
Hər bir şeyə irad tapmaqda
Həccaci* ötüb keçmişdi.
Gecə hazırlanıb şəhər meydana çıxmalı olan iş
Şəhər açılan kimi ona məlum olardı.
Bir şəhər, birisi padşahın yanına gəldi.
O, sirri açmaqda şəhərdən və aydan daha mahir idi.
O, gecə aldatmalarının sirrini aydan öyrənmişdi.
Şəhərdən isə xəbərçilik üsullarını təlim almışdı.
Dedi: «Filan qoca xəlvətçə səni
Günahsızların qatili, zalım və qaniçən adlandırmışdır».
Padşah onun sözlərindən qəzəbləndi.
Dedi: «Mən bu saat onu həlak etdirərəm!»
Yerə dəri xalça salmağı, üzərinə qum səpməyi əmr etdi.***

* Bəni uməyyənin məşhur naibi Həccac ibn Yüsif əhaliyə ağlagəlməz zülm etməsi və rəhmsizliyi ilə məşhurdur.

** Qətlə hazırlaşmaq deməkdir. Müqəssiri dəri üzərində oturur və başı vurulduqdan sonra axan qanın üzərinə qum səpirdilər.

*Hətta div onun qəzəbindən qorxub qaçdı.
Gənc özünü qocanın yanına yel kimi yetirdi,
Dedi: «Padşah sənin cani olduğuna inanmışdır!»
Qoca dəstəmaz aldı, boynuna kəfən saldı
Padşahın yanına getdi və cavab verməyə hazırlaşdı.
Çox tez qərar verən şah əllərini ovuşdururdu,
Qəzəbindən başını aşağı salaraq ayaqlarına baxırdı.
Dedi: «Eşitmişəm ki, sən cürbəcür sözlər danışırısan.
Məni günahsız adamların qatili adlandırırsan.
Sən bilirsən ki, mənim şahlığım Süleyman
şahlığı kimidir,
Sən nə üçün məni zalım div adlandırmısan?»
Qoca ona cavab verdi: «Mən yatmamışam...
Sənin barəndə sənin dediklərinə də betər danışmışam.
Qocalar və gənclər sənin işlərindən
həmişə qorxu altındadırlar.
Sənin hər şeyə irad tutmağın
Şəhərləri və kəndləri əzib məhv etmişdir.
Mən sənin qüsurlarını adbaad saymaqla
Xeyir və şər güzgüsünü sənin qarşında tuturam.
Güzgü sənin əksini düz göstərsə,
Onu sındır, ancaq güzgünü sındırmaq
düz hərəkət deyil.
Mənim haqlı olduğumu anla və mənə qulaq as.
Bu belə deyildirsə, mənim boynumu vurdur!»*

Belə bir təsəvvür yaranır ki, bu hekayədəki qoca Nizaminin özüdür.

Onun birinci əsəri Bəhram şaha təqdim edilən güzgüdür. Şair gördüyü işin nə qədər təhlükəli olduğunu anlayırdı. Padşahlara həqiqəti demək olmaz deyər, bu sözü

həmişə Şərqdə təkrar edirdilər. Lakin Nizaminin həqiqəti Nizamidən amansız olmağı tələb edir və o qorxmadan öz güzgüsünü hakimin yırtıcı siması qarşısında tutur.

Kəndli həyatının həqiqi təsvirini verən hekayələrdən biri də budur:

«Bir gün boş vaxtı olduğuna görə Süleymanın
küləyi məşələ çatdı.*

*Onun ölkəsi səhraya köçdü,
Onun taxtı lap mina taxtlara qədər** yüksəldi.
O, düz səhrada qoca bir əkinçi gördü,
Onun sanki qəlbi parçalandı.
Qoca öz evindən bir ovuc toxum götürüb
Onu səxavət toxumu xəzinəsinə səpirdi***.
O, hər bucağa toxum səpir,
Onun hər toxumundan sünbüllər qalxırdı.
Əkinçi o toxumun sirrini açıqda
Süleymanın quş dili açıldı****.
Dedi: «Qoca, nəcib ol,
Sənin var-yoxun ancaq bu idi, sən onu yeməli idin.
Sən ki tələ deyilsən, nə üçün tor atırsan.
Mənimlə quş dili danışma*****.
Sənin belin yoxdur, səhrada gili eşmə.
Sən su tapmazsan, kəndli arpasını səpmə.
Biz su ilə suvarılmış torpağı əkdik,
Əkdiyimizdən nə götürdük?»*

* Tövratda göstərilən Süleyman padşah. Guya ruhlar ona tabe olaraq onu xalça üzərində havada gəzdirirmişlər.

** Göyə qədər

*** Yəni torpağa səpirdi.

**** Məlum olduğu kimi, Süleyman quşların dilini bilirmiş.

***** Yəni boş sözlər demə.

*Qoca ona cavab verdi: «Cavabımdan incimə,
Mən torpaqdan və sudan olan köməyin
qeydini çəkmirəm.
Mənim su və quraqlıq ilə işim yoxdur.
Toxum məndən – bəsləmək yaradandan.
Mənim suyum – bax, Alnımın təri!
Mənim belim – bax, Barmaqlarımın ucu!
Mən padşahlıq və ixtiyar dərdi çəkmirəm.
Mən sağ ikən bu toxum mənə bəsdir».*

Biz burada yenidən əzəmətli bir obraz görürük (doğrudur, belə obraza o zaman təsadüf edilirdi); bu obraz – bahar yağmurlarına və təbiətin qüdrətli qüvvəsinə ümidi olan və heç yerdən kömək görməyən, çılpaq səhranı alətsiz becərən dilənçi əkinçidir.

Əlbəttə, bu kitabda olan hekayələrin hamısı hökmdarlar üçün heç də qorxulu deyildi, lakin siyasi məsləhətlər bu kitabın bütün səhifələrinə səpilmişdir. Görünür ki, qəsdən belə edilmişdir, çünki bunların bir yerə toplanması feodala çox şiddətli təsir edə bilərdi.

Bir neçə misal:

*«Ölkəni dağıdan zülmüdür,
Daimi səadət – rəftardakı mülayimlikdən doğur».
«Dövlət ədalət üzərində dayanır.
Sənin (şahın) öz işlərin ədalətdən düzələcəkdir.
Uzun zamanı cəbr tozunu qaldıraraq,
Öz suyunu töküüb* başqa adamların qanı
axıdılacaq?»*

* Yəni öz namusunu məhv edib.

*«Qızıl pulu dəmirlə çıxardıqları üçün
Padşahların çoxu dəmirçilərdir.
Hakim aşkarca bizi soyursa,
Dilənçilik zənginlikdən yaxşıdır».*

Demək, şah – günahsız qanlar tökən, namuslu zəhmətin nəticəsini qəsb edən, adamları açıqdan-açığa soyan, qızılı adamların əlindən dəmirlə alan rəhmsiz bir zalımdır.

Bəşəriyyət şərəfini özündə təcəssüm etdirən, insan səadətinin yaradıcısı olan əzəmətli zəhmətkeş obrazı şah qarşısı qoyulur. Yaşamaqdan məqsəd əməkdir:

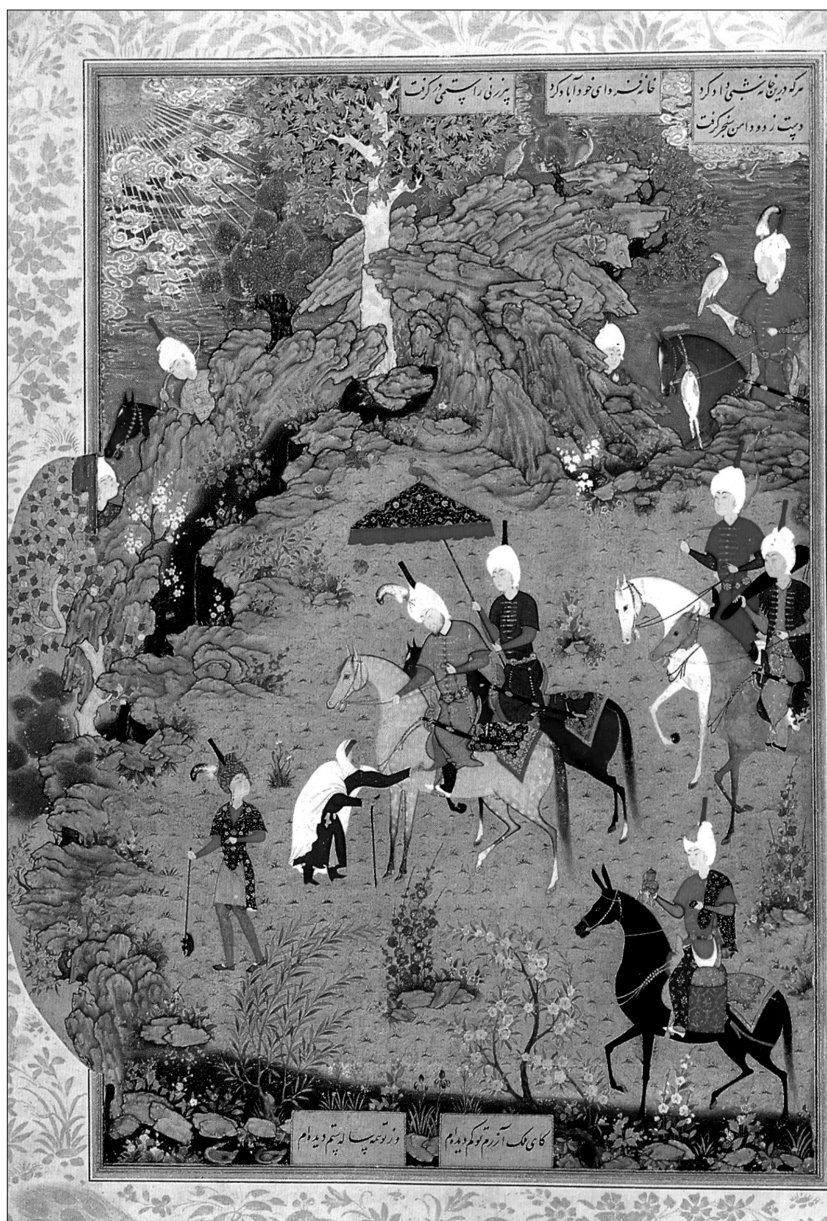
*«Biz (dünyaya) əmək üçün gəlmişik,
Boş danışıqlar üçün gəlməmişik».*

Bu əmək hər zaman sərvət gətirmir, çox vaxt zəhmətkeşin mükafatı «qarın üçün bir parça çörək, bir udum da su» olur; buna baxmayaraq, yenə də sərvət qarşısında alçalmaq lazım gəlmir.

*«Mən mal-dövlət üçün kimsəyə əl uzatmıram,
Sənə də heç vaxt əl uzatmıram».*

Demək, Nizaminin birinci poemasının əsas fikri insan cəmiyyətinin ədalətsizliyini göstərmək və bu ədalətsizliyi aradan götürmək üçün yollar axtarmaqdır. Sonra görəcəyik ki, bu fikir şairi həyatı boyu məşğul etmişdir. Bu poemadakı ayrı-ayrı qeydlər, şairin həyatının sonunda birləşir və qaradaşcasına qurulmuş azadlıq dövlətinin təsvirini yaradır. Bu elə bir dövlətdir ki, orada vahid icmanın üzvləri bərabər əsaslar üzrə çalışırlar. Həyatının son illərində bitirmiş olduğu «İskəndərnamə» belə bir dövlət mənzərəsi ilə tamamlanır.

«Məxzənül-əsrar»ın sənətkaranə yazılmış bir poema olmasına baxmayaraq, burada hələ geniş təsvirlərə təsadüf etmirik.

Sultan Səncər və qarı. «Sirlər xəzinəsi»

Əsərin mövzusu belə təsvirlər yaratmağa imkan verməmişdir. Lakin Nizami bu poemada da insan şəxsiyyətinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Şair bir-iki cizgi ilə insan qəlbinin bütün dərinliyini qarşımızda açmağı, insanı bütün varlığı ilə qarşımıza qoymağı bacarmışdır. Yuxarıda misal gətirdiyimiz hekayədəki səhnəyə diqqət edin. Burada qoca zalımın qarşısında durur, zalım isə hirsindən alışıb-yandığı halda yenə də qocanın gözlərinə baxmağa cəsarət etmir və qəzəbindən əllərini ovuşdurur. Bu səhnəni yalnız mahir bir ustadın qələmi yarada bilərdi.

Nizaminin birinci poemasının dili son dərəcə çətindir. Görünür, şair mürəkkəb şeir texnikasında usta olduğunu göstərmək istəmiş və hər sətərə incə təşbehlər, məcazlar və başqa bədii ifadə vasitələri daxil etmişdir.

Nizami qarşısına belə bir vəzifə qoyduğunu aşağıdakı sətirlərdə aydın söyləyir:

*«Sözlərimdə lazımı bəlağət olmasa idi,
Onu şəhərdən-şəhərə göndərməzdim».*

Görünür ki, poemanın çətinliyini oxucular çoxdan hiss etmişlər, bu bəzədə bizə iki şərh çatmışdır. Bu şərhlər XIII əsrin sonlarında və XIV əsrin əvvəllərində yazılmışdır; bunlarda ən çətin sətirlərin təhlilində oxucuya kömək edən bir çox qiymətli material vardır.

XOSROV VƏ ŞİRİN

Nizaminin ikinci poeması bizi tamamilə başqa təsəvvürlər aləminə aparır. Burada hekayə artıq nəzəri prinsiplər üçün illüstrasiya deyil, bütün kompozisiyanın əsasını təşkil edir.

Poemanın süjeti Nizamidən çox əvvəl varmış və müəyyən dərəcəyə qədər sasanilər xanədanının xronikasına daxildir. Lakin yazılı əsərlərdən başqa, şifahi rəvayətlər də varmış və bu rəvayətlər xalq arasında qədim İran şahlarının Qəsri-Şirin və Bisütun adı ilə məşhur olan tikililəri ilə əlaqədar edilirdi. Ərəb coğrafiyaşünası Yaqut Həməvinin yazdığına görə, X əsrin birinci yarısına aid olan səlnamələr bu tikililərlə əlaqədardır. Məşhur ərəb tarixçisi Təbərinin (921-ci ildə ölmüşdür) dediyinə görə, xalq içində sasani Xosrov Pərviz haqqında bir çox rəvayətlər yaranmışdır. Firdovsi öz «Şahnamə»sinin Xosrova həsr edilmiş fəslində açıqdan-açığa deyir ki, «qədim şairlərin kitabını yeniləşdirməyə hazırlaşır».

Görünür ki, Firdovsi zamanında Xosrov haqqındakı rəvayət çox geniş yayılmış imiş, çünki şair rəvayətlərdən çox qısa danışmağı lazım görmüş, hökmdar Xosrovun taleyini nağıl edərək Xosrovla Şirinin münasibəti üzərində çox dayanmamışdır. Bu münasibətlər Nizaminin bu poemasının əsasını təşkil edir.

Əgər Nizami bizə məlum olmayan başqa yazılı mənbədən istifadə etməmişsə (bir sıra səbəbə görə bunu təsdiq etmək çətindir), o zaman Azərbaycanda çox geniş yayılan şifahi rəvayətlər onun üçün əsas material olmuşdur.

Poemanın zahiri quruluşu Nizaminin Firdovsi ənənələrindən kənara çıxmaq qərarına gəldiyini göstərir. X əsrə yaxın feodal poeziya bir sıra tələblər irəli sürürdü ki, bunu da epik poeziyanın cürbəcür janrları təmin etməli idi. Məsələn, qəhrəmanlıq dastanının sərlövhəsində bir ad olmalı və bu ada bir «namə» əlavə edilməli idi. Nizami bu qaydaya sonuncu poeması olan «İskəndərnamə»də riayət etmişdir. Sevgi münasibətlərinə əsas yer verən romantik poemada bu qaydaya görə sərlövhəyə iki ad yanaşı daxil edilirdi. Qərribə burasıdır ki, bizə çatan qədim yunan romanlarının da, demək olar ki, hamısının sərlövhəsi belə qurulur. Bu uyğunluq, bəlkə də, heç təsadüfi deyildir.

Daha sonra, qəhrəmanlıq poeması «mütəqarib» vəznə ilə yazılmalı idi; bunun da sxemi belədir:

◡ — — | ◡ — — | ◡ — — | ◡ —

Romantik poeziya XI əsrdə həzac vəzninə keçməyə başlayır:

◡ — — — | ◡ — — — | ◡ — —

Nizaminin poeması həzac vəznində yazılmışdır. Sərlövhəsində də iki ad verilir. Bunun özü aydın göstərir ki, burada Xosrovun xanədan tarixi əsas deyildir.

Poemadakı hadisənin gedişini qısaca xülasə etməyə çalışaq.

Sasani Hürmüzdün çoxdan arzu etdiyi bir oğlu olur. Adını Xosrov qoyurlar. Uşaq böyüyüb İranın ən gözəl gənclərindən biri olur. Atası oğlunu çox sevir, onun əxlaqına diqqət edir. Lakin Xosrov kəndlilərə qarşı sayqısızlıq göstərdikdə, atası ona şiddətli cəza verməkdən də çəkinmir.

Xosrovun yaxın adamları arasında Şapur adlı mahir bir rəssam olur. Şapur rəssamlıq sənətini Çində məşhur Maninin məktəbində öyrənmişdir. O, dünyanın hər tərəfini gəzmişdir və öz səyahətini Şirin dillə söyləyə bilir. Bir dəfə o, Xosrova deyir ki, Xəzər dənizi sahilindəki dağlarda Məhinbanu (böyük xanım) ləqəbi ilə Şəmira adlı qüdrətli bir məlikə yaşayır, onun bacısı qızı Şirin bütün dünyada ən gözəl bir qızıdır. Xosrov bu söhbəti eşidib, Şirinin fikrini çəkməyə başlayır. Şirinsiz yaşaya bilməyəcəyi qərarına gələrək, gözəl şahzadə xanımı tapıb gətirməsini Şapura tapşırır.

Bu, asan iş deyildi, Şapur bu işi öz sənətinin köməyi ilə yerinə yetirməyə çalışır.

Şapur Şirinin yoldaşları ilə bərabər olduğu yeri öyrənir və ora gedib onların gəzdiyi yerə yaxınlaşır, Xosrovun böyük sənətkarlıqla çəkilmiş şəklini qıza atır. Sirli şəklin gözlənilmədən meydana çıxması Şirini heyran qoyur. Bunu görən Şapur gizləndiyi yerdən çıxır. Yaxınlaşmağa icazə alaraq Xosrovun məhəbbət əzablarını Şirinə nağıl edir. Şapurun hekayəsi Şirinin xəyalını alışıdır. Xosrovun ayrılığına dözə bilməyən Şirin Şəbdiz adlı yüyürək ata minib qaçır. Yolda onun qarşısına kiçik bir çay çıxır. İstidən və tozdan yorulmuş Şirin bu çayda çimir.

Bu zaman sasanilər paytaxtında Xosrovun düşmənlərinin fitnəsi atanı oğula qarşı hiddətləndirir. Şahzadə qaçıb atasının qəzəbindən gizlənməyə məcbur olur. Xosrov firsətdən istifadə edərək Şapurun dalınca yola düşür. Təsədüfən Şirin soyunub yenicə suya girdiyi anda Xosrov həmin çayın yanındakı çəmənə yetişir. Şirinin pərişan saçları üzünü örtüyündən Xosrov onu tanımır. Şirin də gənci tanımır, ancaq gəncin gözəlliyi onu əsir edir. Şirin Xosrova

vurulmuş qəlbində başqa bir gəncin bu qədər dərin iz buraxdığına heyrətlənir.

Bu səhnə hər zaman rəssamların diqqətini cəlb etmişdir və əl yazılarındakı miniatürlərdə bu ana böyük diqqət verilmişdir.

Gənclər başqa-başqa tərəflərə yola düşürlər. Şirin Mədainə çataraq Xosrovun orada olmadığını eşidir. Qabaqcadan şahzadədən tapşırıq almış kənzilər Şirini yeni bir kənz hesab edərək ona sarayda yer verirlər. Şirin özünün kim olduğunu onlara xəbər vermir, onlarla bir yerdə işləyir, onların oyununda iştirak edir.

Məhinbanu qardaşı qızının yox olmasından çox xiffət edirsə də, Xosrovu – əziz qonağı qarşılayıb qışı Bərdədə keçirməyi ona təklif edir.

Bu zaman Şirin Mədaində darıxır. Yolda rast gəldiyi oğlanın sevgilisi Xosrov olduğunu anlayır. Həmçinin sasani paytaxtının düzənlik yeri, ab-havası onun səhhətinə pis təsir edir. Uşaqlıqdan dağlarda yaşamağa alışmış Şirin dağ yerdə onun üçün bir qəsər tikilməsini rica edir.

Kənzilər onun həsədini çəkirlər, onu qısqanırlar. Onlar memarı öyrədirlər ki, qəsri bütün insanlardan uzaqda, bürkülü və ürək sıxan bir dərədə tiksin.

Xosrov Şirinin haraya getdiyini, nəhayət, Şapurdan öyrənir. Xosrov qardaşı qızını tez bir zaman içində Məhinbanuya çatdıracağını ona söyləyir və Şapuru Şirinin dalınca göndərir. Bu zaman Xosrovun atası Hürmüzd ölür. Qorxulu vəziyyət yaranır. Xosrov atasının taxtından məhrum olmamaq üçün təcili paytaxta qayıtmağa məcbur olur. Şirin Bərdəyə gəlir, yenə də Xosrovu tapmır, o, bibisinin ağuşuna atılır.

Xosrovun da başına bəlalar gəlir. Əyanlar əvvəldən də Xosrovu sevmirdilər. Əyanlardan Bəhram Çubin adlı birisi

üsyən qaldırır. Xosrov üsyənçilərə qarşı dura bilməyib qaçmağa məcbur olur. O, Bərdəyə gəlir, burada, nəhayət, iki sevgili bir-birilə görüşür.

Nizami adi cəngavərlik romanı yaratmaq istəsəydi, burada poemanı bitirə bilərdi. Lakin romandakı bütün bu mü-rəkkəb hadisələr əsl dramatik konflikt üçün bir hazırlıq rolu oynayır. Əsl dramatik konflikt isə hadisələrin xarici inkişafı ilə deyil, əsərin qəhrəmanlarının psixoloji inkişafı ilə yaranır.

Məhinbanu, Şirinin eşqdən qovrulub yandığını görərək ona nəsihət verir. Xosrov böyük bir padşahdır, o, hər zaman kənizlərlə əhatə edilmişdir, o, qadına öz ehtiraslarını söndürmək üçün bir oyuncaq kimi baxmağa alışmışdır. Məhinbanu Şirinin Xosrovla oturub-durmasına icazə verir, ancaq ismətinə qorumağı ondan tələb edir. Şirin ancaq qanuni kəbinlə Xosrovun arvadı ola bilər.

Ehtiras odu ilə yanan Xosrov Şirindən əl çəkmir. O, Şirini təqib edərək onu öpməyə müvəffəq olur. Lakin onun bütün yalvarışlarına cavab olaraq, Şirin Xosrova xatırladır ki, başqaları onun taxtını əlindən aldığı halda Xosrovun eyş-işrətə uyması qəhrəmana yaraşan iş deyil. Ancaq əcdadının taxtını geri ala bildiyi zaman Şirin Xosrovun arvadı ola bilər.

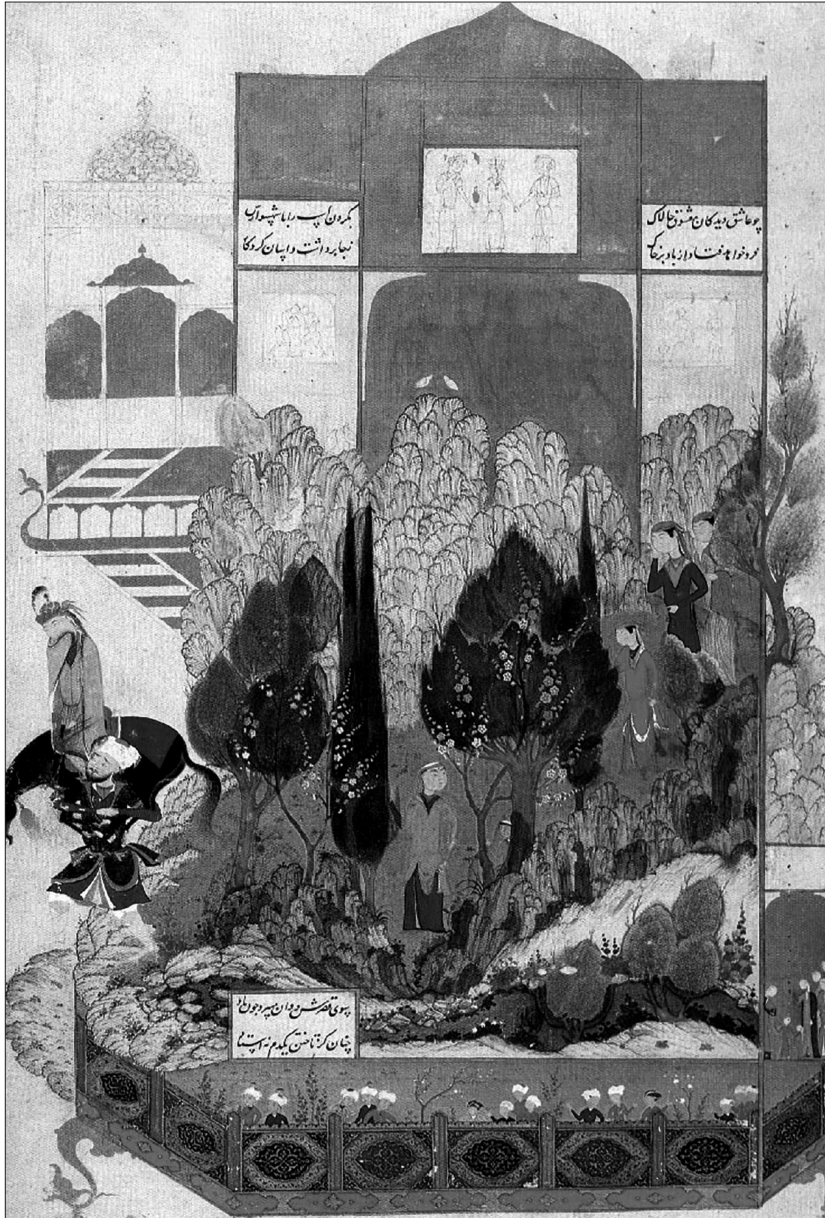
Bu məğruranə sözlər Xosrovu qəzəbləndirir. O, Şirinin haqlı olduğunu hiss edir, özünün acizliyini duyaraq əzab çəkir. Şirinin təhqirləri onu qüvvə toplayıb işə başlamağa məcbur edir. Öz qoşunu olmadığına görə, Bizansa gedib imperatordan yardım istəyir və o, bu yardıma nail olur, hətta imperatorun qızı gözəl Məryəmi də alır. Xosrov Bizans qoşunları ilə bərabər İrana qayıdır, Bəhramı taxtdan salır və öz atasının taxtına sahib olur.

Lakin Şirinin xəyalı onun gözünün önündən getmir. Məryəm ərköyündü, Xosrov da onun vasitəsilə taxta çatdığına görə özünü bir dərəcəyə qədər ondan asılı hiss edir. Şirin də öz eşqini unutmayıb, ancaq eşqini gizlədir. Məhinbanu ölür, taxt Şirinə çatır. Şirin bu azadlıqdan istifadə edir. Əvvəlcə dövlət işlərini qaydaya salaraq ölkənin idarəsini vəzirə tapşırır, böyük bir məyyətlə və sürülərlə onun üçün dağda tikilmiş qəsəə gedir.

Şirinin gəlməsi xəbəri Xosrova çatır, Xosrov ona qovuşmağa can atır, lakin Məryəmdən qorxur. Nəhayət, cəsarətlənib Şirini Mədainə gətirmək üçün Məryəmdən icazə istəyir və Şirinin hər işdə Məryəmə tabe olacağını vəd edir. Yunan qızı qəzəblənir, and içir ki, Xosrov öz niyyətini həyata keçirəcək olsa, özünü asacaq və Xosrov Məryəmin atasına cavab verməli olacaqdır.

Xosrov yenə də Şapurun vasitəsilə Şirini öz sarayına gətirməyə çalışır. Gözlənilmədiyi kimi Şirin hiddətlə xəbər göndərir ki, o, yalnız Xosrovun arvadı olaraq onun sarayına daxil olacaqdır.

Şirin, öz qəsridə əzab çəkir. O, südə həsrət qalmışdır. Çünki qəsrin yanında otlaq – heyvanları otarmaq üçün yer yoxdur. Şirin uzaq otlaqlardan süd gətirmək üçün xidmətçilərinə zəhmət vermək istəmir. Beləliklə, biz poemanın ən dramatik yerinə yaxınlaşırıq. Şapur bu işi dostu, mahir daşyonan Fərhada tapşırmağı təklif edir. Fərhad qayalarda arx açmalı, otlaqdakı heyvanların südü də bu arxla qəsəə axmalı idi. Fərhadı çağırırlar. Şirin onun qabağına çıxmır. Onunla pərdə dalından danışır. Şirinin məftunedici səsi Fərhadın ixtiyarını əlindən alır. O, bu çətin tapşırığı bir aya yerinə yetirəcəyini vəd edir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Fərhad, doğrudan da, tapşırığı yerinə yetirir. Şirin ona mükafat verir. Lakin Fərhad Şirinə o dərəcə vurulmuşdur

Fərhad Şirini və onun atını çaydan keçirir

ki, verilən mükafatı nəzərə almayaraq, məhəbbət əzablarını adamlardan gizlətmək üçün baş alıb səhraya gedir.

Buna baxmayaraq, bu sevginin xəbəri Xosrovun qulağına çatır. Onda qısqanclıq hissi oyanır. Fərhadı yanına çağırır, eşq sözünü fikrinə gətirməyi ona qadağan etmək istəyir. Fərhadla Xosrovun görüşü poemada mübahisə şəklində verilmişdir və poemanın ən gözəl, canlı yerlərindən biridir. Rəqiblər qısa və kəskin cavablarla bir-birlərini xəncər kimi kəsirlər. Xosrov görür ki, bu adama əmr etmək və ya onu qızıl-la aldadıb sevgidən əl çəkməyə məcbur etmək mümkün deyil, odur ki, ona yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir iş tapşırır. Fərhad sıldırım bir dağı yarıb oradan yol çəkməlidir. Bu işi yerinə yetirəcək olsa, Xosrov Şirindən əl çəkəcəyinə and içir.

Fərhad işə başlayır. Məhəbbət onun ağlagəlməz qüvvəsini birə iki artırır. Onun külüngünün zərbəsilə qayalar qırılıb tökülür. Şirin Fərhadın işləməsindən xəbər tutaraq ona tamaşa etməyə gedir. Şirin daşyonanla danışır geri qayıdır, lakin onun atı qayanın üstündə büdrəyib yığılır. Fərhad atı üstündəki qızla bərabər qaldırır qəsrə qədər aparır.

Xosrov görür ki, Fərhad həyata keçirilməsi mümkün olmayan işi yerinə yetirə biləcəkdir. O, andını pozmağa cəsə-rət etməyib xəyanətlə yaxasını qurtarmağa çalışır. Fərhadın yanına çapar göndərir, yalandan ona Şirinin öldüyünü xəbər verir. Bu xəbərə dözə bilməyən Fərhad həlak olur.

Şirin Fərhadı günbəz tikdirir. Xosrov tutduğu alçaq işi düşünərək əzab çəkir. Bu zaman Məryəm ölür. Xosrov azad olur, artıq onun qarşısında əngəl yoxdur, lakin onda bir cürətsizlik əmələ gəlib. Şirin ona məktub göndərərək Məryəmin ölməsi münasibətilə istehza ilə təsəlli verir. Şirin məktubunda yazır ki, Xosrovun yüngüllüyünü bilərək onun öz arvadına çox da yanmayacağına inanır.

Bu məktub zəif iradəli Xosrova çox təsir etməli idi. Lakin bunun əvəzində, İsfahan gözəli Şəkərin tərifini eşidərək onun dalınca gedir və onu alıb Mədainə gətirir. Bu iş onun Şirinə qarşı olan münasibətini daha da çətinləşdirir.

Bir dəfə ov zamanı Xosrov Şirinin qəsrinin yaxınlığına gəlib çıxır. O, qüvvəsini toplayaraq Şirinin yanına gedir, lakin Şirin onu qəsrə buraxmır, onunla qəsrin divarı üstündən danışır. Şirin onu danlayır – o, Şirinin yanına sərxoş gəlməməli idi. Şirinin dalınca əyanlar göndərməli və onu hörmətlə paytaxta aparmalı idi. Xosrov məyus olaraq geri qayıdır.

Lakin Şirinin də taqəti artıq tükənmişdir. O, Xosrovu qovduqdan sonra peşman olur, ata minib onun dalınca çapır. Xəlvətcə onun çadırına daxil olur. Xosrovun xanəndələrindən biri olan Nəkisənin köməyi ilə Xosrova qarşı olan həsrətini incə qəzəllərlə oxutdurur. Uzun bir duetdən sonra o, üzə çıxır, Xosrov onun üzərinə atılır, lakin yenə də Şirin əl vermir.

Xosrov yalnız bu zaman anlayır ki, Şirinin saflığı və məsumluğu onun ən yaxşı müdafiəçisidir. Odur ki, əyanları çağıraraq kəbin kəsidir.

Şirinlə evlənmə Xosrova çox gözəl təsir bağışlayır. O anlayır ki, yalnız həzz və nəşə üçün yaşamaq olmaz. O, ölkəni idarə etmək elmini öyrənmək istəyir. Lakin bu zaman yenə də qara buludlar onun başı üzərində toplaşır. Xosrovun Məryəmdən Şiruyə adlı bir oğlu vardır; Şirinin gözəlliyi onun da ixtiyarını əlindən almışdır. O əyanları aldadır, taxtı əlinə keçirir, atası Xosrovu zindana saldırır. Lakin Şirin Xosrovla bərabər zindana getdiyindən zindan həyatı Xosrov üçün ağır keçmir.

Bu zaman Şiruyə atasından tamamilə azad olmaq istəyir. Bir gecə Xosrov ayaqlarında qızıl zəncir zindanda yatdığı zaman Şiruyənin göndərdiyi qatil daxil olub onu ölümcül

halda yaralayır. Xosrov ölümün yaxınlaşdığını duyur, lakin Şirin yuxuda ikən onu oyatmağa qıymır, səssizcə ölür.

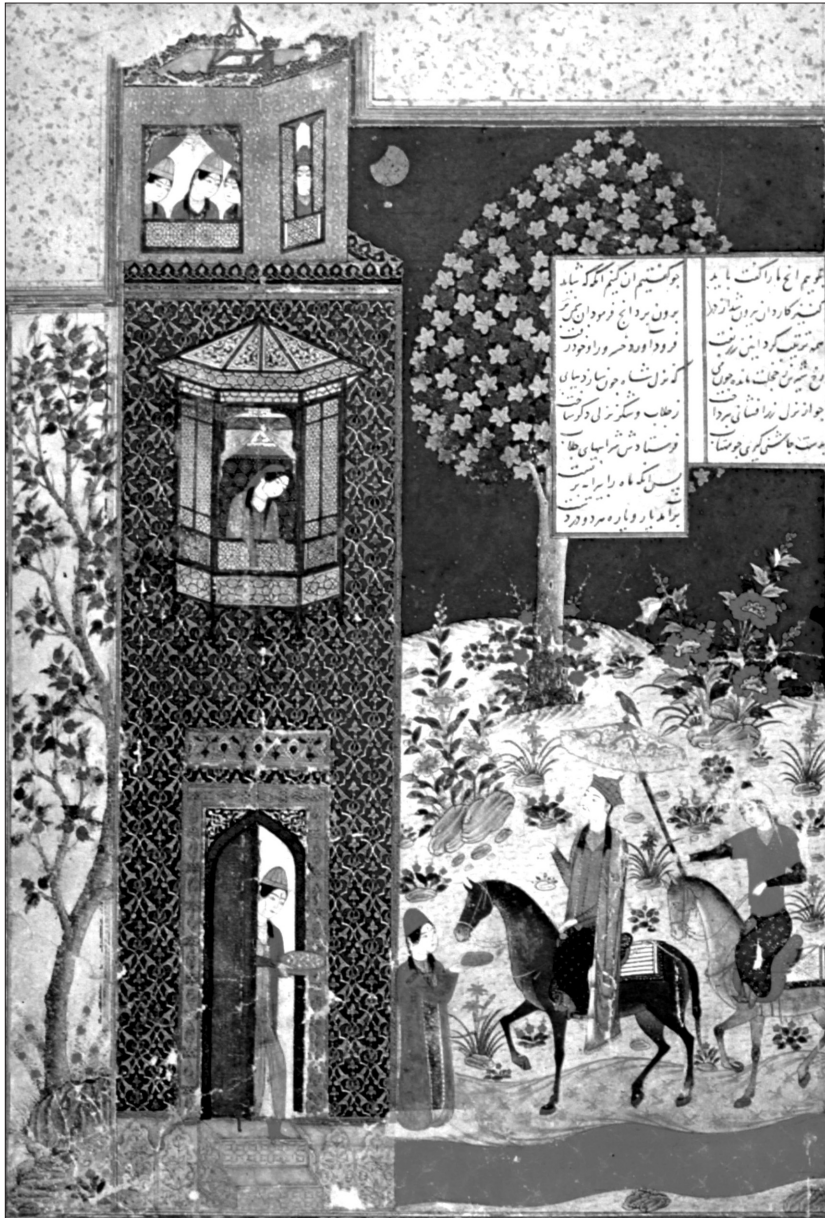
İndi də Şiruyə Şirinə malik olmaq istəyir. Şirin qatili aldadır. O, hər şeyə razı olur, ancaq tələb edir ki, Şiruyə, Xosrovu xatırladan hər şeyi məhv etsin, onun sarayını yandırsın, atını öldürsün, padşahın özünü də təntənə ilə dəfn etdirdsin. Xosrovun cənazəsini sərdabəyə qoyurlar. Şirin onun yanına girir, qapını örtür, sevgili ərinin meyiti üzərində özünü xəncərlə öldürür.

Poema dünyanın faniliyi, bu dünyadakı səadətin əbədi olmaması haqqındakı mülahizələrlə bitir.

Nizami «Məxzənül-əsrar»da toplamış olduğu texnikanı «Xosrov və Şirin»də çox müvəffəqiyyətlə işlətmişdir. Dil də eyni dərəcədə parlaq, zəngin və qəşəngdir. Lakin birinci poemada Nizaminin bu cəhətə çox böyük diqqət verdiyi duyulursa, burada dil daha mükəmməl dərəcəyə çatır. «Məxzənül-əsrar»ın bəzi yerlərində texnika bir məqsəd olduğu halda, bu poemada texnika misilsiz mahir ustadın əlində yalnız bir vasitədir. Poemadakı təsvirlərdə bu texnika ən qüvvətli dərəcəyə çatır, bu təsvirlər şair tərəfindən geniş dekorasiya edilərək klassik ritorikanın bütün qayda-qanunları ilə işlənir.

Lakin Nizami, söz yox ki, öz poemasını təsvir xatirəsi üçün yaratmamışdır. Onun əsas məqsədi iki əsas qəhrəmanın xarakterini bütün dolğunluğu ilə oxucuya göstərməkdir. Birinci poemada gördüyümüz psixologiyanı bilmək məharəti bu poemada ən yüksək dərəcəyə çatır. Qəhrəmanlar çox mürəkkəb və bir-birinə zidd olsalar da, son dərəcə düzgün təsvir edilmişlər. Bütün poemanın həqiqi qəhrəmanı, poemanın mərkəzi, şübhəsiz, Xosrov deyil, Şirindir.

Nizaminin məhəbbəti onun tərəfindədir. Bu da təəccüblü deyildir. Biz yuxarıda gördük ki, bu parlaq obraz –

Xosrov Şirinin qəsrinə yaxınlaşır

Nizami tərəfindən, onun incə sevgilisi Afaq üçün tikilən bir abidədir; Nizami həyatının sonuna qədər Afaqın fikrini çəkir. İşə belə yanaşma bizim üçün təbii və münasib görülürsə, müsəlman aləmi üçün bu – eşidilməmiş bir cəsarət idi. O zamanlar qadın – bir oyuncaq, pula satılan bir mal idi.

Poemada Xosrov bu görüşü ifadə edir. Lakin böyük şair qadına qarşı hörmətdən, onun insani şəxsiyyətindən, qəhrəmanlığından və zəkasından qətiyyətlə danışır.

Poemada Şirinin xalqı dərindən sevdini, xalqın qayğını, çəkdiyini, insanlara əzab verməkdən çəkdiyini göstərən yerlər çoxdur. Şirin Xosrovun tamamilə ziddidir. Xosrov üçün xalq nəşə almaq və zənginləşmək vasitəsidir. Xosrov iş görməyə qabil deyil, bütün bacarığı və gözəlliyi ilə bərabər o, pozğunluq məhsuludur. Qəribədir ki, bütün poemada o, yalnız bircə dəfə öz təşəbbüsü ilə iş görür, o da Fərhada qarşı murdar xəyanətindən ibarətdir. O, söz yox ki, Şirini sevir, lakin bu acgözlük sevgisi, eqoistik sevgidir, sevgi xatirəsi üçün heç bir şeydən keçə bilməyən şıltaq sevgidir.

Bu surətlə belə bir təsəvvür alınır ki, Şirin qəlbini özünə layiq olmayan bir insana vermişdir. Şirinin hər cür ləyaqətdən məhrum olan bu yüngül adam üçün əzab çəkməsi fikri bəzi oxucunu təsirləndirir. Nizami burada çətin sevgi problemini tamamilə düzgün və real qoymuşdur. Məhz belə qadınlar öz talelərinin qurbanı olurlar, insanı sevərək, artıq onu görmürlər, onu deyil, onun öz xəyallarında yaranmış gözəl obrazını sevməyə başlayırlar.

Şirinin Fərhada qarşı laqeyd münasibəti də buradan meydana gəlir. Şirini zavallı aşıqə qarşı sərt və kəskin olmaqda günahkar bilmək haqsızlıq olardı.

Şirin Fərhadın eşqini bilir və onun bu eşqə qurban olduğunu görürdü. Lakin Şirin ona heç bir şeylə yardım göstə-

rə bilmir. Onun qəlbində başqası üçün yer yoxdur. Şirinin eşqi Şirinin özündən güclüdür. O, Fərhadı ürəkdən ağlayır, ona ürəkdən yanır, lakin özü öz öhdəsindən gələ bilmir. O, Xosrovdan üz döndərərək Fərhadın ağuşuna atılsa idi, bəlkə də, çox bəxtəvər olardı, lakin o halda öz həyatında yalnız ilk məhəbbəti tanıyan vüqarlı və saf Şirin olmazdı.

Şirin obrazını yaratmaq üçün Nizaminin müsəlman aləmindən xaricə çıxması və öz nəzərini xristian Qafqazına salması maraqlıdır. İstər Şirin, istərsə də onun ağıllı bibisi – məlikə Şəmira obrazlarının, məşhur gürcü gözəli Tamara haqqında Nizamidə olan məlumat sayəsində meydana gəldiyinə şübhə etmək olmaz. Şəmira adı qədim Semiramidanın inikası olsa da, bu adın Tamara ilə ahəngdar olması da təsadüfi deyildir.

Poemada üçüncü qəhrəman olan Fərhadın müstəsna əhəmiyyəti vardır. Onun rolu epizodik bir roldur və onun faciəli surətdə həlak olması hadisələrin gedişinə az təsir göstərsə də, o, poemanın zəruri üzvi bir hissəsidir. Fərhad Xosrova tamamilə zidd, həqiqi eşqlə sevən, özünə heç bir şey tələb etməyən, eşq uğrunda canını belə verən bir şəxsdir. Nizami bu eşqi, qəhrəmanın eşqini, bəşəriyyəti tərəqqi yolu ilə irəli aparan həqiqi eşq hesab edir.

Başqa cür deyilsə, Fərhadı Xosrova qarşı qoymaqla Nizami qəti surətdə birincini müdafiə, ikincini isə tənqid edir. Lakin Fərhad aristokrat deyil, o şəhər nümayəndəsidir, Şapurla birlikdə eyni ustadın yanında təlim almış mahir bir sənətkardır.

Şair öz qəhrəmanına nə kimi xasiyyətlər vermişdir? O, mahir usta və cəsarətli bir insandır, namuslu və nəcibdir, qüvvətli bir pəhləvandır. Bəlkə də, bu fəvqəlbəşər qüvvə onun bir nəfər olmadığını, bu pəhləvanın hər cür igidlik və qəhrəmanlığa qadir olan bir xalq olduğunu göstərir.

Demək, Nizami iki sinfin nümayəndəsini üz-üzə çarpışdıraraq, məzlum sinfin nümayəndəsinin həlak olmasını göstərmişdir. Nizami o zaman bu cür toqquşmaların ancaq belə bir nəticə verəcəyini təsdiq etmiş olsa da, eyni zamanda göstərir ki, Fərhadın ölümünə səbəb hakimin xəyanətidir. Nizami demək istəyir ki, şərəfli, mərd-mərdanə döyüşdə hakim pəhləvana üstün gələ bilməz. Bu pəhləvan indi məğlub olsa da, o, gec-tez öz haqqını tələb edəcək və alacaqdır! Bu fikirdə şəhərin möhkəmlənən qüvvəsi özünü göstərir. Şəhər həyatının yuxarıda dediyimiz yüksəlişi, sonralar monqol istilasının qanlı dalğası ilə pozulub dağıdılan yüksəlişi burada aydın görünür.

Demək, Nizaminin ikinci poeması – dünya ədəbiyyatında misli görünməmiş mükəmməl bir əsərdir.

Yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında belə zəngin insan şəxsiyyəti ilk dəfə bizə Nizaminin bu poemasında göstərilmişdir. Burada şair adət halına gəlmiş bir süjetdən istifadə etmişdir ki, bu da müəyyən dərəcədə onun üçün çətinlik törətmişdir. Yalnız Nizami kimi bir ustad öz yüksək sənətkarlığı ilə bütün bu çətinlikləri aradan qaldıraraq poemanı bu qədər mükəmməl bir şəkildə işləyə bilərdi.

Xalq Nizaminin bu böyük əsərinə qiymət vermişdir. Nizamidən sonra onun poemasının qəhrəmanları həmişə Azərbaycanla yaxın əlaqədə göstərilmişdir. XIV əsr Azərbaycan şairi Arifi bir daha bu mövzunu qələmə alaraq təsdiq edir ki, Fərhadın oğullarından birinin sarayı (ancaq bu şair Fərhadı Çin imperatorunun oğlu adlandırır) Bakıda olub və Fərhadın bütün ailəsinin sərdabəsi buradakı qəbiristanda idi. Arifinin bu sözləri təsadüfi deyildir.

LEYLİ VƏ MƏCNUN

Biz yuxarıda bu poemanın yaranması tarixini qeyd etdik; şair bu poemanı özü arzu etmədiyi halda, şirvanşahın sifarişi ilə yazmağa başlamışdır.

Nizami bu poemanı yazmağa başlarkən onun əlinin altında hansı materiallar vardı?

Bu poemanın qəhrəmanı Qeys ibn Müləvvəhdir. Məcnun (divanə, cinli) ləqəbi ilə yad edilən bu adamı bir çox ərəb nəzəriyyəçiləri tarixi bir sima, bir şair hesab edirlər. Guya bizim eranın 689-cu ilində ölmüş və şeirləri qalmışdır.

Lakin Məcnunun tarixi sima olduğunu zənn etmək doğru deyil. İbnəl Kəlbə deyir ki, Məcnunun şeirlərini və onun Leyliyə olan bədbəxt eşqi haqqındakı rəvayəti Bəni Üməyyə xanədanı üzvlərindən biri yaratmış, lakin öz adını bildirmək istəməmişdir. Bu məlumat mənə tamamilə doğru görünür.

Şeirlərin müəllifi Məcnun haqqındakı rəvayəti, əlbəttə, roman şəklinə salmamışdır. O, yalnız öz şeirlərini vermiş, əsərin yaranması tarixini izah etməli olan bir sıra hadisələri şifahi ənənə şəklində yaymışdır.

Daha sonralar ərəb filoloqları bu rəvayətləri toplayıb sistemləşdirmiş və bu rəvayətlər bir neçə variantda saxlanmışdır. Əsas variantlar bunlardır: İbn Qüteybin (831-ci ildə ölmüşdür) məşhur «Şeir və şairlər haqqında kitab»ında və Əbül-Fərəc İsfahaninin (967-ci ildə ölmüşdür) «Nəğmələr kitabı»nda Qeysin tərcümeyi-halı; bu material bəzi əlavələrlə Məcnun divanının nəşri olan Əbu Bəkrül Vəlibinin

təfsilatına daxil olmuşdur; bizə də əsər bu adamın redaktəsi ilə gəlib çatmışdır.

Burada göstərilən materialların hamısı, əlbəttə, Nizami-nin əlinin altında ola bilərdi. Bundan başqa, bəzi sətirlərdən məlum olur ki, Nizami sonuncu geniş materialdan daha çox istifadə etmişdir. Nizami poemasının bu materiallarla tutuşdurulması şairin öz vəzifəsinə çox diqqətlə yanaşdığını və öz konsepsiyasını bu məzmununda canlandırmaq üçün lazım olan bütün qeydləri çox doğru olaraq tərtib etdiyini göstərir. Nizami əvvəlki poemaya nisbətən bu mövzuda yazarkən Nizaminin qarşısında daha böyük çətinliklər dururdu, bəlkə də, bu poemanı başlamaq istəməməsinin səbəbi də bu idi.

Qabaqkı poemada olduğu kimi, sərlövhədə iki ad verilməsi aydın göstərir ki, poemanın əsası Məcnunun tərcümeyi-halı deyil, onun eşqinin tarixidir. Lakin aşağıda göstərəcəyik ki, bu eşq tamamilə başqa xarakterdədir. Burada qəhrəmanlıq elementi ikinci plana keçirilir. Burada birinci yeri hiss tutur. Məhz buna görə də poemanı sentimental-romantik poema adlandırmaq olar. Nizaminin bədii duyğusu bu cəhəti poemanın zəhəri quruluşunda da əks etdirməyə məcbur etmişdir; o, həzəc vəzninin başqa bir şəklini, ahəng etibarilə daha oynaq şəklini seçmişdir; bu şəklın sxemi belədir:

— — ∪ ∪ | — ∪ — ∪ | — —

Sxem aydın göstərir ki, «Xosrov və Şirin»də olan axıcılıq və genişlik artıq burada yoxdur. Bu vəzndə müəyyən fasilələr var ki, bu da vəznə bir əsəbilik, qızgınlıq xarakteri verir.

Poemanın məzmunu belə qurulmuşdur: qabaqca bir sıra giriş fəsilləri verilir. Bunların içərisində Nizaminin oğluna bir sıra nəsihətlər verdiyi fəsil çox maraqlıdır. Bunlardan sonra Nizami əsl əhvalata keçir: Bəni Əmir qəbiləsi hakiminin oğlu yoxdur. O, Allah dərgahına üz tutub oğul istəyir. Uzun illər keçdikdən sonra onun bir oğlu olur, adını Qeys qoyurlar. Uşaq on yaşına çatdıqda atası onu məktəbə verir; Qeys məktəbdə oğlanlar və qızlarla birlikdə təlim alır. Qeys məktəbdə Leyli ilə tanış olur. Onlar hər gün görüşürlər və nəticədə bir-birlərinə vurulurlar. Onlar öz sevgilərini gizlətməyə çalışırlar, lakin bu iş hamıya yayılır. Qeys son dərəcə coşqun və ehtirashlı olduğuna görə, onu istehza ilə Məcnun adlandırırlar.

Uşaqları bir-birindən ayırırlar. Lakin ayrılıq Məcnunun eşqini zəiflətmir, daha da şiddətləndirir. Onun evdə oturmağa səbri-qərarı gəlmir. O, bütün gününü Nəcd dağında keçirir, ağlayır. Oğlundan heç nə əsirgəməyən atası çox böyük bəxşislər götürüb bir çox adamlarla bərabər Leylinin atasının yanına gedir, onun qızını oğluna istəyir. Leylinin atası bu işə razı olmur, o belə cavab verir:

*«O cinundur,
Cinun isə bizə tay olmağa yaraşmaz.
Sən ki, ərəblərin necə iradçı olduqlarını bilirsən,
Mən bu işi görsəm, mənə nə deyərlər?»*

Leylidən ayrı düşmək Məcnun üçün ağır idi, lakin bu müvəffəqiyyətsizlik xəbəri bir ox olub onun qəlbini dəlir. O, yenidən dağlara qaçır, elə bir divanəlik göstərir ki, əqrəbası qorxuya düşür. Şəfa tapmaq üçün onu Məkkəyə aparmaq qərarına gəlirlər. Qeyd edilməlidir ki, Nizaminin ciddi poemalarında möcüzə elementi yoxdur. Məncə, Nizami öz

poemasına bu səfəri daxil edərkən Kəbədən şəfa tapmağı nəzərdə tutmamış, yalnız belə zənn etmişdir ki, səyahət zamanı təəssürlərin dəyişməsi Məcnunun eşqini zəiflədə bilər. Bədbəxt eşqə qarşı səyahətin bir əlac olduğu antik ədəbiyyatda da göstərilir. Məşhur ərəb alimi İbn Həzm «Sevgilinin boyunbağısı» adlı əsərində də bundan bəhs edir.

Qeys Məkkəyə yetişir, atası ona əmr edir ki, Kəbənin qapısından asılan halqadan yapışıb dərdinə şəfa diləsin. Atası uzun bir nitq söyləyir. Bu nitqi aşağıdakı sözlərlə bitirir:

*«Mənə yardım et, çünki eşq məni məhv edir,
Məni bu eşq əzabından xilas et»*

Lakin elə bu sözü Məcnuna demək olmazdı. Məcnun eşq sözünü eşidən kimi dərhal ehtirası yenidən alovlanır. O, halqadan yarışaraq deyir:

«Qoy mən özüm olmasam da o (eşq) qalsın!»

Bundan sonra o ata-anasını tərk edərək Leylinin yaşadığı qəbiləsinin köçəri yerlərini dolaşmağa başlayır. İndi oxucu artıq anlayır ki, onu ancaq sevgilisinə qovuşdurmaq la dərdinə dava tapmaq mümkündür. Leylinin qohum-qardaşı Məcnunun bu yerlərdə dolaşdığını eşidərək son dərəcə hiddətlənirlər. Qızın atası bildirir ki, Məcnun gözünə görünsə, onu öldürəcək. Məcnunun atası bunu eşidir, oğlunu axtarır tapır və onu bu işdən döndərməyə çalışır. Lakin hədə, öyüd-nəsihət heç bir fayda vermir. Məcnun Nəcd dağında gəzir. Bu zaman İbn-Səlam adlı varlı bir adam Leylini istəyir və Leylinin atası bu yol ilə Məcnundan yaxasını qurtarmağı düşünərək razılıq verir. Lakin Leyli də narahatdır. İbn-Səlamdan xahiş edirlər ki, qız sakit oluncaya qədər gözləsin.

Mecnun səhrada

Məcnun səhraları gəzərkən böyük qəhrəman Nofələ rast gəlir. Nofəl Məcnunun dərdindən xəbərdar olub işi yoluna qoyacağını vəd edir. Yenidən bəxt Məcnunun üzünə gülən kimi olur. Ancaq Leylinin atası inadkarlıq göstərir. Nofəl silahla iş görmək istəyir, qızğın vuruşma başlanır. Nofəl qabaqca məğlub olur, sonra bütün qüvvəsini toplayıb düşməyə qəti zərbə vurur. Bu halda Leylinin atası sonuncu tədbirə əl atır. O, qızının başını kəsəcəyini və onu Məcnuna verməyəcəyini bildirir. Məcnunun son ümidi də belə qırılır. O, insanları tamamilə tərk edib, səhralara çəkilir. Süzgün gözləri ilə onun sevgilisini xatırladan ahuları tələdən azad edir, heyvanlarla və quşlarla dostlaşır. Onlarla dərdləşir. O, təbiətə getdikcə daha artıq alışır, insan cəmiyyətindən tamamilə qaçır.

Leylini görmək üçün o sonuncu çarəyə əl atır. Dilənçi sifətində Leylinin evinə gəlir, lakin Leylini görən kimi ağlını itirir, nalə çəkərək dağlara üz qoyur. Fəlakət baş verir: artıq geri qayıtmağa heç bir ümid yeri qalmır.

Leylini ərə verirlər. Yeni evlənmiş xoşbəxt İbn-Səlam birinci gecə Leyliyə yaxınlaşmaq istərkən Leyli ona elə bir sil-lə vurur ki, gənc meyit kimi yerə sərilir. Bundan sonra o, Leyliyə yaxınlaşmağa cürət etmir, onunla yalnız uzaqdan-uzaya əylənir. Leyli artıq Məcnuna qarşı olan eşq və həs-rətini gizlətmir.

Məcnunun atası oğlunun ayrılığına dözməyərək xəstə-lənir. O, sürünə-sürünə səhraya gəlir, oğlunu tapır, ona yalvarır ki, heç olmasa ömrünün son günlərini onunla bir-likdə keçirsin. Məcnun atasının halına yanıb çox mütəəssir olur, lakin öz öhdəsindən gələ bilmir. O deyir:

*«Qəbir qaz, əlini onun üzərinə qoy,
Sərxoş, vurgun oğlunu ölmüş zənn et».*

Məcnunun atası ölür. Məcnun onun ölüm xəbərini eşidərək gedib bütün gecəni onun qəbri üstündə ağlayır, lakin səhər açıldıqda yenə də səhraya qaçır. Bir dəfə bir yolçu təsadüfən Leylidən ona bir məktub gətirir; Məcnun ona böyük sevinclə cavab verir.

Məcnunun dayısı Səlim səhrada onun qeydini çəkir, ona yemək və paltar aparır. Məcnunun anası da oğlunun yanına gəlir, geri qayıtmaq üçün onu dilə tutur, yalvarır; lakin bunların hamısı əbəsdir. Anası da ölür. Məcnunun dərdi daha da artır.

Leyli ərini aldadır, Səlimin vasitəsilə Məcnunu çağırtdırır. Onların görüşü belə baş tutur: Leyli ağacların dalında durub yalnız onun yanıqlı nəğməsini eşidir.

Aşıqanə nəğmələrin ustadı olan Məcnunun şöhrəti bütün dünyaya yayılır. Bağdaddan Səlam adlı bir gənc onun yanına gəlir. Məcnunun yanında etibar qazanır, bir neçə müddət onun yanında yaşayıb, onun bütün nəğmələrini əzbərdən öyrənir.

Bu vaxt Leylinin əri qızdırmadan ölür. Guya maneə artıq aradan götürülür: aşıqla məşuqun bir-birinə qovuşmasına imkan tapılır. Lakin artıq çox gecdir. Məcnuna artıq Leyli gərək deyildir. Məcnun uzaqdan-uzağa Leylinin xəyalı ilə yaşayır. Payız fəsli girir. Həsrətdən solub-saralmış Leyli artıq dözmür, ölür.

Məcnun onun ölüm xəbərini eşidərək dayanmadan qaçıb qəbri üstə gəlir. Bu andan etibarən Məcnun saatlarla onun qəbri üzərinə yığılıb qalır, öz sirlərini ölmüş sevgilisinə söyləyir. Məcnunla ülfət bağlamış heyvanlar onu qoruyur və kimsəni yaxınına buraxmırlar.

Nəhayət, bir dəfə də Məcnun qəbrin üzərinə gəldikdə ölür. Onun meyitini yalnız bir ildən sonra basdıra bilirlər;

meyitin yanına kimsəni buraxmayan vəhşi heyvanlar yalnız bir ildən sonra dağılışırlar.

Beləliklə, şair mənbələrdən aldığı təsadüfi, bir-birilə əlaqədar olmayan vəqələrdən bitkin, mükəmməl bir əsər yaratmışdır. Şair qarşısına müəyyən bir vəzifə qoyub: o, Məcnunun eşqinin necə bir ehtirasa çevrildiyini göstərmək istəyib. Bu sevgidən xilas olmanın mümkünsüzlüyünü, bu sevginin yalnız ölümə nəticələnə biləcəyini demək istəyib. Hadisənin gedişinə mane olan momentlər poemaya böyük məharətlə daxil edilmişdir. İlk etaplarda hələ ümid yeri vardı, bu eşqdən geri dönmək mümkün idi, lakin getdikcə məyusluq və ümitsizlik hər dəfə yenidən aşiqə hücum edir, ehtiras daha da şiddətlənir.

Son dərəcə incə momentlərdən biri də İbn-Səlamın ölümüdür; bu xüsusda ərəb mənbələri heç bir şey göstərmirlər. Məhz bu ölüm göstərir ki, bu etapda Məcnunun eşqi artıq öz obyektindən uzaqlaşmış, ən yüksək nöqtəyə çatmışdır; bu yüksək nöqtədə şairin fantastik təbiəti yalnız öz əzabı ilə kifayətlənir. Beləliklə, Nizami Şirində aktiv sevgini, ictimai cəhətdən faydalı olan sevgini göstərmişdirsə, burada insanı cəmiyyətdən ayıran, ölməz incəsənət əsəri yaratmağa yardım etsə də, əsərin yaradıcısını həlak edən sevgini, əzab sevgisini göstərmişdir.

Bu poemada psixoloji məsələ yenə də şairin qarşısına qoyduğu vəzifələrdən biridir. Nizami hər əsərini müəyyən məqsədlə yaradır – bu məqsəd cəmiyyətə təsir göstərmək, onu yaxşılaşdırmaqdır. Bu poemanın başlanğıcında Nizami oğlu ilə müsahibə aparır və ona nəsihət verir, bu təsadüfi deyildir. Poemadakı bu başlanğıcı poemanın özü ilə qarşılaşdırsaq, burada üç növ ata məhəbbəti olduğunu görərik: a) Məcnunun atasının məhəbbəti hər şeydə oğluna güzəştə

getdiyindən onu həlak edir; b) Leylinin atası qızının xoşbəxtliyini nəzərə almır. Özünün ad-sanını (namusunu) qızının xoşbəxtliyindən yüksək tutur; c) Nizami oğlunu sevir, həyata ayıq baxır və boş fikirlərə qapılmaqdan oğlunu çəkindirir, qoruyur.

Biz həm də xatırlamalıyıq ki, poema Şirvanşah tərəfindən sifariş edilmişdi, onun da oğlu vardı. Nizaminin bu poema ilə hökmdara təsir etmək, ona düzgün tərbiyə yolu göstərmək istədiyi də aydın görünür. Nizami atanın hədsiz ixtiyara malik olduğu sərt feodal ailəsini müdafiə etmir. O, qarşılıqlı inam və sevgi üzərində qurulmuş ailəni müdafiə edir.

Nəhayət, bu cəhət də maraqlıdır ki, Nizami mənbələrə uyğun olaraq öz poemasında tarixi-ədəbi roman xarakterini pozmamışa çalışır. Məcnun – şairdir, buna görə də Nizami onun lirikasının yarandığı yolları bizə göstərir; Nizami çalışır ki, insanlardan uzaqda, səhrada yaranan bu lirikanın üsulları bizim üçün aydın olsun.

Beləliklə, şairin özünün belə təsdiq etdiyi qarşısında duran çətinliyə baxmayaraq, o, bu tapşırığı yerinə yetirmiş və son dərəcə mükəmməl, parlaq, heyrətli bir lövhə yaratmışdır. Məcnun obrazı Yaxın Şərqi çox sevilən obrazları sırasına daxil olmuş, yazılı ədəbiyyat çərçivələrinə sığmayaraq onu qırmış, folklora daxil olaraq əbədi bir ad qazanmışdır.

Əgər «Xosrov və Şirin»ə bir çox nəzirələr yazılmışsa, «Leyli və Məcnun» mövzusu bir çox şairlər tərəfindən yəni işlənmişdir. Bu mövzu sufi şairlərinin diqqətini daha çox cəlb edirdi; onlar Məcnun eşqini ilahi eşq kimi izah etməyə çalışırdılar. Doğrudur, Nizaminin bu poeması sufi izahatına imkan versə də, lakin belə izahata heç də möhtac

deyil. Bu poema real düşüncə cəhətindən tamamilə inandırıcı və maraqlıdır.

Nizaminin bu poemasına yazılmış nəzirələr içərisində bu mövzunu Azərbaycanla daha sıx əlaqələndirən biri xüsusi olaraq qeyd edilməlidir, bu da böyük Füzuli və onun «Leyli və Məcnun» poemasıdır. Bu poemanı nəzirə sahibinə heç bir zərər gətirmədən Nizami ilə yanaşı qoymaq olar. Füzuli poemasının Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox böyük əhəmiyyəti var, çünki bu əsər şairin ana dilində, yəni Azərbaycan dilində yazılmışdır. Bu da həmin əsəri daha geniş oxucu dairəsi üçün əlverişli etmiş və bununla da zavallı aşiqin obrazı Azərbaycan folkloruna daha dərinlən daxil olmuşdur.

YEDDİ GÖZƏL

Nizami daha sonrakı poeması üçün istədiyi kimi mövzu seçmək imkanını əldə etdikdən sonra nəzərini yenə də köhnə İran tarixinə salır. Lakin şairin özünün dediyi kimi, ondan əvvəl Firdovsi artıq hər şeyi qələmə almış, hər şeyi müfəssəl və ətraflı söyləmişdir. Gözəl söylənmiş bir şeyi təkrar etmək isə Nizaminin adəti deyildi.

Lakin bir qədər düşündükdən sonra, o, Firdovsinin işlətməmiş olduğu obrazın üzərində dayandı; bu, sasani dövrünün sevimli siması padşah Bəhram Gur obrazı idi. Tarix bu padşahı I Yəzdigərdin oğlu V Vərəhranla (420–438) eyniləşdirir; bu adam sasani tarixində, doğrudan da, çox maraqlı bir yer tutur. Burada tarixi simaya qədim Yaxın Şərq mifologiyasının bəzi xüsusiyyətləri də əlavə edilmişdir. Sasani padşahı, adının qədim Allah Veretrahının adı ilə ahəngdar olduğuna görə və ehtimal ki, gürcü və erməni mühitində də belə dəyişmələr baş verdiyinə görə, bir kainat ovçusuna, gərək sevgidə və gərəksə kində öz hislərinə sərhəd qoymayan böyük bir qəhrəmana çevrilir.

Nizami deyib ki, o, Firdovsiyə gərək olmayan qırıqlardan istifadə edib, bunlardan qədim rəvayətə əlavə ola biləcək bir hekayə yaratmaq istəyib. Lakin Nizaminin bu mövzunu seçməsinə səbəb yalnız Firdovsinin öz işini «tamamilə bitirməməsi» deyildir. Nizaminin Ermənistanda və Gürcüstanda məşhur olan və Qafqazın qədim rəvayətləri ilə sıx əlaqələndirilən Vahaqn və Vaxtanq adlı qəhrəmanlara diqqət yetirməsi, bəlkə də, təsadüfi deyildir. «Xosrov

və Şirin»in də Nizami üçün, hər şeydən əvvəl, Qafqazla əlaqədar olduğu unudulmamalıdır.

Bu poema üçün Nizaminin istifadə etdiyi bütün mənbələri müəyyənləşdirmək hələlik çətinidir. Bu iş irəlidə görüləcəkdir. İndi ancaq Firdovsi poeması ilə Nizami əsəri arasındakı ümumi və ayrı cəhətləri qeyd etmək mümkündür.

Firdovsi «Şahnamə»də Bəhram Gura həsr edilmiş fəsil üzərində işlərkən poemanın sasanı tarixi əks olunan bütün hissələrində olduğu kimi, burada da özamankı rəsmi tarixə (xronikaya) riayət edib. Həmin bu tarixdə V Vərəhranın həyatının ayrı-ayrı etapları verilmişdir, lakin Firdovsinin yalnız bu tarixlə kifayətləndiyini zənn etmək çətinidir.

Bəhramın anadan olmasını, taxta çıxmasını, ölkəni idarə etmək üçün gördüyü tədbirləri nağıl edən başlanğıc fəsil, doğrudan da, tarixdən götürülmüşdür. Lakin poemaya daxil edilən ayrı-ayrı epizodlar, məsələn, Bəhramın mahir bir ovçu, hər cür fantastik yırtıcı heyvanlarla çarpışan cəsur bir qəhrəman, sarayına hər yerdən, hər ölkədən, hər silkədən arvadlar toplayan ehtiraslı bir aşiq olduğunu göstərən epizodlar müəyyən qədər xronikada əks edilsə də, əslində, bunlar çox qədim dövrlərə aid olan hadisələrdir ki, Firdovsi bunlar haqqında yalnız rəsmi sasanı məcmuələrindən deyil, başqa mənbələrdən də məlumat ala bilərdi.

Qəribədir ki, məhz bu epizodlar Firdovsidə son dərəcə gözəl və parlaq şəkildə verilmişdir. Burada Bəhramın ov zamanı sevgilisi Azadə* ilə qarşılaşması haqqındakı rəvayət, Bəhramla suçu Ləmbək hekayəsi, gənc çəkməçi haqqında olan qəribə lətifə, Bəhramın dəyirmanadakı sərgüzəşti poemanın sasanı dövrünə aid hissəsində ən gözəl səhifələrdir.

* *Firdovsi «Şahnaməsi»nin rusçaya tərcüməsində «Bəhram Gur və Azadə» fəslinə bax. Leningrad, 1934, Dövlət Ermitajı.*

Maraqlıdır ki, Nizami mənbələrin belə iki hissəyə ayrılmasını öz poemasında saxlamışdır. Lakin Nizami hər iki hissədə Firdovsinin yaratdığı ənənələrdən qəti surətdə xaricə çıxmışdır. Məsələn, Bəhrama aid tarixdən istifadə etdikdə Nizami, dövləti idarə etmək metodunu göstərmək və hakimlərin özbaşınalığını ifşa edib onları bu yoldan qaytarmaq məqsədilə əlavə hissələrdən istifadə edib. Əlavə hissələrdə isə Bəhram haqqındakı rəvayətləri folklorla əlaqələndirib. Bəhrama daxil olmayan nağıllar qələmə alıb.

Əvvəlki iki poemada olduğu kimi, burada istər Bəhramın həyatında, istərsə də xüsusən əlavə edilən novellalarda sevgi məsələləri əsas yer tutur. Lakin sevgi burada nə qəhrəmanlıq boyaları ilə, nə də faciəli boyalarla verilmişdir. Burada sevgi başqa-başqa formada verilsə də, o, çox halda xoşbəxtlik və müvəffəqiyyətlə nəticələnir. Nizami burada müsbət cəhətləri ayırmağa ciddi səy edir. Xarakter dəyişdiyinə və mövzu fantastik olduğuna görə, Nizami vəznə dəyişir, daha oynaq və şux olan «xəfif» vəznini seçir. Bu vəznin sxemi belədir:

— ◡ — | — ◡ — ◡ | — ◡ ◡ —

Poemanın əsas cəhətləri belə qurulmuşdur.

Poema adi giriş fəsilləri ilə başlanır. Bundan sonra şair sifarişçisi olan Körpə Arslana müraciət edir. Nizami sultanı mədh edərək, onu poemasının qəhrəmanına bənzətməyə çalışır. Qeyd edir ki, «Səhənd dağlarında sultan haça bir oxla yırtıcı canavarın dal və qabaq ayaqlarını bir-birinə tikmişdir».

Poemada sultanın özündən başqa onun arvadının və iki oğlunun – Nüsrəddin Məhəmməd şahın və Fələkəddin Əhmədin də adları çəkilir.

Şair Körpə Arslanın fəzilətini qeyd etdikdən sonra deyir ki, o:

*«Süfrə salıb, sonra qan içən,
Adama çörək verib, sonra onun canını alan»*

şahlara tay deyildir.

Nizaminin sözlərinə görə, Körpə Arslan kimyagərlərin hiyləsinə tovlanmır, fırıldaqçılara aldanmır.

Başqa poemalarında olduğu kimi, Allahı mədh etdikdən sonra kəlamın (sözün) mədhi başlanır:

*«İnsandan qalan yadigar əsər – kəlamdır,
Başqa hər şey – küləkdən ibarətdir».*

Bu fəsildə sözarası edilən işarələrdən anlamaq olur ki, Eldəgizin bağışladığı kənd, indi hansı səbəbdənsə Nizaminin əlində deyildir.

*«Mən yüzlərcə çətin düyünü açanam,
Mən kənddən xaricdə kəndxudayam.
Yoldan mənə qonaq gəlsə,
Kim onun qarşısına süfrə salar».*

Poemanın giriş hissəsi Nizaminin öz oğluna nəsihət verməsi ilə bitir; bu nəsihətlər içərisində yuxarıda dəfələrlə söylədiyimiz fikir ana xətt olaraq yenə də davam edir:

*«Mən ki öz lanəmlə (qismətimlə) kifayətlənirəm,
Mən sədəf balıqqulağı kimi öz evimdə hakiməm.
Bəşəriyyət mənim dostum olsaydı, daha yaxşı olardı,
Başqalarına qulluq etmək mənə yaraşarmı?
Öz süfrəndən başqasına bir parça çörək verməyin
Başqa yaramazların süfrəsində halva yeməkdən yaxşıdır».*

Bundan sonra şair əsl hekayəyə keçir. Bəhram I Yəzdigərdin (399–420) oğludur; I Yəzdigərd «günahkar» ləqəbini almışdır. Müharibəyə rəğbət göstərməməsi ilə hərbi aristokratiyanın nifrətini qazanmış, Zərdüşt ruhanilərinin getdikcə artan tələblərinə tabe olmamaqla ölkənin əsas savadlı adamları olan möbidləri də öz üzərinə qaldırmışdır.

Ölkə daxilində vəziyyət ağır olduğuna görə, atası tərbiyə edilmək üçün Bəhramı Yəmən hakimi Nəmana tapşırır. Dörd il keçdikdən sonra Yəmənin ab-havası şahzadənin səhhətinə zərərli təsir göstərir. Saf və təmiz hava tənəffüs etmək üçün dağlıq bir yerdə ona qəsər tikmək istəyirlər. Qəsri tikmək üçün adam axtarılır. Bu adam tapılır: o, Misir və Suriyada bir çox bina tikmiş olan mahir memar Simnardır*.

Simnar işə başlayır və beş ildən sonra dünyada misli görünməmiş gözəl Xüvərnəq qəsri yaranır. Bu qəsrin möcüzəli cəhəti bundan ibarətdi ki, gündə üç dəfə rəngini göydən ağa, ağdan da sarıya dəyişirdi.

Simnar çoxlu mükafat alır. Bu mükafatdan sevinən memar ehtiyatsızlıq göstərərək daha gözəl, yeddirəngli qəsər tikməyə qabil olduğunu ağzından qaçırır. Nəman qorxur ki, memar başqa bir padşaha yeddirəngli qəsər tikərək, bu qərribə tikintinin gözəlliyini geridə buraxar. Buna görə də memarı qəsrin bürcündən yerə atmaq üçün əmr verir. Beləliklə, Simnar zəhmətinə qarşı mükafat almaq əvəzinə həyatını itirir.

Onun tikmiş olduğu qəsər hamını heyrləndirir. Qəsər mədh edilir, onun haqqında şeirlər yazılır. Lakin Nəmanın tutduğu alçaq iş ona vicdan əzabı verir, o tövbə diləmək

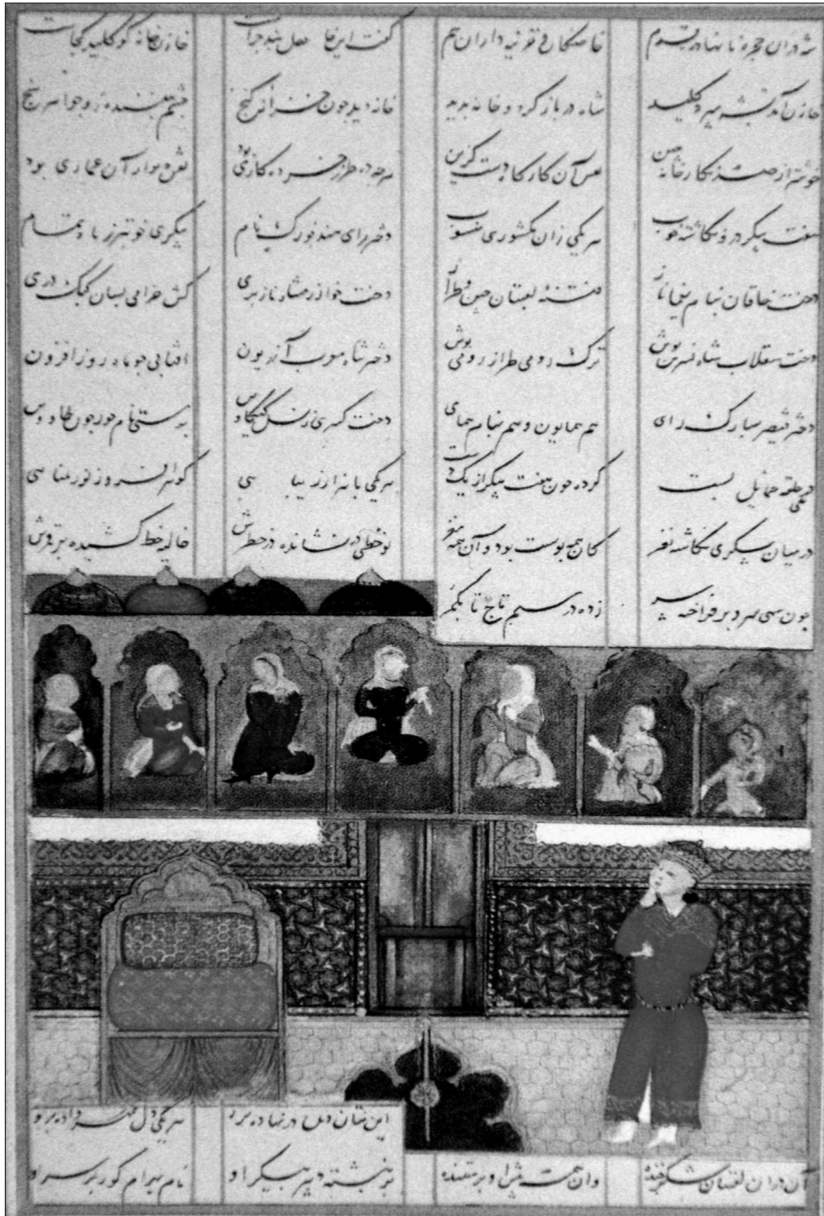
* *Simnar tarixi simadır. Onun əsl adı, görünür, Babil formasında olan Sin-im-mardır. Kırmanşah yaxınlığındakı Taqi-Bustanın memarı guya onun oğlu Katus imiş. Xüvərnəqin xarabaları indiyə qədər qalmışdır.*

üçün səhraya gedir. Bu zaman Bəhramın tərbiyəsini Nemanın oğlu Münzir öz öhdəsinə alır. Şahzadəyə üç dil: ərəb, fars və yunan dillərini öyrədirlər. Bundan başqa, o, bir sıra elmləri, o cümlədən astrologiyanı da öyrənir, mü-kəmməl surətdə silah işlədə bilir.

Bəhramın çox sevdiyi ayləncə – gur (yabanı eşşək) ov-lamaqdır. Bəhram ancaq dörd yaşından yuxarı olan gurları öldürür, daha körpələri öz nişanı ilə damğalayıb səhraya buraxır. Bəhram inanılmaz qüvvəyə malikdir, bir dəfə onun atdığı ox guru və onun üzərinə sıçramış şiri dəlir və yerə batır. Bu igidliyi Xüvərnəq qəsrinin divarında nəqş etdirirlər.

Bir dəfə Bəhram ovda bir gurun dalına düşüb gün ba-tana qədər onu qovur və qapısı ağzında heybətli bir əjdaha yatmış mağaraya çatır. Gur Bəhramı qəsdən buraya gətir-mişdi ki, parçalayıb udmuş olduğu balasının intiqamını əj-dahadan aldırınsın. Bəhram əjdahanı öldürür və onun başını götürüb geri qayıtmaq istəyir. Ancaq gur mağaraya daxil olaraq, guya Bəhramı da dalınca çağırır. Bəhram gurun dalınca mağaraya daxil olur və orada böyük bir xəzinə ta-pır. Tapılmış xəzinəni daşımaq üçün üç yüz dəvə lazım olur. Bəhram bütün bu sərvəti qısa bir zamanda öz dostla-rına bağışlayır. Əjdaha ilə olan çarpışma da Xüvərnəq qəsrinin divarında nəqş etdirilir.

Bir gün Bəhram öz qəsrini gəzərkən indiyə qədər heç girmədiyi bir otağa daxil olur. O, divara göz gəzdirdikdə burada yeddi gözəlin şəklini və özünün də padşah palta-rında onların ortasında oturduğunu görür. Bu şəkil onun gələcək həyatından xəbər verirdi. Gənc pəhləvan son də-rəcə sevinir. Bəhram qapını bağlatdırır və oraya daxil ol-mağı qadağan edir. Buraya təkcə özü xumarlanmış halda daxil olur uzun-uzadı gələcək səadətini düşünürdü.

«Yeddi gözəl» poemasına çəkilmiş miniatür

Bu zaman Yəzdigərd ölür. Əyanlar taxtı Bəhrama vermək istəmərlər, onun da atası kimi zalım olacağından qorxurlar. Yəzdigərdin uzaq qohumlarından bir qocanı seçib taxta əyləşdirirlər. Bu xəbər Bəhramın qulağına çatır. O hiddətlənir. Münzirin yardımını ilə qoşun toplayıb İran üzərinə gedir. Nizami burada bir haşiyə çıxaraq göstərir ki, bunlar hamısı artıq deyilmiş sözlərdir.

– *«Deyilmiş sözü təkrar etmək mənim
adətım deyil».*

*«İki sənətkar sözün fəlsəfə daşı ilə
Qədim sikkəni yeniləşdirdilər.
Biri misdən saf gümüş yaratdı,
Digəri isə bu gümüşü qızıla çevirəcəkdir».*

Başqa sözlə deyilsə, Nizami öz poemasındakı mövzunun işlənməsini «Şahnamə»dəkindən yüksək tutur.

Bəhram İran sərhədinə çatdıqda şahın məktubunu ona yetirirlər. Şah əfv edilməsini Bəhramdan rica edir. O, öz arzusu ilə taxta çıxmamışdır, o, şah deyil, ölkənin keşikçisidir. O, padşahlıq qayğılarının nə olduğunu bilməyən Bəhrama həsəd aparır. O, təsdiq edir ki, Bəhram qanuni vəliəhddir, lakin əyanlar atasına görə onu istəmərlər. Bunun üçün də Bəhramın taxtdan əl çəkməsi məsləhətdir.

Bəhram qəzəblənir, lakin özünü saxlayır. O, məktuba belə cavab yazır. Taxt atasındır. Atasın günahkardır; onun günahı mənim boynuma düşməz. Məktubunun sonunda o, rəhmli və ədalətli padşah olacağını vəd edir.

Möbidlər məktubu alaraq onun haqlı olduğunu təsdiq edirlər. Lakin onlar indi başqa şərt qoyurlar: onlar taxtda oturana and içmişlər, öz andlarını səbəbsiz, bəhanəsiz sındıra bilməzlər. Bəhram belə cavab verir: andı pozmaq

lazım gəlmir, mən tacı onun başından «nəzakətlə» götürərəm.

*«Əjdaha mağaranın ağzına gəlmişdir,
O, içəri girmək üçün hörümçəkdən
icazəmi istəyəcək?»*

Bəhram məsələni belə həll edir: qoy padşah tacını iki şirin arasında qoysunlar, kim tacı onların arasından götürə bilərsə, o taxta sahib olsun. Bu cavabı eşidən qoca qorxuya düşür, dərhal taxtdan əl çəkmək istəyir. Lakin möbidlər razı olmurlar. Onlar belə qərara gəlirlər ki, Bəhram öz təklifini yerinə yetirsin, buna cəsarət etməzsə, tac qocaya qalsın.

Şirləri hazır edirlər. Bəhram bir tük qədər belə qorxmadan onların üzərinə gedir, hər iki yırtıcıyı öldürərək atasının tacına sahib olur. Qarşıdakı maneələr artıq aradan qaldırılır, atasının taxtına çıxan Bəhram birinci gün böyük nitqlə xalqa müraciət edir, ədalətli və rəhmli padşah olacağına vəd verir. Doğrudan da, az sonra ölkə tərəqqi etməyə başlayır. İşlərin yoluna qoyulduğunu gören Bəhram ölkəni idarə etməyin çox da qaygısını çəkmir, ardı-arası kəsilməyən eşq sərgüzəştlərinə uyur.

Ölkə o dərəcə varlanır ki, onun əhalisi lovğalanır, sərt və ədalətsiz olur. Onlar bu gözəl həyatın əbədiyyətinə əmin olurlar. Lakin ölkədə birdən-birə bərk qəhətlik və qorxunc aclıq baş verir. Bu zaman Bəhram hökumət anbarlarının açılmasını əmr edir. Varlı adamların taxıl ehtiyatını satın alıb yoxsullara və dilənçilərə paylayırlar, qalanlarını quşlara səpirlər. Aclıq dörd il davam edir və bu müddət ərzində acından təkcə bircə nəfər ölür. Bəhram özünü onun ölümünün baisi hesab edərək, ürəkdən yanır. Ölkədə yenidən xoş günlər başlanır. Əhali artır, ölkə o dərəcədə

qüvvətlənir ki, silah haqqında düşünmək belə istəmərlər. Şənliyi daha da artırmaq üçün ölkənin hər yerindən çalğıcıları toplayıb onları şəhərlər arasında bərabər bölürlər.

Burada Nizami Firdovsi tərəfindən gözəl verilmiş bir epizodu, yəni Bəhramın öz sevgili kənizi ilə qarşılaşması epizodunu poemaya daxil edir. Lakin epizodun verilməsində iki şair arasında çox böyük fərq vardır.

Bir gün Bəhram ova çıxarkən onu sevgili kənizi Fitnə (Firdovsidə Azadə) müşayiət edir. Bəhram ox atmaqda məharətilə öyünür, kənizi ona çox çətin bir iş təklif edir. Bəhram mahir ox atandırırsa, qoy bir ceyranın dal ayağını qulağına tiksın. Bəhram bu işin öhdəsindən gəlir. Lakin kəniz sevinib fəxr etmək əvəzinə laqeyd bir halda deyir ki, burada heyrat ediləcək heç bir şey yoxdur, bu ancaq bir vərdir, vəssəlam. Bəhram qəzəblənib kənizini öldürmək istəyir. Lakin özü qadın qanı tökmək istəmədiyindən sərkərdələrindən birinə onu öldürməsini əmr edir. Kəniz sərkərdəyə yalvarır, cəzanı təxirə saldırır. Kəniz sərkərdəyə yalvarır ki, bir müddətdən sonra, əmrin yerinə yetirilməsi haqda Bəhrama xəbər ver, Bəhram şad olsa, çarə yoxdur, gəl mənə öldür, Bəhram qəmgin olsa, demək, mən xilas olmuşam. Bir həftədən sonra sərkərdə kənizin öldürüldüyünü Bəhrama xəbər verir. Bəhram kənizi çox sevdiyinə görə bu xəbərdən çox məyus olub ağlayır. Bu zaman sərkərdə kənizi kəndə göndərüb öz qəsridə saxlayır. Qəsir dağın başındadır, onun eyvanına yüksək və enli pilləkən qalxır. Fitnə oraya gəldiyi gün kənddə bir inək doğur. Fitnə hər gün buzovu pilləkəndən yuxarı qaldırır və təlim sayəsində elə bir qüvvət kəsb edir ki, buzov böyüyüb yekə öküz olduğu zaman belə onu pilləkənlə asanca yuxarı qaldıra bilir.

Fitnə fürsətdən istifadə etmək vaxtını gözləyir, şah qəsrin yaxınlığında olduğu zaman onu qəsrə dəvət etməyi qərara alır. Bir gün şah gəlir, altmış pilləsi olan pilləkəndən qalxıb eyvanda eyş-işrətlə məşğul olur. Şərab süfrəsi başında padşah qəsrin mövqeyini tərif edir və qəsr sahibindən soruşur ki, onun yaşı altmışı ötdükdən sonra bu qədər pillələri necə qalxacaqdır. Sərkərdə cavab verir ki, bu, o qədər də çətin deyildir, ancaq təəccüblü budur ki, qəsrdəki bir qız həmin pilləkənlə öküzü qaldırır. Bu iş Bəhrama təəccüblü görünür, Fitnəni çağırırlar, qız öküzü qaldırır. Şah deyir:

*«Bu sənin qüvvətli olmağından deyil,
Sən özünü buna alıxdırmısan».*
Qız da bunun cavabında:
*«Şahım böyük səhv edir,
Öküz adət isə, bəs ox atmaq adət deyilmi?»*, – deyir.

Bəhram sevimli Fitnəsini tanıyır, sərkərdəyə ənam verir, kənizlə evlənir.

Bu zaman Bəhramın başı üzərində qara buludlar toplaşır. Bəhramın eyş-işrətə və sevgiyə başı qarışmış olduğunu eşidən Çin xaqani İrana sahib olmaq istəyir, üç yüz min oxatanla birlikdə Orta Asiyadan keçib Xorasana gəlir. Bəhramın qoşunları uzun zaman müharibə etmədiklərindən tənbəlləşmişdilər, buna görə də müharibə etmək qorxulu idi. Bəhram müharibəyə cəsarət etmir, qaçır. Bunu eşidən xaqan sevinir, eyş-işrətə başlayır. Bəhram üç yüz seçmə igid atlı ilə gecə xaqanın qərargahına hücum edir, gözlənilməz hücum nəticəsində qəti qələbə qazanır.

Bundan sonra o, əyanları toplayır, onları bərk danlayır: «Siz yalnız söz pəhləvanısınız, işdə isə heç bir şeyə qadir deyilsiniz», – deyir. Onun aşağıdakı sözləri çox maraqlıdır:

«Sizlərdən kimsənin irəli getdiyini görmədim,
Mən düşməni sarıyıb, ölkəni geri aldım.
Biriniz öyünür ki, mənim əcdadım İrəkdir*,
Başqası özünü məharətdə Ərəş** hesab edir.
Biri Givin, digəri Rüstəmin*** nəslindən

olduğunu deyir.

Birinin ləqəbi «Şir», digərinki «Pələngdir».
Lakin mən birinin çarpışdığını,
İş vaxtında birinin hərəkətini görmədim».

Bu sətirlər göstərir ki, Nizami qədim qəhrəmanlıq mənşələri ilə özlərini öyən, indi isə artıq pozularaq işə yaramayan İran qəbilə aristokratiyasına qarşı nifrət bəsləyirmiş.

Qələbə əldə etdikdən sonra Bəhram öz arzularını həyata keçirməyə başlayır. O, Xüvərnəq divarında əkslərini gördüyü yeddi padşah qızını cürbəcür vasitələrlə toplayır. Yeddi padşah qızı bunlardır: hindli, türkmən, xarəzmli, slavyan, məğribli, bizanslı və iranlı****.

Simnarın şagirdlərindən biri bu padşah qızları üçün günbəzli yeddi saray tikməyi təklif edir və şərt kəsir ki, sarayların yeddisi də başqa-başqa rəngdə olacaq, rənglər həftənin günlərinə və bu günləri himayə edən səyyarələrə mütabiq gələcəkdir.

Memar əmri aldıqdan sonra iki ilə bu böyük işi bitirib başa çatdırır. Sarayların günbəzləri belə imiş:

1. Qara – Saturn (Ütarid) – şənbə
2. Sarı – Günəş – yekşənbə

* Qədim İranın əsatiri padşahıdır.

** Əfsanəvi ox atandır.

*** «Şahnamə»də təsvir edilən məşhur pəhləvanlar

**** Nizami onların adlarını da qeyd edir: Fürək, Yəğmanaz, Nazpəri, Nəsrinnuş, Azəryun, Humay və Dürəsti.

3. Yaşıl – Ay – düşənbə
4. Qırmızı – Mars (Mərrix) – seşənbə
5. Firuzeyi – Merkuri (Müştəri) – çaharşənbə
6. Səndəli – Yupiter – pəncşənbə
7. Ağ – Venera (Zöhrə) – cümə

Belə bölgü çox maraqlıdır, çünki bu bölgü qədim babil astronomik təsəvvürlərinə uyğundur; Avropa xalqlarının təqvimləri də bu təsəvvürə əsaslanır. Məlumdur ki, bütün müsəlman aləmində həftənin günlərində astronomik ənənələrin adı yoxdur, günlər ancaq sadə bir halda sayılır. Məsələn, şənbə, yekşənbə, düşənbə və s. Avropada isə günlərin adı səyyarələrin adlarını çox pozulmuş halda saxlamışdır və bu adlar Nizaminin verdiyi qayda üzrə səyyarələrlə əlaqədardır. Nizaminin düzülüşünü saxlamaqla bunu aşağıdakı kimi göstərmək olar; şənbə – ingiliscə Saturday (Saturn günü); yekşənbə – ingiliscə Sunday, almanca Sonntag (Günəş günü); düşənbə – ingiliscə Monday, fransızca Lundi (Lunae dies) (Ay günü); seşənbə – fransızca Mardi (Martis dies) (Mars günü); çaharşənbə – fransızca Mercredi (Mercuri dies) (Merkuri günü); pəncşənbə – fransızca Jeudi (Jovisdies) (Yupiter günü); cümə – fransızca (Veneris dies) (Venera günü).

Beləliklə, görürük ki, burada tam uyğunluq vardır və bu da XII əsrdə müsəlman aləmində çox geniş yayılmamış qədim ənənənin Nizami tərəfindən olduqca düzgün saxlandığını göstərir.

Saraylar tikilib qurtarır. Sonra Nizami Bəhramın həyatının bir həftəsini təsvir edir. Şənbə günü o, başdan-başa qara paltar geyərək qara saraya, hind padşahı qızının yanına gedir. Adi qonaqlıqdan, yemək-içməkdən və musiqidən sonra Bəhram hind gözəlinin bir hekayə söyləməsini rica edir. Bu gözəlin hekayəsi bir çox giriş hekayələrlə

başlanır. Poemanın əsasını da təşkil edən bu hekayələrdir. Nizami folklor xəzinəsindən istifadə edərək öz xəyalına geniş sərbəstlik vermişdir. Bildiyimiz kimi, onun əvvəlki üç poemasında fəvqəlbəşər qüvvələrə yer verilmir, çünki Nizami özü bu qüvvələrə inanmırdı. Ona görə də əvvəlki poemalar yalnız insanın insana qarşı münasibəti üzərində qurulmuşdur. Bu poemada isə Nizami möcüzəli nağıllara keçir. Lakin nağıl elementini real çəhətlərlə birləşdirərək, o zaman çox işlədilən ənənəvi sxemlər əvəzinə, təsvirlərdə parlaqlıq, inandırıcılıq əldə edir. Belə ki, təsvirlər bəzən o dərəcədə inandırıcı olur ki, oxucu əsərin fantaziya olduğunu büsbütün unudur.

Nizaminin hekayələri (novellaları) bu çətin janrda belə onun bərabəri olmadığını göstərir. Quruluşlarındakı sənətkarlıq etibarilə bu hekayələr E.Hofmanın məşhur nağılları ilə müqayisə edilə bilər; bunların da inandırıcılığı eyni üsulla əldə edilib; bundan əlavə Nizaminin əsərində fantastika məişətdəki lap adi şeylərlə də əlaqələndirilir.

Nizaminin qarşısında duran vəzifələrin son dərəcə çətin olduğu nəzərə alınmalıdır. Bu çətinliyə də səbəb, əvvəla, bütün novellaların ümumi planı idi; çünki bu novellalarda hər dəfə daha yüksək dərəcəyə qalxan, yəni, bir növ, getdikcə parlaqlaşan və saflaşan* sevgi göstərilməsi tələb edilirdi. İkinci, hər novella sarayın rəngi və mütabiq səyyarə ilə əlaqədar olmalı idi. Məsələnin bu qədər çətin olmasına baxmayaraq, Nizami onu o qədər parlaq surətdə həll etmişdir ki, bu novellaları onun çoxşaxəli yaradıcılığının ən gözəl səhifələri hesab etmək mümkündür.

Novellaların qısaca məzmunu ilə tanış olaq.

* *Qaradan ağa keçməyə uyğun olan saflaşma*

1. Qara saray

Hind gözəlinə uşaqlıqdan belə bir nağıl söyləyirlər: bunların evinə həmişə qara paltarlı hörmətli bir qadın gəlir. Onun qara paltar geyinməsinin səbəbini soruşurlar. Cavabindən məlum olur ki, o, mülayim və rəhmli bir padşahın kənizi olub. Padşahın evinə bir çox müsafirlər gəlirdi. Padşah öz evində onlarla söhbət edərdi. Bir gün padşah yox olur. Uzun zaman tapılmır, xeyli keçdikdən sonra o, başdan ayağa qədər qara paltar geyinmiş halda qayıdır. Bir dəfə kəniz cürətlənib padşahın qara paltar geyinməsinin səbəbini soruşur. Padşah belə nağıl edir ki, onun sarayına gələn müsafirlərin içində qara paltar geyinmiş birisi varmış. Padşah bu adamın qara rəngi belə əziz tutmasının səbəbini bilmək istəyir. Həmin müsafir uzun zaman cavab verməkdən boyun qaçırır. Nəhayət, nağıl edir ki, Çində gözəl və abad bir şəhər var. Bu şəhərə «Heyran qalmışlar şəhəri» deyilir. Burada hamı qara paltar geyinir. Onun bədbəxtliyinə də səbəb bu şəhərdir. Həmin şəxs daha heç bir şey söyləmək istəməyib, gedir. Padşah bu hadisə ilə çox marqlanır, bu sirri özü açmaq istəyir. Padşah həmin şəhərə gedir, burada bir gənclə dost olur. Bu gəncə çox böyük sərvət bağışlayır. Sirri açmasını rica edir. Gənc bu ricadan təsirlənir, lakin boyun qaçıra bilmir. Gecə olduqda o, padşahı şəhərin kənarında bir xarabaya aparır. Burada kəndirdən asılmış bir zənbil var idi. Başqa gedəcək yol olmadığına görə padşah zənbilin içinə əyləşir. Zənbil dərhal yuxarı qalxır və ən yüksək bir bürcün başına çatır. Burada padşahın qorxudan az qalır bağı çatlasın. Çox keçmir ki, olduqca böyük bir quş uçub bürcün üzərinə qonur və orada yatır. Şəhər quş uçub getmək istədikdə, padşah fürsətdən istifadə edib,

quşun ayağından yapışır, quş onu özü ilə aparır. Bir qədər uçduqdan sonra quş aşağı enməyə başladıqda padşah aşağı tullanır və böyük bir meyvə bağındakı çəmənliyə düşür. Gecə olduqda bağ gözəl qızlarla dolur. Qızlar əllərində məşəl gəzirlər. Sonra bağa padşahın heç zaman görmədiyi füsunkar, gözəl bir padşah qızı gəlir. Bu padşah qızı onu görüb öz sarayına çağırır. Qabaqca padşah qızı ona meyvə və şərab təklif edir, bir azdan sonra öpüşmə və qucaqlaşma başlanır. Padşah qızı padşaha vurulduğunu söyləyir. Onu xoşbəxt edəcəyini vəd edir, lakin bir şərt qoyur: padşah bu gün bir öpüşlə kifayətlənməlidir. Gecə olduqda padşah qızı, onun kənizlərindən könlü istədiyini seçib götürməyi padşaha təklif edir. Seçilmiş qız padşahı gözəl bir saraya aparır, burada padşah səhərə qədər keyflə məşğul olur. Səhər isə padşah yuxudan oyandıqda özünü yalnız görür. Bağı gəzib meyvələrdən yeyir və axşamı gözləyir. Gecə olanda yenə də dünənki hadisə baş verir. Onun qəlbi getdikcə daha şiddətlə alovlanır, lakin padşah özünü saxlayır. Bu qayda ilə iyirmi doqquz gün davam edir. Otuzuncu gecə o, padşah qızından əl çəkmir. Gözələ nail olmasında israr edir. Gözəl heç olmasa bir gecəlik möhlət istəyir. Padşah buna da razı olmur. Bu zaman gözəl ona yalvarır, ondan paltarını soyununcaya qədər bir anlıq gözlərini yummasını rica edir. Padşah razı olur, ancaq gözlərini açdıqda özünü yenə də macəranın başlanğıcında – oturduğu həmin zənbildə görür. Bir neçə dəqiqədən sonra onun dostu–gənc zahir olur. O, padşahın qəlbində baş verən həyəcanı duyaraq deyir: görürsənmi, bizə yalnız susmaq və qəm libasına bürünmək qalır. Buna görə də o, həmişə qara paltar geyinir. Hekayəni danışan hind gözəli də ondan bu adəti mənimsəmişdir. Hekayə qara rəngin tərifini ilə bitir.

2. Sarı saray
Kənizsatan padşahın hekayəsi

İraq padşahlarından biri ulduzların hərəkətindən öyrənir ki, ona qadından fəlakət üz verəcək, buna görə də evlənmir. Bunun əvəzində o, gözəl kənizləri satın almağa başlayır. Lakin bu kənizlər bir qədər sonra şiltaqlaşır, çünki xidmətçi qarı onları ilandan tərif edir və yoldan çıxarırdı. Padşah da öz kənizlərini satır, ta ki, öz idealına nail olmaq üçün sadə və itaətkar kəniz tapsın.

Bir dəfə qul taciri onun yanına bir dəstə yeni kəniz gətirir. Onlardan birinin gözəlliyi şahı məftun edir. Lakin qul taciri bu kənizi almaqdan padşahı çəkindirir, həmin kənin çox rəhmsiz olduğunu söyləyir. Buna baxmayaraq, padşah dözə bilmir, həmin kənizi satın alır. Xidmətkarlıqda bu kənin misli bərabəri olmur, lakin padşahın sevgilisi olmaqdan boyun qaçırır. Padşah çox çalışır, usanır. Bir gün kənizə Süleyman padşahla onun sevgilisi Bilqeyisin hekayəsini söyləyir və onun belə zalım olmasının səbəbini soruşur. Kəniz cavab verir ki, belə zalım olmaq onların ailəsinə məxsus bir xüsusiyyətdir. Onların ailəsindən olan bütün qadınlar birinci doğuşdan sonra öldüklərinə görə onlar ərə getmək istəmirlər. Bu sirri bilən padşah gözəli cəlb etmək və onun ürəyindəki qorxunu unutturmaq üçün çarə axtarmağa başlayır. Yenə də həmin xidmətçi qarı işə yarayır. O, padşaha məsləhət görür ki, gözəldə qısqanlıq hissi oyatsın. Şah buna müvəffəq olur. Kəniz qısqanlıqdan qovrularaq şah qarşı olan məhəbbətini söyləyir. Padşah işlətdiyi hiyləni ona söyləyir və beləliklə, hər iş yoluna qoyulur. Padşah kənizi alovlu bir qəlblə sevdidiyi üçün onu qızıl zinətlərə qərq edir. Hekayə sarı rəngin tərfi ilə bitir.

3. Yaşıl saray

Rum diyarında Bişr adlı mötəbər bir şəxs varmış. O, bir dəfə küçədə bir qıza rast gəlib ona vurulur. Lakin qızın dalına düşmür və öz eşqini unutmağa çalışır. Bunun üçün o Beytilmüqəddəsə gedir. Geri qayıdarkən yolda birilə yoldaş olur. Məlih adlanan bu adam zahirdə fəzilətli və mülayim görünsə də, batində xain və zalım idi. O, böyük məlumat sahibi olduğunu iddia edərək, yoluzunu hər hadisəni izah etməyə çalışır. Onlar gəlib bir səhraya çıxırlar; susuzluq onları təqətdən salır. Nəhayət, qarşılarına bir ağac çıxır. Ağacın dibində ağzına qədər sərin su ilə dolu olan bir küp basdırılmışdır. Bişr söyləyir ki, yəqin bunu nəzir olaraq bir mömin şəxs basdırmışdır. Məlih isə bunun yırtıcı heyvanları ovlamaq üçün ovçu tərəfindən qurulmuş bir tələ olduğunu təkid edir.

Yolçular çörək yeyib sərin sudan içirlər. Məlih bu suda çimib sonra küpü sındırmaq istəyir. Bişr onu bu fikirdən daşındırmağa çalışırsa da, Məlih israr edir və suya girir. Demə bu dərin bir quyu imiş, oraya düşən Məlih boğulub ölür. Bişr onun meyitini çıxarıb dəfn edir. Onun şeylərini yığışdırıb tək evinə qayıdır. Məlihin şeylərindən bir kisə düşür. Kisədə min dinar qızıl pul varmış. Bişr bu qızılları Məlihin varislərinə verməyi qərara alır. Çox çətinliklə Məlihin evini tapıb onun dul qalmış arvadını görür. Qadın ərinin ölüm xəbərini eşidib asudə nəfəs alır. «O zalım və xain bir adam idi, onun əlindən xilas olduğuma görə mən xoşbəxtəm», – deyir. Qadın Bişrə ərə getmək istəyir. Üzdən rübəndi götürür. O, vaxtilə Bişri əsir edən qız imiş. Bişr səadət əlaməti olaraq, behişt əhli kimi, yalnız rəngli yaşıl paltar geyəcəyinə söz verir.

4. Qırmızı saray

Rus diyarında ayüzlü bir gözəl padşah qızı yaşayırdı. Bütün elmlərdən dərin məlumatı vardı, hətta cadugərliyi belə öyrənə bilmişdi. Onun gözəlliyinin tərfi bütün dünyaya yayılmışdı. Ona malik olmağı arzu edəndər dünyanın hər tərəfindən axışib gəlirdilər. Lakin gözəl onlarla danışmaq istəmir. Atasının icazəsilə dağlarda özünə bir qəsir tikdirir. Qəsrin gizli yolu olur. Bu yolda qoyulan heykəllər gizli yola daxil olmaq istəyənləri qılıncla iki bölmür. Qəsri tikdirdikdən sonra o, öz əksini çəkir və ərə getmək şərtlərini onun altından yazır. Onu almaq istəyən igid tilsimi açmalı, sonra gizli yolu və padşah qızının soruşacağı tapmacanın cavabını tapmalı idi. Yalnız bu şərtlərdən sonra o, həmin igidin arvadı olmağa razılıq verəcəkdi. Bu elan şəhər darvazasından asılır. Əks çoxlarını məftun edir, çoxları bu səadətə nail olmaq istəyir, lakin sirli keşikçilərin zərbəsindən həlak olurlar. Öldürülən adamların başları şəhər divarının üstündən asılır. Çox keçmir ki, bu divarın üzəri insan kəllələrilə dolur.

Nəhayət, növbə gənc bir şahzadəyə çatır. Məqsədinə nail olmaq üçün o, məşhur bir rəssamın yanına gedib ondan elmlərin sirrini öyrənir. Bundan sonra haqsızlığa qarşı intiqam əlaməti olaraq qırmızı paltar geyinib sirləri açmağa başlayır. O, bütün çətinlikləri aradan qaldırır, hətta zalım gözəlin təklif etdiyi ən çətin sirli məsələləri belə açır. Padşah qızı onun ağıllı və bilikli olmasına vurularaq evlənməyə razılıq verir. Kəbin kəsilir və böyük şənlik təşkil edilir. Müvəffəqiyyət əlaməti olaraq o, həmişə qırmızı paltar geyinir, çünki qırmızı rəng eyni zamanda şadlıq əlamətidir.

5. *Firuzeyi saray*

Misirdə Məhən adlı gənc bir tacir yaşayırmış. Bir dəfə o, dostları ilə bağda gəzərkən şəriki yük karvanının gəldiyini və karvanla gətirilən maldan böyük qazanc əldə etməyin mümkünlüyünü xəbər verir. Məhən şəhər darvazasına tərəf gedir. Ancaq günəş artıq batmış, qaş qaralmışdı. Buna görə də səhərin açılmasını gözləmək lazımdı. Dostu gözləməməyi, yükləri gecə ikən şəhərə çatdırmağı, bununla da gömrük xərcindən azad olmağı məsləhət görür. Məhən bu təklifə aldanır, şərikinin dalınca gedir. Lakin yoldaşı onu tanınmaz-bilinməz bir səhraya aparıb qəflətən gözdən itir. Tacir səhrada yırtıcı heyvanlara, qul-yabanilərə, adamyeyənlərə rast gəlir, çox çətinliklə onlardan xilas ola bilir. Nəhahət, meyvəli və sərin sulu bir bağa gəlib çatır. Qoca bağban əlində zorba çomaq onun üzərinə atılır. Lakin cavan tacirin dərdindən xəbərdar olduqda halına acıyır, bağda qalma-sına icazə verir; ancaq onun qarşısına belə bir şərt qoyur ki, gecə ağaca dırmaşsın, orada otursun və bağda hər nə baş versə, səhərə qədər oradan enməsin.

Məhən ağaca dırmaşır, onun üçün hazırlanmış yerdə yatmaq istəyir, ancaq gecə düşdükdə bağ füsunkar gözəllərlə dolur. Onlar gənc tacirin çıxdığı ağacın dibindəki çəmənlikdə işrət məclisi düzəldirlər; hündür bir yerdə oturmuş misilsiz gözəl qalan gözəllərə başçılıq edir.

Misilsiz gözəl Məhəni görüb yanına çağırır. Tacir qabaqca bağbanın nəsihətlərini xatırlayıb, enməyə cəsarət etmir. Amma sonra ağacdən enib gözəlin yanında oturur, işrət məclisində iştirak edir. Bir az sonra coşur və gözəli qucaqlayıb yaqut dodaqlarından öpür. Bir anda gözəl müdhiş bir ifritəyə, qaban dişli eybəcər bir divə çevrilir. Bu div səhərə

qədər gənci öz ağuşunda sıxışdırır və ona gülünc şeylər nəğil edir. Məhən isə yarımcan halda onun qolları üstündə qalır. Səhər açılır, pərilər dağılır, bağın yerində isə cəmdəklərlə dolu bir səhra görünür. Gənc yalnız sirli Xızrın köməyi ilə bu dəhşətli yerdən çıxıb öz şəhərlərinə qayıda bilir. Məhən matəm əlaməti olaraq hər zaman yalnız firuzeyi libas geyinir.

6. Səndəl rəngli saray*

Xeyir və Şər adlı iki gənc səfərə çıxır. Onlar bir səhraya çatırlar. Susuzluqdan həlak olmaq dərəcəsinə gəlirlər. Şər su tapır. Xeyir xahiş edir ki, yanında olan iki yaquta ona heç olmasa bir udum su satsın. Şər razı olmur. O qorxur ki, Xeyir onun ədalətsizliklə qazandığı qiymətli daşları şəhərdə əlindən alsın. O, bir udum su üçün Xeyrin hər iki gözü-nü tələb edir. Susuzluq əzabına dözməyən gənc buna razı olur. Şər onun gözlərini çıxardıqdan sonra onun var-yoxunu soyub buraxır. Xeyir yalnız qalır:

«...Toz və qan içində eşələnir,
Yaxşı ki, onun gözləri yox idi,
Necə bir halda olduğunu görmürdü».

Onu zəngin bir maldar öz evinə qəbul edir. Onun qızı bu kor gənci təsadüfən tapır. Maldar kor gözlərə və ürək-geitmə xəstəliyinə şəfa verən bir ağac tanıyır. Xeyrin gözlərin sağaldırlar. O, maldarın qızını alır və cehiz olaraq atası bütün sürülərini qızına verir.

Bundan sonra sirli ağacın yarpaqları ilə padşahın qızını ürəkgeitmə xəstəliyindən sağaldır. Padşahın qızını ona

* Səndəl rəngli – açıq-şabalıdı rəngli

verirlər. O, padşah olur. Bir dəfə Şəri cani kimi onun yanına gətirirlər. Xeyir onu qabaqkı xəyanətlərinə görə bərk danlayır, sonra isə azad edir. Lakin onun qayınatası buna dözmür, atını minib yaramazın dalınca çapır, ona çatıb boyununu vurur. Hekayə ağacın yarpaqlarının səndəl rəngində olması haqqındakı göstərişlə bitir.

7. Ağ saray

Bir nəfər gəncin şəhər kənarında bir bağ varmış. Bir dəfə o, bağa gələrkən qapılar bağlı olsa da, içəridən musiqi səsi eşidir. Qapını döyürsə də, kimsə açmır. Gənc hasarı söküb bağa girir və orada bir dəstə gözəl qız görür. Qızlar qabaqca gənci oğru hesab edib onu istədikləri qədər döyürlər, sonra isə bağ sahibi olduğunu bilib onunla barışırlar. Məlum olur ki, onlar şəhərin ən gözəl qızlarıdır, bağa isə sərbəst halda əylənməyə toplaşıblar. Qızlar təklif edirlər ki, o, bəyəndiyi qızı seçib onunla əylənsin. Gənc köhnə günbəzə çəkilib dəşikdən qızlara tamaşa edir; qızlar soyunub gözəl çarhovuzda çimirlər; gənc də onlardan birini özü üçün seçir. Seçilmiş qızı onun yanına gətirirlər. Onlar keyflə məşğul olmaq istərkən heç gözlənilmədən bir çox əngəllərlə rastlaşırlar. Axırda gənc ruhdan düşür, bu qərara gəlir ki, tale özü onu günah işdən mühafizə edir. Bundan sonra bəyəndiyi qızla qanuni kəbin kəsidirir və onunla evlənir. Hekayə məsumluq əlaməti olan ağ rəngin tərfi ilə bitir.

* * *

O biri ilin yazında xaqan yenə də İran üzərinə hücum edir. Bəhram onunla müharibə etmək istəyir. Lakin onun qoşunu və pulu yoxdur. Vəziri Rast-Ruşən ona əhalidən

zorla pul toplamağı məsləhət görür. Bəhram vəzirə səlahiyyət verir və ölkə qısa bir müddətdə tamamilə dağılır. Bəhramın təsadüfən qoca bir çobana rast gəlməsi onun gözünlü açır və o, vəziri məsuliyyətə cəlb edir. Zalım vəzir tərəfindən zindana salınmış bütün günahsızlar azad edilir.

Poemanın bu yerində yenə də əlavə olaraq yeddi hekayə verilir – bunlar padşah tərəfindən zindandan azad edilmiş zavallı insanların şikayətidir. Bu hekayələr dəhşətli hərc-mərclik və zülm səhnələridir. Nizami tərəfindən çox real təsvir edilən bu mənzərələr o zaman yerli hakimlər tərəfindən əhaliyə edilən ağlagəlməz zülm və haqsızlığı göstərir. Bunlar Nizami tərəfindən öz epoxasının feodal cəmiyyəti haqqında çıxardığı ittihamnamədir.

Dəhşətə gəlmiş Bəhram vəziri ölüm cəzasına məhkum edir. Bu zaman Bəhramla müharibə edən xaqanın göndərdiyi çapar gəlib xəbər verir ki, onun vəziri yalnız ölkəni dağıtmaq və günahsız əhalini onun üzərinə qaldırmaqla kifayətlənməmiş, xaqanın ölkəyə daxil olub onu başdan-başa işğal etməsini asanlaşdırmaq üçün xaqanla danışıq da aparmışdır.

Bütün bu hadisələr Bəhrama dərin təsir edir. O, köhnə həyat tərzindən əl çəkir. Sarayların yeddisini də atəşgədə üçün verir. Hərəmxananı buraxır. Lakin ova çıxmaq əyləncəsindən əl çəkə bilmir. Bir gün o, vaxtilə iki xidmətçisi ilə bərabər qovduğu gura rast gəlir; gur Bəhramı aparıb mağaraya çıxarır. Bəhram mağaraya daxil olur, xidmətçilər və qoşun isə onu mağaranın ağzında gözləyirlər. Lakin Bəhram qayıtmır. Birdən mağaranın ağzından toz çıxmağa başlayır, qorxunc səslər eşidilir: «Çıxın gedin evinizə, şahın burada işi var». Adamlar mağaraya girirlər, mağara dərin deyil, ancaq başqa bir çıxacaq yeri də yoxdur. Bəhramın

anası gəlir. Mağaranın dibinə qədər qazılmasını əmr edir. Mağaranı qazırlar, lakin Bəhramdan iz tapılmır. Qazılmış torpaqdan yığılan qanlar indi də mağaranın yanındadır. Poema geniş cinasla bitir; gur – yabanı eşşək və gur (gor)–qəbir. Poemanın yazıldığı yerin, Gəncədə əhalinin ağır həyat keçirdiyinə də ötəri işarə edilir.

*«Səfillərin gözü yalnız torpaqdan doyrur,
Ağır bir əl mütilərə zülm edir!»*

Poemanın quruluşu olduqca mürəkkəbdir. Buna baxmayaraq, hissələr bir-birilə çox məharətlə bağlanmışdır. Əlbəttə, bizim qısaca verdiyimiz məzmun poemanın bütün təfərrüatını əhatə edə bilməz. Lakin biz motivlərin bir-birinə uyğun bir şəkildə verildiyini qeyd etmək istərdik: Xəvərnəq qəsrinin və yeddi sarayın tikilməsi, Nemanın peşman olması və Bəhramın əsrarəngiz bir halda yox olması, bütün bunlar bir-birilə çox uyğun gəlir.

Rənglərə mütabiq olaraq düzülən yeddi hekayənin quruluşu da çox maraqlıdır: burada kobud şəhvət sevgisindən başlayaraq müştərək həyat sevgisinə qədər sevginin getdikcə aydınlaşan obrazı verilir. Hekayələr son dərəcə zəngin və maraqlı verilmişdir. Bütün bununlarla bərabər Nizami qəsdən bu hekayələrin sufi əxlaqı ruhunda izah edilməsi üçün imkan yaratmışdır.

Beləliklə, görünür ki, Nizami öz prinsiplərinə həqiqətən sadıq qalmış və Firdovsinin açdığı cığırda getməmişdir. Qabaqkı poemalarda olduğu kimi, o, burada da köhnə rəvayət elementlərindən həmin məqsəd üçün istifadə etmişdir. Poema yalnız bədii zövqə xidmət etməklə kifayətlənməməli, o insanları öyrətməli, özü də, hər şeydən əvvəl, ölkəni ağılla idarə etməyi öyrətməlidir. Bəhrama aid tarixin

başlıca epizodları, hələ «Məxzənül əsrar»da irəli sürülən prinsiplər üçün bir illüstrasiya olub. Qocalığın yaxınlaşmasına baxmayaraq, Nizami hakimlərə qarşı olan hiddətini yumşaltmamışdır. O, saray əyanlarının satqınlığını, xain və acgöz yırtıcılarla əhatə olunmuş padşahın acizliyini göstərir. Nizami hakimə məsləhət görür ki, o, öz baxışlarını açıq-aşkar söyləyən qoca maldardan ağıl öyrənsin. Ancaq maraqlı burasıdır ki, o, bütün bu məsləhətləri və göstərişləri Yaxın Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi quru və təsirsiz nəsihət şəklində verməmişdir. Burada onlar parlaq, canlı və bədii obrazlarla verilmişdir. Bu obrazlar oxucuya dərin təsir bağışlayıb poemanın əsas prinsiplərinin mənimsənilməsini asanlaşdırır.

Böyük sənətkar çox sürətlə, son dərəcə çətin bir vəzifəni müvəffəqiyyətlə həll etmiş, boyaları bu vaxta qədər solmayan, mükəmməlliyi hələ də bir çox nəslə heyran qoyacaq ölməz «Yeddi gözəl» əsərini yaratmışdır.

İSKƏNDƏRNAMƏ

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Nizami, poemalarının sonuncusu və ən geniş olan «İskəndərnamə»yə daha çox əmək sərf etmişdir. Şair qoca yaşlarında həyat təcrübəsinə bir yekun vurmaq, əldə etdiyi müxtəlif biliklərin hamısını bir möhtəşəm əsərdə birləşdirmək istəmişdir.

Bunun üçün Makedoniyalı İskəndər obrazı çox əlverişli idi. İskəndərin Ərəstu (Aristotel) ilə, yəni bütün orta əsr Şərqi üçün qədim yunan fəlsəfəsinin başlıca nümayəndəsi olan bir filosof ilə əlaqədar olması poemaya cürbəcür fəlsəfi nəzəriyyələrə həsr edilmiş geniş fəsillərin daxil edilməsinə imkan verib.

Makedoniyalı İskəndərlə əlaqədar olan incəsənət ustalarının fəaliyyəti Nizamiyə də təsviri incəsənətə qarşı öz münasibətini göstərməyə şərait yaradıb. Makedoniyalı İskəndər Nizamiyə ən gözəl bir hökmdar, dünyəvi və mənəvi hakimiyyətə mükəmməl yiyələnən bir şəxs kimi görünürdü; bu cəhət Nizami üçün daha mühüm idi. Bununla Nizami qabaqkı poemaların heç birində verilə bilməyən dünyanı necə idarə etmək mövzusunu son dərəcədə geniş ifadə edə bilmişdir.

Mövzu hələ Nizamidən çox-çox əvvəl, həm Şərfin, həm də Qərbin diqqətini cəlb edirdi. Bu da təəccüblü deyildir. Ozamankı bütün kultur aləmini öz hakimiyyəti altına alan, gözəlliyi ilə seçilən, gənc yaşlarında yüksək nailiyyətlərə çatdığı zaman ömrünü bitirən böyük İskəndərin şəxsiyyəti

dünyanın, demək olar ki, bütün xalqların diqqətini özünə cəlb edirdi.

Tam qətiyyətlə demək olar ki, İskəndər əfsanəsi hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə yaradılıb yayılmışdı və bu əfsanələri birinci dəfə aləmə yayanlar onun bütün diadoxlar səltənətinə səpələnmiş əsgərləri idi. Bu əfsanələrdən əlavə hələ ilk dövrlərdə İskəndərin rəsmi tərcümeyi-halı Klitarx və Onesikrit tərəfindən tərtib edilmişdi; həmin bu tərcümeyi-hal daha sonralar Plutarxın (miladi 50–120-ci il) əsəri üçün material olmuşdu. Plutarxın əsəri isə sonralar Avropada İskəndər haqqında romanlar yazılmasına böyük təsir göstərmişdir.

Lakin İskəndərin tərəfdarları, hətta onunla fəxr edən pərəstişkarları öz qəhrəmanları ətrafında şöhrət haləsi yaradırdırlarsa, onun düşmənləri, İskəndər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin qəbilə aristokratiyası isə ona qarşı laqeyd qala bilməzdilər. Bu dairələrdə apokrifik ədəbiyyat yaranmağa başlamışdı ki, bunun da məqsədi məğlub edilənləri haqlı sanmaq, onların üzərindən məğlubiyyət rüsvayçılığını götürməkdə. Bu, çətin bir vəzifə idi. Makedoniyalı İskəndərin müvəffəqiyyətləri hamıya yaxşı məlum olduğundan bu müvəffəqiyyətləri rədd etməyə çalışmaq faydasızdı. Buna görə də həmin ədəbiyyatın yaradıcıları başqa bir istiqamət götürdülər. Onlar İskəndərin makedoniyalı olduğunu danmağa başladılar. Beləliklə, onlar cürbəcür uydurmalar vasitəsilə İskəndəri öz qəbilə ənənələri ilə əlaqədar etməyə çalışdılar. Onlar İskəndəri özlərinin qan qohumu adlandırdılar, belə olduqda, o zamanın leqitimistik nəzəriyyələrinə görə fəth faktı məhv oldu. Bu halda İskəndər artıq fatehlikdən çıxır, o, ancaq qanuni olaraq öz əcdadının torpaqlarını alırdı. Buna görə də xanədanın şərəfinə heç bir

zərər toxunmurdu və teokratik prinsip də dəyişməz qalırdı. Şərqdə son zamanlar belə bir vasitəyə tez-tez müraciət edilirdi. Məsələn, məşhur sultan Mahmud Qəznəvinin belə saxta genealogiyası bizə məlumdur. Bu genealogiya sultan Mahmudu sasanilər xanədanı ilə əlaqədar edərək, «bir türk qulundan törəmiş» Mahmudun qalibiyyətləri ilə yaralanmış İran qəbilə aristokratiyasının qüruruna təsəlli verirdi.

İskəndərin tərcümeyi-halını əfsanə ilə əlaqəli bir şəkildə verən ən qədim əsərlərdən biri İskəndər haqqındakı yunan romanıdır. Bu romanı guya həkim Aleksandr Kallisfen yazmışdır, lakin bu romanın Kallisfenə daxil olmadığından Avropa elmi onu «Psevdo-Kallisfen» (saxta Kallisfen) romanı adlandırmışdır. Bu əsər bizim eramızın I əsrində meydana gələrək dünyada geniş yayılmışdır.

Güman etmək olar ki, romanın əsli Misir orijinalından alınmışdır. Burada da İskəndər sehrli qüvvələrin təsiri ilə Makedoniya padşahı Filippin arvadını tovlamış Misir möbidi Nektanebin oğlu kimi göstərilir.

Bu romanın İran üçün maraqlı olması aydındır. İskəndər istilasını Əhəmənilər xanədanına son qoymuş, islamıyyətdən əvvəlki İranın həyatında son dərəcə böyük rol oynamış zərdüşt ruhaniləri olan məcusilər silkinə ağır zərbə vurmuşdur. Buna görə də zərdüştilər üçün İskəndər qəddar bir düşmən, talançı və zalım adam idi. Qəribədir ki, «Padşahlar və peyğəmbərlər tarixi» əsərində İran qəbilə aristokratiyası dairələrində yaranmış bir sıra tarixi əsərlərdən istifadə etmək imkanı olan Həməzə İsfahani (970-ci ilə yaxın ölmüşdür) İskəndərdən bəhs edərkən onun yaradıcı fəaliyyətindən və tikdirdiyi on iki İskəndəriyyə haqqında yazıb. Amma o da məlumatını aşağıdakı sözlərlə bitirib: «Lakin bu rəvayətin zəminəsi yoxdur, çünki o dağıdıcı idi, qurucu deyildi!»

Bizim zamanımıza gəlib çatan orta-iran dilində və şübhəsiz ki, zərdüşt ruhaniləri tərəfindən yaradılan bir kitabda İskəndər haqqında belə deyilir: «...xain Əhriman bu dinə zərbə vurmağa çalışaraq, Misirdə yaşayan dinsiz İskəndəri-Rumini İranşəhrə zülmə, müharibəyə və ölkəni darmadağın etməyə təhrik etdi. O, İran hakimini öldürdü, paytaxtı və ölkəni dağıdıb xaraba qoydu... bir çox... möbidi... din mühafizəçilərini, İranşəhrin əyan və əşrəflərini öldürdü. O, İranşəhrin ağaları ilə ev sahibləri arasında bir-birinə qarşı kin və ədavət toxumu səpdi, özü isə ölüb cəhənnəmə vasil oldu».

Lakin bu ədavət iranlıların öz düşmənləri haqqında mümkün qədər çox məlumat toplamalarına mane olmurdu. Daha sonralar da İran bu taktikaya riayət edir, həm ərəb fəthlərinin, həm də sonra gələn monqolların tarixini çox ciddi öyrənir. Buna görə də hələ II–IV əsrlər arasında «Psevdo-Kallisfen»in yunan dilindən pəhləvi dilinə tərcümə edilməsinə təəccüb etmək lazım gəlmir.

Orta-iran ədəbiyyatının çox hissəsi bizə çatmadığı kimi, bu mətn də bizə çatmamışdır. Ancaq təqribən 500–600-cü illər arasında yaranmış Suriya rəvayəti bizə gəlib çatmışdır. Suriya rəvayətinin yunan orijinalından deyil, pəhləvidən tərcümə edildiyi tamamilə aşkardır. Xüsusi isimlərin və bəzi xırda şeylərin yazılışı göstərir ki, Suriya mətnində açıqdan-açığa İran nişanələri görünür. Məsələn, misirli Nektanebə qarşı çıxan xalqların siyahısı tutarlı bir dəlildir.

Yunan mətnində biz bu xalqları görürük: hindlər, evonimlər, oksidraklar, iberlər, kavkonlar, aellopodlar, bosporlar, bastarnlar, azanlar və xaliblər. Bu adlardan çoxunun fantastik və ekzotik olmasına baxmayaraq, bu sözlərin bəzəyi ellinistik xarakter daşıyır. Suriya rəvayəti bu siyahını

aşağıdakı şəkildə dəyişir: turaylar, alanlar, qubərbədailər, ermənilər, belsailər, alasailər, şabronkailər, midiyahılar, ərəblər, midianitlər, azərbaycanlılar, əlinikailər, qalatlar, təbəristanlılar, kurqanlılar və xaldeilər. Bu siyahını təhlil etmədən qətiyyətlə söyləmək olar ki, belə bir siyahı ellinist dairələrində əmələ gələ bilməzdi. Ən qəribəsi budur ki, bu siyahıdakı adların çoxu həmin siyahını Zaqafqaziya və Kəspidənizinin sahilləri ilə əlaqədar edir. Onun müəllifinə guya bu yerlər çox tanış imiş.

Suriya rəvayəti həmin dildə bir neçə dəfə yenidən işlənib düzəlmiş, bu da sonralar ərəb ədəbiyyatına təsir etmişdir. Məlum olduğu kimi ərəb ədəbiyyatı xilafətin tərəqqi etdiyi illərdə Suriya dilindən olunan tərcümələrdən geniş istifadə edirdi. Bunu da qeyd etməliyik ki, Quranda (XVIII, 82) Zülqərneyn adının çəkilməsi də öz kökünü Suriya əfsanəsindən alır. Quranın təfsirçiləri bu yeri izah edərkən əfsanənin əsas cəhətləri ilə yaxınlığını qeyd edirlər. İbn Xurdadbə xəbər verir ki, Səlam adlı bir mütərcim 842–84-cü ildə, xəlifə Vasiqin tapşırığı ilə Çin səddinə getmişdi; bu da əfsanədə göstərilən məlumatı yoxlamaq arzusu ola bilərdi.

Bununla bərabər, görünür ki, roman ərəb dilinə tərcümə edilməmişdir, çünki köhnə xronikalarda ənənə natamam bir şəkildə qalmışdır, bu xronikalar həmin mənbəyə aid edilə bilməz.

Rəvayətin inkişafını və yayılmasını təqribən belə izah etmək olar.

Sasani tarixçiləri padşahlıq edən ailənin və onun əcdadının haqqındakı rəvayəti, başqa sözlə desək, məşhur «Şahlar kitabı»nı müəyyənləşdirməyə başlarkən, «Psevdo-Kallisfen»in pəhləvicəyə tərcüməsindən də istifadə etməyin növbəsi çatmışdı. İskəndərin adını yalnız lənətlə yad etmək

kifayət deyildi. İranın İskəndər tərəfindən işğal edilməsinə şübhə ola bilməzdi. Buna görə də bu vəziyyəti bir növ doğrultmaq lazım idi. Xronikanı tərtib edənlər burada «Psevdo-Kallisfen» tərəfindən qeyd edilən yol ilə getdilər. Misir rəvayəti İskəndəri misirli etmişdisə, İran qəbilə aristokratiyası da, əlbəttə, onu iranlı etməyə çalışmalı idi. Ona görə də belə bir rəvayət yaradıldı ki, İskəndər Filipp tərəfindən oğulluğa götürülmüş əhəməni Daranın və Filippin qızının oğludur. Bu əfsanənin nə məqsədlə yarandığı tamamilə aydındır.

İskəndər Daranın oğlu isə, yəni əhəməni isə, bununla İran taxtının şöhrəti İskəndərin fəthindən zərər görmür. Demək «farr», yəni yalnız İran qanından olan padşahların malik olduğu irsi heysiyyət onda da olduğundan əhəməni taxtında əyləşməyə haqqı varmış.

Əfsanə ərəb dilinə də bu şəkildə tərcümə edilmişdir. Firdovsi də öz «Şahnamə»sində onu bu formada vermişdir. Lakin, görünür, «Şahnamə»dəki ərəb və fars rəvayətləri ilə yanaşı, yerli rəvayətlər də ağızlarda dolanmaqda imiş. Çünki ərəb xronikalarında nə Firdovsi ilə, nə də islamıyyətə qədər məlum olan rəvayətlərlə düz gəlməyən cəhətlərə də təsadüf edilir. Məsələn, Təbərinin yazdığına görə, İskəndər Şəhrəzurda ölmüşdür (Nizami də bu rəvayəti saxlayır), Məsudi İskəndirin hind padşahı Keyhanla görüşdüyünü söyləyir ki, bu da Nizamidəki Qeyd adı ilə uyğun gəlir.

Zaqafqaziya xalqlarının da öz rəvayətləri vardı. Erməni əlyazmalarında «Psevdo-Kallisfen»in adı var. Moisey Xorenskinin xronikası onun daha başqa yerli ənənələrlə tanış olduğunu göstərir.

Demək, Nizami sonuncu vəzifəsinə başladıqda İskəndər romanının artıq uzun bir tarixi vardı və bu tarix, şübhəsiz,

Zaqafqaziyada geniş yayılaraq, fatehin adını bu ölkə ilə daha sıx əlaqədar etmişdi.

«Xosrov və Şirin»də olduğu kimi, burada da Nizami üçün başlanğıc nöqtəsi yenə də Firdovsinin poeması olmuşdur və Nizami bu poemaya tənqidi yanaşmışdır.

Bunu da Nizaminin aşağıdakı sətirləri sübut edir:

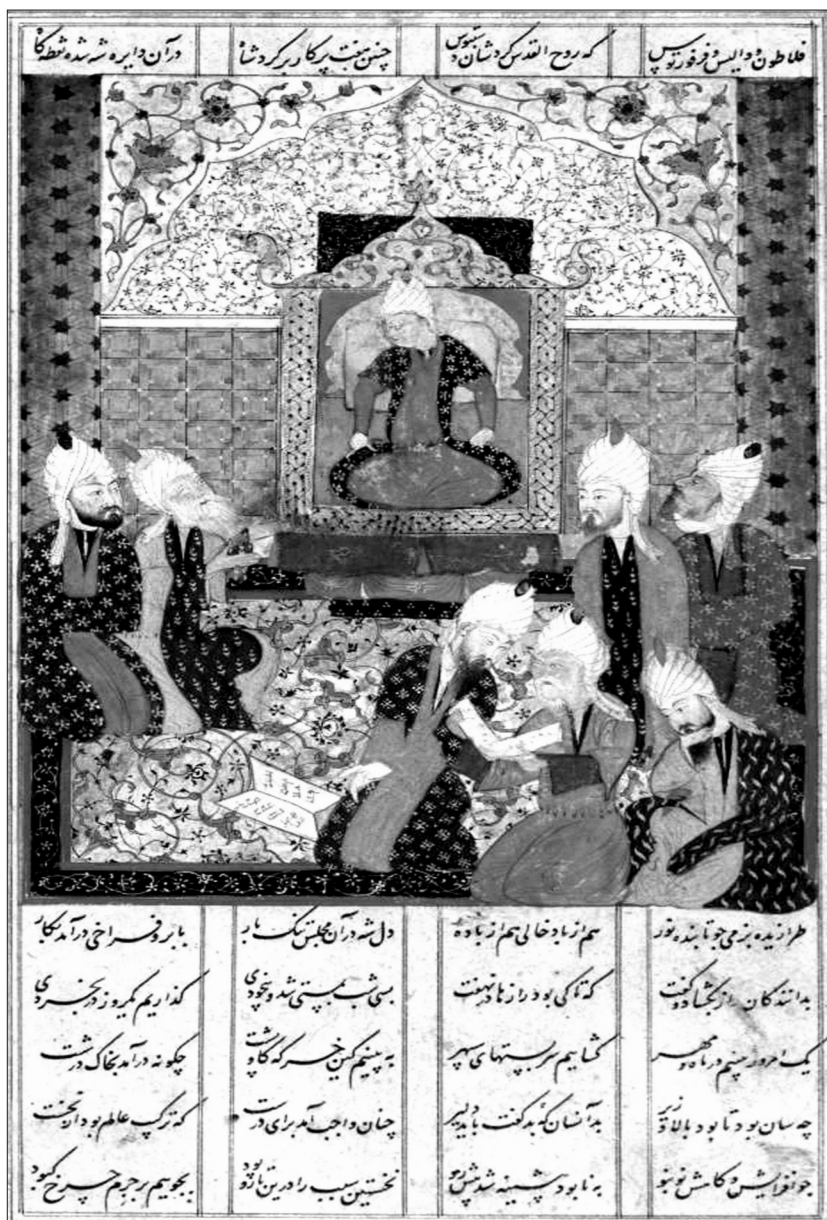
*«Əvvəlki hekayəçi, Tus həkimi
Sözü gəlin kimi bəzəmiş,
Onun inci düzdüyü kitabda
Deyilməli olan bir çox sözü
Deyilməmiş buraxmışdır.
O istəmədiyini deməmişdir.
Zəruri olan hər şeyi söyləmişdir».*

Bu sətirlər təsadüfən deyilməmişdir. Nizami tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, Firdovsi istəmədiyini demişdir, başqa cür deyilsə, o, özünün siyasi nəzəriyyəsini saxlamaq üçün, ancaq özünə məlum olan təfsilatı söyləməyi münasib görmüşdür.

Nizaminin Firdovsi və köhnə dastan qaydaları ilə əlaqədar olması onun bu poema üçün intixab etdiyi vəznə də görünür. O, burada öz zamanına qədər işləməyən bir vəzn seçmişdir. Bu da İran poeziyasının qızıl dövrü qəhrəmanlıq poemalarında çox sevilən mütəqarib vəzn idi. Bu vəzn sxematik olaraq bu şəkildə göstərilə bilər:

◡ — — | ◡ — — | ◡ — — | ◡ —

Lakin elə zənn edilməməlidir ki, Nizami Firdovsinin söylədiyi rəvayətin yeni variantını verməyi özü üçün bir vəzifə qəbul etmişdir. Heç bir halda «İskəndərnamə»ni

İskandar və yeddi filosof

«Şahnamə»yə yazılmış nəzirə hesab etmək olmaz. Nizami bu əsəri yazmağa başlamazdan əvvəl çox böyük iş görmüşdür. Bu haqda poemanın müqəddiməsində çox aydın söyləyir:

*«Üfüqlər fatehi olan bu padşah haqqında
Mən heç bir vərəqədə cızılmış bir hekayə görmədim.
Mənim bir xəzinə kimi topladığım sözlər
Bütün yazılarda səpilmişdi.
Mən bunları şeir bəzəklərilə bürüyərkən
Yeni tarixdən başqa
Yəhudi, xristian və pəhləvi kitablarını oxudum.
Hər kitabdan qiymətli şeyləri seçərək,
Mən hər qabıqdan onun dənini (məğzini) çıxarırdım».*

Burada, hər şeydən əvvəl, Nizaminin istifadə etdiyi ənənəni üçtərəfli olduğunu qeyd etmək lazımdır. Firdovsi əsərini öz baxışlarına uyğun tamamilə sasanı nəzəriyyələri üzərində yaratmışdır. Müsəlmanların xristianlarla, yəni ermənilər və gürcülərlə sıx əlaqədə olduğu rayonda yaşamış Nizami isə bu baxışlara riayət etmək istəməmişdi və edə də bilməzdi. Bununla da onun qarşısında antik aləmə aparan ikinci bir yol açılıb. Bu poemanın bir çox səhifəsi aydın göstərir ki, qədim yunan fəlsəfəsini Nizami artıq X əsrdə xilafət ölkələrində geniş yayılmış islam aristotelizmi çərçivəsində yox, bəlkə, başqa bir məzmununda, qədim Gürcüstan və Ermənistan monastırlarında mühafizə edildiyi formada bilirmiş. Nizaminin həmin monastırların həyatı haqqında çox məlumatı vardı. Bu xüsusiyyəti onun poemasının qiymətini artırır və Nizaminin bu poeması çevrilir. Səbiq xilafət ölkələrinin bütün ədəbiyyatı içində çox aydın seçilən bir abidəyə döndərir.

Poemanın müxtəsər məzmununa keçmədən onun sərlövhəsi haqqında bir neçə söz demək lazımdır. Çünki bu

sərlövhə poemanın üzünü köçürənlərin laqeydliyi nəticəsində çox təhrif edildiyindən Nizamidən bəhs edən müəlliflərin fikirləri arasında böyük ixtilaf görünür.

Poema iki hissəyə bölünür (ikinciyə nisbətən birinci hissə çox böyükdür). Hər iki hissənin də ayrıca sərlövhəsi vardır. Müqəddimədən məlum olduğu kimi, şair birinci hissəni «Şərəfnamə» adlandırmışdır ki, «şöhrət, şərəf, hörmət kitabı» deməkdir. Bu hissədə İskəndərin yüksək şöhrət zirvəsinə qalxdığından bəhs edilir.

İkinci hissə isə belə aydın bir göstərişə malik deyildir. Bu hissəni çox vaxt «Xirədnamə» («Əql kitabı») adlandırırlar. Kitabın da ilk sözü bununla başlanır. Lakin bu hissəyə «İqbalnamə» dəxi deyilir ki, mənası «Xoşbəxtlik, müvəffəqiyyət kitabı» deməkdir. Bəzi müəlliflər (Hacı Xəlifə) kitabın birinci hissəsinə də bu adı verirlər. Buna da səbəb, görünür ki, vaxtilə mühüm bir qaydaya riayət edilməməsidir və kitabın üzünü köçürənlər onun sərlövhələrini istədikləri kimi dəyişdirmişlər.

Bu da əlavə edilməlidir ki, bəzi köhnə mənbələr kitabın birinci hissəsinə «bərrî» (quru bol hissəsi), ikinci hissəsinə «bəhri» (dəniz hissəsi) adını veriblər; görünür ki, ikinci hissə İskəndərin dəniz səyahətindən bəhs etdiyi üçün ona bu ad verilmişdir.

Adi girişdən sonra Nizami poemanı onun ümumi məzmununa həsr edilmiş fəsil ilə başlayır. Sonra oxucunu bu poemaya xüsusi diqqət yetirməyə çağıran fəsil davam edir. Qabaqkı poemalarda biz belə müraciət görməmişdik, bu da Nizaminin sonuncu əsərinə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir.

Nizami öz qəhrəmanını üç simada göstərmək istəyir: O, İskəndəri hakim, filosof və nəhayət, peyğəmbər simasında göstərməyə çalışır.

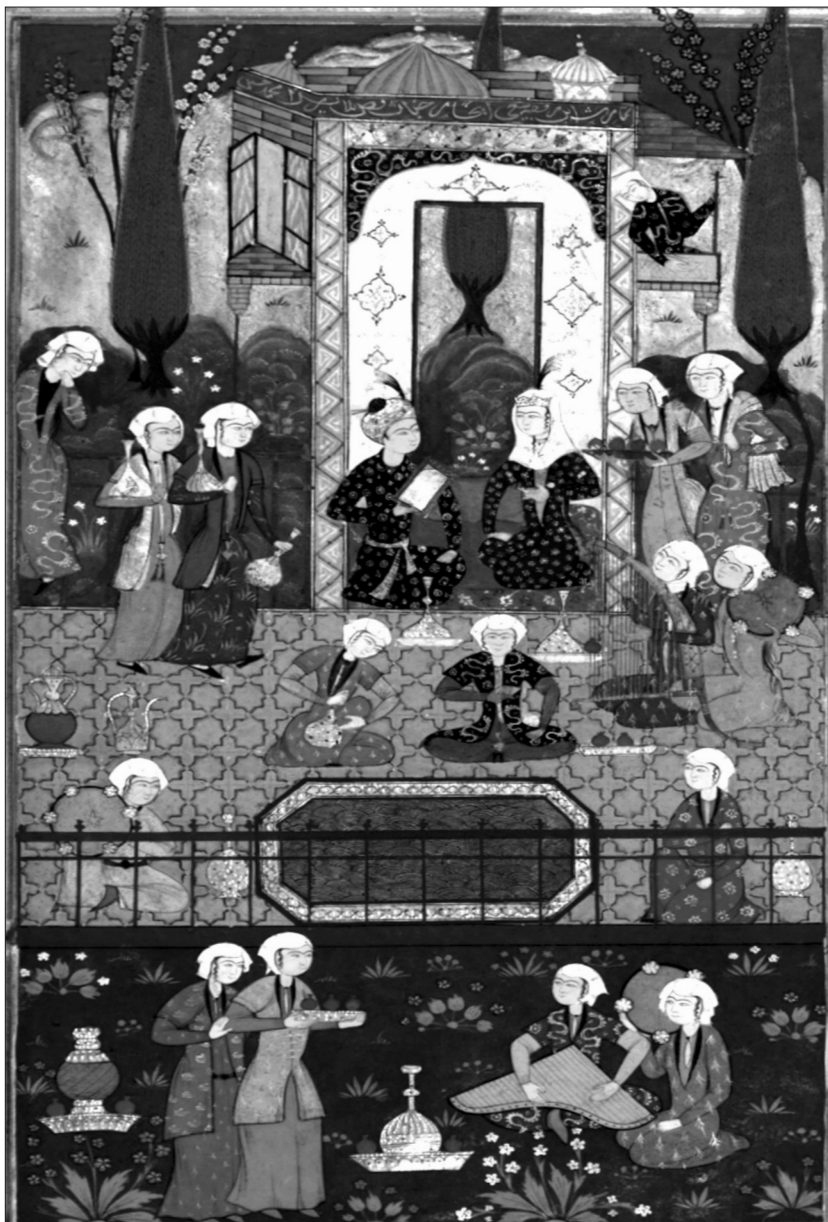
«Bəziləri onu tac sahibi
Ölkələr hamisi, daha artıq, üfüqlər fatehi adlandırır.
Onun yaxın adamlarından olan digərləri
Ona hakim şəhadətnaməsi vermişdir.
Daha başqaları, saflığına və dinə qarşı coşqun
münasibətinə görə

Onu peyğəmbər saymışlar.
Mən isə həkimlərin səpdiyi üç toxumdan
Meyvəli bir ağac yetişdirmək istəyirəm.
Əvvəlcə mən saltənətlərin qapısını döyəcəm
Və ölkələrin fəth edilməsindən bəhs edəcəyəm.
Sonra onun hakimliyindən bəhs edəcəyik və
Qədim tarixi canlandıracaq.
Bundan da sonra peyğəmbərliyin qapısını döyəcəyik.
Çünki tanrı özü onu peyğəmbər adlandırmışdır...
Üç hissə tərtib etmişəm, hər biri xəzinə çeşməsidir.
Bunların hər birinin üzərində mən ayrı-ayrı
çalışmışam.

Bu üç dəniz, bu üç dürr ilə
Mən dünyanın ətəyini xəzinə ilə dolduracağam».

Nizami üç hissədən bəhs edir, ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əsər iki hissədir. Məlum olur ki, ikinci və üçüncü hissə birləşdirilmişdir. Çünki Nizami hakim ilə peyğəmbər arasında bir sərhəd qoya bilməmişdir. Bəlkə də, burada göstərilməsi uzun olan və şairin söyləmək istəmədiyi səbəblər də vardır. Məsələnin belə qoyuluşu Nizamini Firdovsidən ayırır. Firdovsi İskəndəri yalnız qəhrəman simasında vermişdir.

Nizami öz poemasını İskəndərin mənşəyi məsələsindən başlayır. O, «dehqan rəvayətini», yəni İskəndər haqqında

İskandarın Nüşabə ilə görüşü

İran qəbilə aristokratiyası tərəfindən yaradılmış əfsanəni xatırladır. Bu əfsanəyə görə, İskəndər Daranın oğludur. Lakin bu əfsanənin nə məqsədlə yaradıldığı artıq məlumdur. Nizami boş bir nağıldan ibarət olan bu rəvayəti nifrətlə rədd edir. Bunun əvəzinə o, başqa bir rəvayəti xəbər verir. Bu rəvayətə görə İskəndər tərk-dünya etmiş bir dilənçi qadının oğludur. Filipp onu acından ölmüş anasının meyiti üzərindən götürmüş və oğulluğa qəbul etmişdir. Bu rəvayətin özü də şairi kifayətləndirmir. O, İskəndəri Filippin oğlu hesab etməyə meyil göstərir. Bu da qeyd edilməlidir ki, bütün yazılarında Filipp adı təhrif edilərək Filikus formasında verilir. Bu da adın ərəbcə Filifus formasında «f» hərfinin üzərinə qoyulan artıq nöqtə nəticəsində əmələ gələn dolaşılıqdır.

İskəndərin tərbiyə və təliminin təfəsilatına böyük diqqət yetirilir: o, gələcəkdə böyük alim olan Ərəstu (Aristotel) ilə birlikdə onun atasından təlim alır.

Qabaqca İskəndərin taxta çıxması və öz rəiyyətinə ədalətli olub onların xoşbəxtliyinə çalışacağı haqqındakı andının qısa təsviri verilir. Bundan sonra İskəndərin hərbi səfərlərinə həsr olunan hekayələr başlanır.

Qəribədir ki, bu səfərlərdən İskəndərin məqsədi hakimiyyətini artırmaq, torpağını genişlətmək deyil, məzlumlara və təhqir edilmişlərə yardım göstərməkdir.

Misirdən İskəndərin yanına çapar gəlir, Nil vadisini xaraba qoyan zəncilərə, yəni zənzibarlılara qarşı ondan (İskəndərdən) kömək istəyirlər. İskəndər qoşunu ilə bərabər yola düşür. Zəncilər çox olduğundan müharibə etmək son dərəcə çətinləşir. Bundan əlavə onlar qanıçən, insan yeyənlərdir; bu hal makedoniyalıları dəhşətə salır. İskəndər hərbi hiylə işlədir, zənciləri inandırır ki, onun da qoşunları

insan yeyənlərdir. Bu yol ilə onların canına qorxu salır və onların sərkərdəsi ilə təkbətək vuruşmada şücaət göstərərək, nəhayət, parlaq qələbə əldə edir. Misirdə sülh, əmniyyət bərpa etdikdən sonra İskəndəriyyə şəhərini təsis edir, əldə etdiyi hərbi qənimətdən Daraya bəxşiş göndərir, çünki İskəndərin atası Daraya bitməz-tükənməz bac verirmiş. Lakin Dara İskəndərin bu qayğısına qiymət vermir. Bu halda İskəndər onunla əlaqəni qırmağı və ona bac verməməyi qərara alır. Fal vasitəsilə taleyinin parlayacağına inanmayan İskəndər müharibəyə hazırlaşır.

Poemaya, həmçinin güzgünün ixtirasından bəhs edən kiçik hekayə daxil edilmişdir. Rəvayətdə İskəndər dünyada baş verən hər şeyi əks etdirən güzgü ilə müqayisə edilir. Bu rəvayət Nizamiyə məlum olduğundan burada da o, fantastikadan kənara çəkilir, bu əfsanəni sadəcə olaraq, metal güzgünün ixtirası kimi izah edir.

Daranın elçiləri gəlir. Onlar istehza olaraq İskəndərə belə töhfələr gətirmişlər: top, çövkən (top oyununda işlənən ağac), bir də küncüt. Bunların mənası belədir: İskəndər oyuncaqla əylənməli uşaqdır, küncüt isə İran qoşununun bitməz-tükənməz olduğunu göstərir. İskəndərsə bu töhfələri başqa cür izah edir: Çövkən – qarmaqdır, İran səltənətini tutmaq üçün verilmişdir, top – yer kürəsidir ki, gənc makedoniyalı onun üzərində hakim olacaqdır; küncütün üzərinə buraxılan quşlar isə bir an içində onu dənləyib qurtarırlar.

Bu töhfələr əvəzinə İskəndər Daraya acı və yandırıcı sipənd (sədəf otu) toxumu göndərir. Bu heç bir quşun yeyə bilməyəcəyi qədər yandırıcı və acı bir toxumdur və deyildiyinə görə, bədnəzərə qarşı bir çarədir. Hər iki tərəf müharibəyə hazırlaşır. Müharibə Daranın son dərəcə təsirli və həqarətli məktubu, həmçinin İskəndərin vüqarlı və sakit cavabı ilə başlanır.

Mosuldakı vuruşmadan sonra İskəndərin yanına iki nəfər İran əyanı gəlir, yaxşı mükafat verilsə, Daranı öldürmək üçün hazır olduqlarını ona təklif edirlər. İskəndər: «Daranın ölümü, heç bir günahı olmayan bir çox adamı ölümdən xilas edər», – deyə düşünərək bu təklifə razı olur. Ertəsi gün Daranın ölüm xəbərini eşidir.

Lakin bu xəbər onu sevindirmir. O, özünü taxtdan salınmış padşahın yanına yetirir və onun can verdiyini görür. Bu görüş səhnəsi çox sarsıdıcı təsvir edilir. Ölən Daranın qəzəbi və öz acizliyini böyük bir əzabla duyması son dərəcə parlaq bir şəkildə təsvir edilmişdir. Qatillər vəd edilmiş mükafatı alırlar, lakin xain olduqlarına görə rüsvayçılıqla edam edirlər.

İskəndər ölkəni idarə etməyə başlayır və xalqa ədalət və mərhəmət vəd edən fərman imzalayır. Yalnız zərdüşť möbidləri ondan narazı qalırlar, çünki atəşgahlar hər yerdə məhv edilir.

Daraya verdiyi vədə görə İskəndər onun qızı gözəl Roşənəqi alaraq İranın paytaxtı olan İstəxrədə böyük təntənə ilə taxta çıxır. İrəlidə bir neçə hərbi yürüş olacağını görən İskəndər gənc arvadını Ərəstu ilə Yunanıstana göndərir.

Bundan sonra, müsəlman dünyagörüşünə qarşı müəyyən güzəşt olaraq İskəndərin kəbəyə gedib, bu ibadət xananın başına dolanması epizodu verilir. Bu zaman Azərbaycandan çaparlar gəlib onu Zaqafqaziyaya çağırırlar. İskəndər Ermənistanı, buradan da Abxaziyaya gedir. Burada Duval adlı birisi hakimdir. İskəndər Gürcüstanda Tiflisi bina edir; Nizami bu şəhəri dünya behiştinə bərabər tutur.

İskəndər eşidir ki, Bərdədə Nüşabə (Firdovsidə Keydəfə-Kəndəkə) adlı bir qadın padşahdır və olduqca qüdrətli bir hakimdir. Bu padşah öz sarayında yalnız qadınları saxlayır və kişiləri yanına buraxmır. O, fərasətli və ədalətli bir hakimdir, onun səltənəti daima tərəqqi edir. İskəndəri, hər şeydən

əvvəl, bu yerin müstəsna dərəcədə gözəl olan təbiəti heyran qoyur. Nizami öz vətəninin gözəlliyini iftixarla mədh edir. İskəndər Nüşabəyə töhfələr alaraq səfir adı ilə onun yanına gedir.

Burada da, yenə psixoloji incəliyinə görə son dərəcə gözəl bir səhnə verilir. İskəndər padşahın otağına daxil olarkən baş əymir və bir səfir kimi qılınıcını açmır.

O, çox cəsur və qəti danışır. Padşah duyur ki, yalnız İskəndər belə danışa bilər, İskəndəri tanıdığını deyir. İskəndər həyatını çox baha qiymətlə təslimə hazırlaşır, lakin Nüşabə makedoniyalılar ilə düşmən olmaq istəmir. Simvolik bir ziyafət təşkil edilir və İskəndərə yemək əvəzinə daş-qaş təqdim edilir: Onlar barışırlar və bu barışıq şərafinə Nüşabə İskəndərin qərargahına gəlir və burada onun üçün təntənəli ziyafət verilir.

Bütün bu epizodlar amazonkalar haqqında qədim rəvayətlərə bənzəyir, lakin Nüşabə obrazına Nizamidə çariça Tamara haqqında olan məlumatın təsir etdiyinə şübhə etmək olmaz. Bildiyimiz kimi, bu obrazı Nizami ikinci poemasında da tərənnüm etmişdir.

İskəndər yeni səfərə hazırlaşır. Onun məqsədi insanların harada daha xoşbəxt yaşadığını bilmək, bütün dünyada ədalətsizliyi və haqsızlığı aradan qaldırmaqdır. Tərki-dünya bir kişinin köməyi ilə o, Dərbənd qalasını alır; çünki burada əyləşən hakim ətraf kəndləri soyub talayır və yolda çapğınçılıqla məşğul olur. Onu özünə tabe etdirdikdən sonra İskəndər ölkəni böyük ziyan vuran qıpçaqlardan mühafizə etmək üçün Dərbəndi hasara alır.

Bundan sonra o, Key-Xosrovun taxtı və Cəmşidin məşhur camı saxlanan Sərir qəsrinə gedir. Lakin o, bu sərvətləri ələ keçirmək istəmir. O, yalnız taxtın üzərində oturub camdan şərbət içir. Onu müşayiət edən Bulinas (Apolloni)

camın üzərindəki yazını oxuyur və onu nümunə göstərərək ilk astrolyabianı hazırlayırlar. Bir zaman Key-Xosrovun bir möcüzə ilə qeyb olduğu mağarada o, kükürd yatağı tapır. Bundan sonra İskəndər Xorasan və Reydən keçərək Hindistan üzərinə gedir. Keyd padşah məktubunu alıb ona bəxşislər göndərir. O, özü üçün təhlükəsiz bir yol taparaq Tibetdən keçib Çinə gedir. Bəzi mübahisədən sonra İskəndər Çin xaqanı ilə dinc münasibətlər qurur. Poemanın bu hissəsində yunan və çinli rəssamların yarışı haqqında son dərəcə maraqlı səhnə verilir; Yaxın Şərq incəsənət tarixi üçün bu yarışın çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Maniliyin banisi olan Mani haqqındakı rəvayət də bura daxil edilmişdir.

Geri qayıtdıqda İskəndər Səmərqənd şəhərini bina edir və Yunanıstana getməyə yığışırkən, qəflətən qorxunc xəbərlər alır. Abxaziyalı Duval rusların Bərdə üzərinə hücum edib hər şeyi məhv etdiklərini, Nüşabənin səltənətini təmmar etdiklərini xəbər verir.

Belə apaçıq yanlışlıq, görünür ki, o zaman Zaqafqaziyanı çox həyəcana gətirən hadisələrdən birini, yəni 1170-ci ildə rusların Bərdəyə hücum etməsi hadisəsini əks etmək üçün yaradılmışdır. 72–73 gəmidən ibarət olan rus flotu Volqa çayı ilə Kaspi dənizinə keçmiş və Kür çayı ilə yuxarılara qalxmışdı. Görünür ki, tam bu zaman xəzərlər də ruslarla sözləşərək Dərbəndi, hətta Şəbəran qəsri tutmuşdular. Şirvanşah öz qüvvəsi ilə hücum edən düşmənin öhdəsindən gələ bilməmiş və gürcü padşahı III Georqini köməyə çağırmışdı. Xəzərlər qovulmuş, rus flotu da fırtına vaxtında Kaspi dənizində məhv olmuşdur*.

* *Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycana əvvəllər də ruslar hücum etmişdilər. Məsələn, 946–947-ci illərdə ruslar Bərdəni tutub xeyli əllərində saxlamışdılar.*

Nizami bu müharibənin təsvirinə çox böyük diqqət verir. Onun rəyinə görə ruslar cəsur və qızğın əsgərlər; onların öhdəsindən gəlmək asan deyil. İskəndər Bərdəyə doğru hərəkət edərək qıpçaq səhrasına çatır. Burada İskəndəri hər şeydən artıq qıpçaq qadınlarının gözəlliyi heyran edir. İskəndərin əsgərləri hərbi yürüş zamanı qadın nəvazişinə həsrət qalmışdılar; o, əsgərlərinin zorakılıq edəcəklərindən qorxur. O, qıpçaq rəhbərlərini dilə tutub, onları öz qadınlarının üzlərini örtməyə məcbur etmək istəyir. Onlar bu təklifi nifrətlə rədd edir və bildirirlər ki, qıpçaq qadınları azaddırlar, onları əsir edə bilməzlər. İskəndər hiylə ilə öz məqsədinə nail olur və əhali ilə toqquşmaya yol vermir.

Bu epizod, şübhəsiz ki, Nizaminin birinci arvadı olan gözəl Afaqla əlaqədardır; Nizami, bildiyimiz kimi, öz poemalarının ən gözəl sətirələrini Afaqlın sərbəstlik sevməsinə və gözəlliyinə həsr etmişdir.

İskəndər istədiyi yerə çataraq görür ki, rusları ələ almaq çox da asan deyil. Onların başcısı Kintal məğrur olsa da, cəsur və qətiyyətli adamdır. İskəndər döyüşə girməzdən əvvəl bir çox xalqlarla böyük bir ittifaq yaratmağa məcbur olur. Yalnız yunanlara nisbətən, rusların hərbi texnikadakı zəifliyi İskəndərə kömək edir. Bununla bərabər, qalib gəlmək üçün yeddi çətin və ağır vuruşma keçirmək lazım gəlir. Nizami poemasının parlaq hissəsini bu vuruşmaların təsvirinə həsr etmişdir. Nəhayət, İskəndər qalib gəlib öz dostu Nüşabəni azad edir. Burada maraqlı bir hadisə qeyd edilir, o da ruslarda pul əvəzinə xəz (samur) işlənməsidir.

Poemanın son hissəsi başlanır. İskəndər dünya görmüş adamlarla söhbətdən öyrənir ki, Şimal qütbü yanında əbədi zülmət aləmində dirilik suyu var. Ondan içən heç zaman ölməz və daim gənc qalar. İskəndər bu çətin səfərə çıxmağa

hazırlaşır. Yol uzun və ağırdır, qoşun taqətdən düşür. Nəhayət, onlar bu qorxunc ölkəyə çatırlar. Ancaq İskəndər zülmətə daxil olmağa cürət etmir, o, geri dönmək üçün yol tapa bilməyəcəyindən qorxur. Bir nəfər qoca, çətinliyi aradan qaldırır; o, məsləhət görür ki, İskəndər özü ilə yeni doğmuş bir madyan at götürüb onun dayçasını qərargahda qoysun, madyan hər zaman balasına çatmaq üçün yol tapa biləcəkdir.

İskəndər zülmət aləmində dirilik suyunu tapa bilmir, qeybdən gələn bir səs onun səsinin heç bir nəticə verməyəcəyini xəbər verir. Yenə də həmin səs ona zülmət aləmindən xırda bir daş götürüb, işıqlığa çıxarkən tərəzidə çəkməsini məsləhət görür.

İskəndərin qoşununa bələdçilik edən Xızr işıqsaçan qiymətli daş sayəsində dirilik suyu tapır və əbədi həyata nail olur. Nizami hadisəni rumilərin başqa cür nağıl etdiklərini qeyd edir. Xızr İlyasla birlikdə zülmət içində dolaşmış, onlar təsadüfən xassəsini bilmədikləri bir bulağın başında çörək yeməyə otururlar. Yedikləri duzlu balıq suya düşüb orada dirilir. Bu yolla onlar bunun dirilik suyu olduğunu öyrənirlər.

İskəndər zülmətdən qayıtdıqdan sonra gətirdiyi daşı çəkmək istəyir. Lakin tərəziyə qoyulmuş yüz daş belə onu tarazlaşdırmır. Tərəziyə bircə ovuc torpaq qoyan kimi o düzəlir. Bu, insan acgözlüyünün əlaməti imiş. İnsanın acgözlüyünü yalnız bir ovuc qəbir torpağı doyura bilər.

İskəndər geri döner. Yolda o, sirli bir şəhərin necə olduğunu bilmək istəyir. Yaxında olan dağdan hərdən bir şəhərin əhalisini çağıran səs eşidilir. Onlar dağın başına qalxırlar və oradan bir daha qayıtmırlar. Oraya qoşun göndərmək təşəbbüsü də bir nəticə vermir. Qoşunlar da ora gedib bir daha geri qayıtmırlar. Birinci kitab bu qəmli epizod ilə bitir.

İkinci kitab İskəndərin Ruma qayıtdıqdan sonra öz xəzirlərini qaydaya salması haqqındakı nağıl ilə başlanır. O, alimlərin əldə edilmiş əsərlərinin tərcümə edilməsinə əmr verir.

Məsələn, farsca şahlar kitabı, dünyanın təsviri, mənəvi aləmin təsviri tərcümə edilir.

Bundan sonra dünyanın hər tərəfindən alimləri, həkimləri toplayıb elmin tərəqqisinə çalışır. Paytaxtın yaxınlığında İskəndər üçün bir hücrə tikilir, o, insanlardan uzaqda istirahət etmək və vaxtını yalqızlıqla keçirmək üçün buraya çəkilir. Bu fəsil poemada verilən on hekayənin başlanğıcı hesab edilir; bu hekayələrin çoxu yunan mənbələrinə yaxındır. Həmin hekayələrin maraqlılarından bir neçəsini qeyd edək.

İkinci fəsil Şərqdə İskəndərə verilən Zülqərneyn (ikibuy-nuzlu) epitetinin mənşəyi məsələsinə həsr edilmişdir. Nizami bir sıra izahatı, o cümlədən Qurandakı (XVIII, 82) VI əsr Suriya mənbəyindən götürülən izahatı verərək, Midas haqqında məşhur olan qədim yunan rəvayətini İskəndərlə əlaqələndirir.

Arximed əfsanəsini verən dördüncü fəsil çox maraqlıdır, bu əfsanənin müsəlman mənbələrindən götürülmədiyini aydındır. Bu fəsildə yuxarıda bəhs etdiyimiz bir arvadlığın tərfi verilir.

Sonuncu fəsillər yunan alimlərindən, məşhur Hermes Trismeqistdən, musiqinin əsrarəngiz qüvvəsindən və İskəndərin Dioqenlə müsahibəsindən bəhs edir.

Bu giriş fəsillərindən sonra İskəndərin özünün fəlsəfi bacarığını göstərən fəsil gəlir. Bu fəsil İskəndərin hind alimi ilə etdiyi mübahisə ilə başlanır. Hind alimi İskəndərə suallar verir. Bu suallar təxminən belədir: dünya daimidir, ya yox, ruhun mahiyyəti nədən ibarətdir, rəya nədir, astrologiya müsbət elmdirmi və sairə. Bu suallar XII əsrin görkəmli

alimlərini məşğul edən ən mühüm problemlər idi. Bu fəsil romanın yunan orijinalında da var, ancaq Nizami bu problemləri özü üçün maraqlı olan məsələlərlə əvəz etmişdir.

Birinci mübahisənin ardınca dünyanın yaranması haqqında disput başlanır; bu mübahisəni İskəndərin sarayında yaşayan yeddi yunan alimi – Aristotel, Tianslı Apolloniy, Sokrat, Platon, Fales, Porfiri və Hermes aparır. Göründüyü kimi, Nizami xronologiya ilə çox da hesablaşmamışdır; O, fəlsəfə tarixini xülasə etmək deyil, bəlkə də, özü məlum olan bütün qədim yunan nəzəriyyələrini qarşılaşdırmaq istəmişdir. Bu fəsil şeir etibarilə Nizaminin adi şeiri səviyyəsindən aşağıdadır, lakin qərb fəlsəfəsini bilməkdə, müsəlman müfəkkirləri dairəsində böyük şairin zəngin məlumata malik olduğunu göstərməsi etibarilə son dərəcə maraqlıdır. Bu məsələ haqqında nəticəni Nizaminin öz baxışı təşkil edir və bu baxış onun qnostik-neoplatonik baxışa inandığını göstərir.

İskəndər insan biliyinin pillələri ilə ən yüksək zirvəyə çatır. Burada qeybdən bir səs onun dünyaya peyğəmbər göndərildiyini xəbər verir. O, bəşəriyyəti ayıltmalı və yaxşılığı dərk etmək yoluna çağırmalıdır.

*«Sən bu köhnə tağı yenidən tikməli,
Üfüqləri tərtəmiş yumalısan.
Dünyanı divlərin ədalətsizliyindən azad etməli,
Yatanları başlarını yuxudan qaldırmağa
məcbur etməli,
Əqlin üzündən pərdəni qaldırmalısan».*

İskəndər bu əmri alaraq yenidən uzun səyahətə hazırlaşır. İndi ona başqa silah – hikmət silahı lazımdır. Filosoflardan Aristotel, Platon və Sokrat onun üçün «hikmət kitabları» yaradırlar. Nizami bu kitabdən parçalar verir. Nizaminin

bütün dünyagörüşü, sərt, lakin son dərəcə yüksək əxlaqi səviyyədə olan nəzəriyyələri yığcam bir formada bu kitablarda verilmişdir.

İskəndər yola düşüb İskəndəriyyədə, oradan da Beytül-müqəddəsə, sonra Afrika sahili boyunca İspaniyaya (Əndəlisə) gedir. Orada İskəndər yoldaşları ilə gəmilərə minib dünyanın qərb kənarına, günəşin böyük okeanda batdığı yerə yollanır. Burada insanı güldürə-güldürə öldürən daşlar tapırlar. Bu daşlardan o, vahədə məğlubedilməz bir qala tikdirir.

Səhrada altı ay dolaşdıqdan sonra İskəndər yenidən Afrikaya qayıdır, Nilin mənbəyini tapmaq üçün qərbə doğru hərəkət edir. Maraqlı burasıdır ki, XIX əsrdə axtarış aparan Avropa alimləri bir çox qurbanlar verdikdən sonra, Nilin mənbəyini Nizaminin təsvir etdiyi yerlərdə tapırlar.

«Qərb» ekspedisiyasından sonra «cənub» ölkələrinə ekspedisiya başlanır. Burada əhalisi tiyrəkə uymuş və İskəndər tərəfindən bu bələdan xilas edilən ölkəni, almas və brilyantla dolu olan dərəni qeyd etmək lazımdır. Bu fəsil əkinçi əməyinin tərfi ilə bitir.

İskəndər cənub ölkələrini tərk edərək şərqə üz qoyur. O, Hindistana gedir, hər yerdə bütxanaları dağıdaraq, Çinə çatır. Əvvəldə ittifaq bağlandığı Çin padşahı ilə birlikdə dəniz səyahətinə çıxır. Onlar dənizin kənarında gözəl nəğmələr oxuyan su pərilərinə rast gəlirlər. İskəndər yaxın adamlarından bir neçəsini götürüb dənizin möcüzələrini araşdırmaq üçün yola düşür. Onlar dənizin «dünya okeanı»na töküldüyü yerə çatırlar. Bundan oyana yol xatalıdır. Dənizçiləri xəbərdar etmək üçün İskəndər əmr edir ki, burada misdən bir heykəl qoysunlar; əli yuxarı qaldırılmış bu heykəl yolun qurtardığını göstərir.

Yolçular bir sıra qorxulu hadisələrdən sonra Çinə dönr, bir ay dincəldikdən sonra yenidən yola düşürlər. İndi

onlar şimala tərəf üz qoyurlar. Burada Yəcuc qəbiləsi quldurlarının basqınından əziyyət çəkən bir xalq tapırlar. İskəndər quldurların qarşısını almaq üçün əhalinin xahişi ilə möhkəm və qiyamət gününə qədər uçulmayacaq böyük bir divar çəkir. Bu əfsanənin yayılmasında böyük Çin divarı haqqında Yaxın Şərqdə söylənilən məlumatın təsiri olmuşdur.

Bundan sonra İskəndər yoluna davam edərək behişt ab-havası, bol meyvə və taxılı olan bir ölkəyə çatır. Əhali ilə etdiyi söhbətdən İskəndər anlayır ki, uzun zamandan bəri axtardığı əsl xoşbəxtlik ölkəsi buradır. Bu ölkədə yalan, oğurluq, zülm nə olduğunu bilmirlər. Burada zalım, məzlum, varlı, yoxsul yoxdur. İnsanlar hamısı bərabərdir, hamı bir-birini qardaş sayır, hər bir işdə bir-birinə yardım göstərməyə hazırdır. Buna görə də onlara hakim gərək deyil, hətta sürülərin belə çobana ehtiyacı yoxdur. Onlar rahat həyat keçirirlər, buna görə də xəstəlik nə olduğunu bilmirlər. Lap qocalıncaya qədər yaşayırlar və bu dünyadan vicdanları dinc, rahat olaraq gedirlər.

İskəndər çox mütəəssir olur. Uzun zamandan bəri arzu etdiyi ən gözəl və ideal ölkə gözlərinin önündə canlanır. O söyləyir ki, bu şəhərin varlığını bilsə idi, dünyanı səyahət etməz, onların gözəl yaşayış tərzini qəbul edib nəsihətlərini özü üçün bir qanun bilərdi.

Bu möhtəşəm mənzərə böyük şairin həyatdakı arzusunı göstərir. Biz Nizaminin qabaqkı poemalarında yazılanları xatırlasaq, ölkəni idarə etmək metodu haqqında verilən bütün göstərişlərin yalnız bir məqsədi olduğunu, harmonik dincliyini heç bir şeylə pozmaq mümkün olmayan bu heyvətli ölkəyə, bərabərlik və qardaşlıq ölkəsinə gədən yolu göstərmək istədiyini anlarıq. Bu idealın, hətta tətbiq olunacağını Nizami, bəlkə, heç ağlına belə gətirmirdi. Onun üçün bu gözəl, lakin nail olunmayan bir arzu, bir

xəyal idi. Epoxanın şəraiti ona həyatı bu ideala yaxınlaşdırmağa bilən yolları belə qeyd etməyə imkan vermirdi. Ancaq böyük şairin sonuncu poemasının axırında belə bir mənzərənin verilməsi göstərir ki, Nizami, heç nədən qorxmadan son sözünü söyləmək, dəhşətli zülm və əsarət dünyasına qarşı azad bəşər cəmiyyətinin harmonik inkişaf dünyasını qoymaq istəyir. Nizami bu xoşbəxt ölkəni şimalda tapmışdır! Bu fikir bizi çox sevindirir. XII əsrdən bizim həyatımıza tərəf görünməz iplər uzanır, bizi böyük sənətkarla əlaqələndirir. Nizami bizim zamanımızda yaşamış olsaydı – bizimlə olardı sözünü qətiyyətlə söyləməyə imkan verir! Nizaminin arzuları həyata keçirilmişdir. Bunun üçün bəşəriyyətin gözəl gələcəyi uğrunda qorxmadan həyatlarını vermiş «utopistlər» içində Nizamiyə də təşəkkür etməliyik.

İskəndər bu dünyada olan bütün gözəllikləri görür. Qayıbanə səs ona təcili surətdə geri qayıtmağı təklif edir. O, Babilə gedir, oradan da Ruma getməyə hazırlaşır, ancaq Şəhrəzurda xəstəlik onu yaxalayır. O, qabaqca zənn edir ki, xəstəliyinin səbəbi zəhərin təsirindəndir. Payız düşür və İskəndər ölümünün yaxınlaşdığını hiss edir. Alimlər, hətta ən şiddətli əzab çəkdiyi zamanda belə ona yardım göstərə bilmirlər. İskəndər onların acizliyinə gülür. Ömrünün son dəqiqələrində mirzə çağırır anasına məktub yazdırır və ömrünün son günlərinin çatdığını bildirir. İskəndər anasının qəm etməməsini, ağlamamasını xahiş edir. Anasından belə bir xahiş edir ki, əgər o, matəm mərasimi saxlamaq istəyirsə, onun adına əhsan versin, ancaq bu əhsana yaxın adamı ölməyən heç bir şəxs çağırmasın. Məktubu göndərərək azacıq can çəkişməsindən sonra dodaqlarında təbəssüm olduğu halda ölür. Onun meyitini təntənə ilə İskəndəriyyəyə aparıb orada sərdabədə basdırırlar.

Bundan sonra qəhrəmanın qohum-əqrəbasının və yeddi alimin müqəddəratını hekayə edən qısa bir sonluq verilir. Əyanlar oğlu İskəndərusu onun taxtında əyləşdirmək istəyirlər. Lakin o, bunu rədd edir və cavab verir ki, dünyada onun böyük atasını əvəz edəcək adam tapmaq mümkün deyil. Yeddi alimin müqəddəratı qısaca olaraq təsvir olunur. Onların içərisində Sokratın ölümü olduqca düzgün göstərilir. Şagirdləri alimdən harada basdırmağı soruşurlar. Sokrat sümüklərinin harada basdırılmasının fərqi olmadığını söyləyir.

Böyük şairin bu son əsəri qəmli-təntənəli ahənglərlə bitir. Əlbəttə, biz bu qısa şərhimizdə həmin əsər haqqında müfəssəl təfəsilat verə bilməzdik. Burada yalnız əsas xətlər qeyd edilmişdir.

Alimlərin bəziləri qeyd edirlər ki, Nizaminin bu əsəri başqalarından zəifdir, lakin buna baxmayaraq, şairimizin burada da son dərəcə yüksək səviyyədə durduğunu anlamaq üçün bizim bu qısa şərhimiz də kifayətdir. Doğrudur, burada «Xosrov və Şirin»i və «Leyli və Məcnun»u bəzəyən faciəli çarpışmalar yoxdur. Lakin buradakı məqsəd başqadır. Burada Nizami bizim qarşımızda bir alim və mütəfəkkir kimi durur; o, uzun ömrü boyunca içini gəmirən, onu həyəcana gətirən hər şeyi bir yerə toplamışdır. Buna görə də Nizaminin əsl baxışlarını, biliyinin qeyri-adi genişliyini, şairin bütün həyatında qəlbini oxşayan bəşəri sevgini anlamaq üçün bu poema çox və son dərəcə qiymətli material verir. Poema gələcəkdə lazım gəldiyi qədər öyrəniləcəkdir. Nizaminin mənbələri, onun şəxsən bu qədim, gözəl rəvayətə əlavə etdiyi yeniliklər müəyyən edilməlidir.

NİZAMİNİN LİRİKASI

N izamidən bəhs edərkən, hər şeydən əvvəl, məzmununu gözdən keçirdiyimiz gözəl poemalarını nəzərdə tuturlar. Çox vaxt Nizaminin incə və zərif lirika ustadı olduğunu unudurlar. Təəssüf ki, bu cəhətdən Nizamini xarakterizə etmək hələlik çətin, çünki onun lirikası (qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri) bütünlükdə bizə gəlib çatmamışdır. Əldə olan material son dərəcə azdır və demək olar ki, heç öyrənilməmişdir. Hazırkı halda Nizami divanının iki əlyazma nüsxəsi Oksfordda (İngiltərə) Bodleyan kitabxanasında, biri Berlində, biri Qahirədə Xədiv kitabxanasında, ikisi Hindistandadır. Müxtəlif antologiyalarda Nizaminin ayrı-ayrı qəzəllərinə rast gəlmək olur. Bu divanın nəşri və tənqidi izah edilməsi çətin, lakin son dərəcə zəruri bir vəzifədir. Yubileyin yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq bu vəzifənin həyata keçirilməsinin sürətləndiriləcəyini ümid edirik.

İndi isə onun lirikası haqqında bunları qeyd etmək olar. Köhnə mənbələrdə göstərilir ki, Nizaminin lirik şeirləri son dərəcə çox imiş, ancaq bu doğru deyildir. Saxlanmış olan divanda ancaq iki minə qədər sətir vardır, bu, yəqin, onun əsas hissəsini təşkil edir. Bu divanın sonuncu dəfə redaktə edildiyi zamanı təyin etmək mümkün deyil. Qəzəllərin çoxunun şairin gənc yaşlarında yazıldığını zənn etmək olar, lakin Nizaminin qocalığından bəhs edən qəzəllər də vardır. Demək, Nizami daha yaşlı vaxtlarında da qəzəl yazmışdır. Əlbəttə, o zaman onun qəzəlləri böyük poemalarının yanında kiçik yer tuturdu.

Bizə çatmış şeirlərin Nizamininki olduğuna şübhə etmək mümkün deyil. Onun hər bir sətri söz əmrinə məxsus bir ustadlıqla yaradılmışdır. Demək olar ki, poemalarında olduğu kimi, qəzəllərində də bədii gözəlliyi olmayan, qiymətli daş-qaş kimi cilalanmayan bir misra belə yoxdur. XII əsrdə şairlərin texniki ustadlığına verilən tələblərin, ümumiyyətlə, böyük olduğunu qeyd etmək olar. Xaqani, Fələki, forma mükəmməlliyi etibarilə ondan aşağı deyildilər. Bu, doğrudur. Lakin burası da var ki, Xaqani və Fələkidə forma gözəlliyi əsas məqsədi təşkil edirdi. Nizaminin divanında isə belə sətirələr tapmaq olmaz.

Son dərəcə cəsarətli fantaziya malik olmaqla bərabər Nizaminin qüvvətli bədii duyğusu onu heç zaman bədii mükəmməllik xaricinə çıxmağa qoymurdu. Bir şeyə təəccüb etmək lazım gəlir. Nizami 100 min misradan artıq şeir yazmışdır. Bu qədər misra onun həyatına bərabər bölünsə, hər günə təqribən ona qədər misra düşür. Ancaq biz çox gözəl bilirik, həm də gördük ki, bu cür bölgü olmamışdır və onun 14.000 misradan ibarət olan böyük poemaları bir ildə, hətta bundan da az bir zamanda yaradılmışdır. Demək, ayrı-ayrı hər misranı düşünmək üçün bir dəfə yazılmış şeyə bir də qayıtmaq, yazılmışı dəyişmək və düzəltmək üçün onun vaxtı yox imiş. Belə olduğu halda əsərlərində texnika nöqtəyi-nəzərindən bir dənə də olsun belə zəif misra tapa bilmədiyimiz bu müstəsna şairin talantı neçə olmalıdır?! Yalnız bunu demək olar ki, bu şair bizim üçün – izah edilməyən bir möcüzədir, demək olar ki, hər fikir onun ağına bədii cəhətdən birdən-birə yaranmış bir şəkildə gəlirmiş. Hər halda, mən şəxsən, dünya ədəbiyyatında buna oxşar bir paralel tapmaqda çətinlik çəkirəm. Nizami üçün miqyas yoxdur, onu ancaq öz ölçüsü ilə ölçmək olar.

Divanın əsas hissəsi aşiqanə lirikadan ibarətdir. Bunlar coşqun bir qəlbin incə və saf hisləridir. Bu qəlb çoxlarına nəsib olmayan bir qüvvətlə sevir.

Bu – özü üçün heç bir şey arzu etməyən, özünü tamamilə başqasına qurban verməyi yüksək səadət bilən həqiqi eşqdir.

*«Mən öz qəlbimi səninlə birləşdirirəm,
Çünki sən ruhla birləşmişən.
Başqa dost seçmək üçün
Mənə başqa ruh lazımdır!»*

Nizaminin qəzəlləri, demək olar ki, öz epoxasının (və daha sonrakı epoxanın) bütün lirikası kimi sufizm nöqteyi-nəzərindən izah edilməyə imkan verir. Ancaq belə izah lazımdır mı? Bu mənim üçün böyük bir məsələdir. Onun Afaqa, zərif dostuna olan sevgisini, qocalığında belə onun qəlbini kədərlə sıxılmağa məcbur edən sevgini xatırlayaq. Mənə belə gəlir ki, onun qəzəllərinin gözəl səmimiliyi, onların təsir qüvvəsi sufi nəzəriyyələrinin abstrakt sxolastikası ilə uyğunlaşa bilmir. Onların yeri bura deyil, çünki burada böyük adamın saf və həssas qəlbinin gizli sirləri bizim qarşımızda açılmışdır.

Bu şeirlərin bir xüsusiyyətini də qeyd etməliyik. Məlumdur ki, Yaxın Şərqin bədii metodu lirik qəzəldən tematik vəhdət tələb etmirdi. Əksinə olaraq, poetika, hər beytin bitkin bir fikir verməsini və bu fikrin qalan beytlərin yalnız ümumi qafiyə və vəznləri ilə əlaqədar olmasını lazım bilirdi. Nəticədə qəzəl lirikası qırıq-qırıq olur və bizim nəzərimizdə şeirin bədii qüvvəsi zəifləyir. Hətta Hafiz kimi böyük ustadın belə, qəzəlləri çox az halda bütöv bir təsir verə bilər. Çox vaxt qəzəl daxilində misraların yerinin dəyişilməsi onun ümumi quruluşuna mühüm təsir göstərmir.

Nizami isə bunun əksinə olaraq hər bir qəzəli müəyyən plan üzrə, bitkin bir vəhdət kimi yaradır, qəzəlin əsası olan bir motivi inkişaf etdirir. Onun hər bir qəzəlinə əsas fikrini ifadə edən bir sərlövhə vermək olar, halbuki Hafizdə bunu etmək mümkün deyil.

Budur, onun qəzəllərindən birinin tərcüməsi. Bu qəzəl İstanbul kitabxanalarından birində köhnə antologiyada qalmışdır:

«Sənsiz keçirdiyim hər bir gecə – həsrətdir, həsrətdir!

Sənsiz çəkdiyim ah peşmanlıqdır, peşmanlıqdır!

Sənsiz görüşmək labüdlüyünə and olsun,

mən sənsiz yaşamaram!

Sənin dağınıq zülflərinə and olsun, sənsiz mənim

aramım gəlmir!

Sənin kimi gözələ meyil göstərmək... mən bunu

xəyal edə bilərəmmi?

Sən mənim qarşımda alısən, mən sənin qarşımda alçaq.

Sən mənim üçün qiymətlisən, mən sənin üçün miskin.

Baxmaq üçün göz yoxdur, gözləmək üçün səadət.

Can atmaq üçün gecə yoxdur, duaya qaldırmaq üçün

əllərim yoxdur.

Sən etinasızsən, Nizamini düşünmürsən,

Mən sənin həsrətindəyəm,

Gündüzlər horoskop düzəldib, gecələr isə ulduzları sayıram!»

Həmin divandan götürülmüş aşağıdakı qəzəl də bütöv bir vəhdətlə qurulmuşdur.

«Mənim kimi köhnə bir dostu

Nə üçün sən hicranla əzab verirsən?

O heç söhbətə qarışmaq belə istəmir,

Sənin yaxşı dostun varmı!»

*Mənim hicranımı sorursansa, məni bu hicranımdan xilas et.
Mənim qeydimi çəkirsənsə, mənim adımı çəkmə.
Mən səni sevirəm, sən isə mənə qarşı ədavət bəsləyirsən,
Mən səninlə fəxr edirəm, sən isə məndən utanırsan.
Sənin əhvalın necə olsa, mən səninlə yola gedəcəyəm.
İstər təsbeh çevir və ya zünnar bağlasan da
Nizami daima və daima səni qiymətli sayacaqdır.
Sən – dilbərsən, Nizamiyə haqarətlə baxmaq sənə yaraşır».*

Əlbəttə, bu tərcümə orijinalın gözəlliyini verə bilməz. Lakin mənə belə gəlir ki, bu heyranedici şeirlərdəki səmimi ehtirası, mülayim məzəmməti Nizamiyə yaxın bir halda verə bilən şair az tapılar. Onun hər sözü bir musiqidir, özü də simfonik orkestrin gurultusu deyil, tarın uzaqdan duyulan həzin titrəyişi, ay işığı altında üzümlük arxasından eşidilən neyin yanıqlı, həzin iniltisidir. Böyük eşq tərənnümçüsü olan Nizamidən başqa heç kəs belə lirika yarada bilməzdi, bu lirika, hətta onun böyük poemalarının gözqamaşdırıcı mənzərələri yanında belə öz qüvvəsini itirmir.

NİZAMİNİN DİLİ VƏ TEXNİKİ USTADLIĞI

*K*itabımızın bu hissəsinin sonunda böyük şairin texniki məharətinin xüsusiyyəti haqqında heç olmazsa bir neçə söz demək lazımdır. Bu mövzu öz-özlüyündə bitməz-tükənmiz bir mövzudur. Bu mövzu haqqında böyük bir dissertasiya yazmaq olardı. Buna görə də biz Nizaminin bütün parlaqlığını, bütün bədii qüvvəsini göstərmək fikrində deyilik, biz yalnız onun şeir texnikası haqqında bir növ təqribi təsəvvür verməyə çalışacağıq.

Əvvəlcə bunu qeyd etməliyik ki, Nizamidən iki əsr əvvəl Yaxın Şərqdə yaranmış ənənə epik poeziyada sadələşdirilmiş qədim dildən istifadə olunmasını tələb edirdi. Bu ənənə İran qəbilə aristokratiyasının şüuri təmayülünə əsaslanırdı. Onlar qalib gəlmiş ərəblərə məlum olmayan bu janr ilə islamiyyətədən əvvəlki İranın qaydalarını əks etdirmək istəyirdilər.

Yuxarıda gördük ki, Nizami İran əyanlarının özlərini tərifləməsini qəti surətdə rədd edir. Bu əyanların acizliyi, köməkəsizliyi Nizami üçün aşkar idi. Nizami onların hakimiyyət iddiasını müdafiə etmək və öz cəbhələrini möhkəmlətmək üçün yaratdıqları əfsanələri sabitləşdirməyi lazım bilmirdi, onların əsassızlığını cəsarətlə açib göstərirdi.

Nizaminin dilə münasibəti də burada tamamilə ardıcıl surətdə meydana çıxırdı. Epoxanın şəraiti onu fars ədəbi dilini işlətməyə məcbur edirdisə də, ancaq bu dili qədimləşdirmək, onu xəyali bir saflığa çatdırmaq həvəsi, əlbəttə, Nizami üçün faydasız idi. Dili zənginləşdirmək, onun fəsahtətini qüvvətləndirmək üçün lazım gəldikdə o, ərəb

sözlərini cəsarətlə işlədirdi. Bu da qeyd edilməlidir ki, Nizami ərəb sözlərinin də həddindən artıq işlənməsinə yol vermir. Nizami ərəb sözlərini yalnız başqa bir sözlə əvəz etmək mümkün olmadığı və süni nurizmin açıqdan-açığa ziyan verə bildiyi halda işlədir. Nizaminin dili konservativ, şərti etik ənənə dili deyildir, o zaman artıq nəsr ədəbiyyatında hakim mövqe tuta bilmiş canlı ədəbi dildir. Ondan sonra artıq süniliyə qayıtmaq mümkün deyildi.

O, köhnə qaydaları bir dəfəlik məzara gömdü: ondan sonra onu təqlid edənlər çox vaxt bədii ölçüyə riayət edə bilmirdilərsə də, onun açmış olduğu cığırda gedirdilər.

Beləliklə, Nizami dilin özünü islah etdiyi kimi, epik poeziyanın texnikasında da mühüm islahat yaradırdı. O zamanın adəti bütün texniki məharətin başlıca olaraq lirikada – ritorik janrda genişlənməsini tələb edirdi. Təhkiyə forması olan epos isə ifadə vasitələrinin qismən kəsib olmasına imkan verirdi. Bunun səbəbi isə bəllidir, çünki saray lirikasının çox hissəsi boş və quru idi. Saray lirikası heç bir şey demirdi, o ancaq kəlmə oyunları ilə məşğul olurdu və bu lirikanın texnikası əlindən alınsaydı, ondan, ümumiyyətlə, heç bir şey qalmazdı.

Epos, hər şeydən əvvəl, hekayə etməlidir. Lakin bişməmiş şair hekayə etməyi də, kəlmələrlə oynamağı da bacarmaz. Buna görə də XI əsrin epik şairlərinin texniki məharətləri başlıca olaraq lirik əlavələrdə – təsvirlərdə, ricətlərdə özünü göstərir.

Nizami müəyyən dərəcədə bu qaydaya riayət edir, çünki onun dili, hekayənin mətnində əlvan xalılar kimi sərilmiş təsvir hissələrində daha çox parlaq və fəşahətlidir. Lakin hər halda o, bu qaydadan qismən istifadə edir. O, ifadələrin son dərəcə bədii olmasına fikir verir, hər bir mısra da fikir poemadan mümkün qədər çox bəzək işlətmək

prinsipini gözləyir. Onun dilindəki çətinliyə, yalnız Avropa tənqidçiləri tərəfindən deyil, şərq tənqidçiləri tərəfindən də qeyd edilən çətinliyə səbəb budur. Nizami çətin şairdir, lakin ondakı çətinlik Xaqanidə olan çətinlik deyil. Xaqani şeiri qəsdən çətinləşdirir və bir sıra sxolastik qaydaları öyrənməmiş oxucu üçün Xaqanini anlamaq çətinidir. Onun şeirləri bəzən müəmmalı bir mənzərə təşkil edir. Təəssüf ki, insan çox vaxt bu müəmmarı açıqdən sonra, ona sərf edilən əməlin zay olduğuna inanır, çünki beytin məzmunu onun aydınlaşdırılmasına sərf edilən əməyə dəymir.

Nizamidə boş misra yoxdur, onun demək üçün sözü vardır, hər bir çətin beyt anlaşıldıqdan sonra, oxucunun qarşısında böyük bir aləm açır. Nizaminin poeziyasını anlamaq üçün bu forma mütləq nəzərə alınmalıdır; onun misrasını təşkil edən hissələri yoxlayıb bu və ya başqa priyomun olduğunu nəzərə aldıqdan sonra, onun fikrinin bütün dərinliyini anlamaq olar.

Beləliklə, demək olar ki, Nizaminin hər poemasının iki-cəhətli quruluşu var: oxucunun qarşısında hadisələrlə dolu möhtəşəm bir mənzərə açılır, bu mənzərələrdə xarakterlər parlaq və canlı bir surətdə təsvir edilir, fabula elementlərini klassik bir düzgünlüklə birləşdirib ahəngdar bir bütövlük yaradır. Bununla bərabər, hər beyt və bəzən iki beyt yenə də bir kompozisiyalı bütünlük təşkil edir. Belə quruluş, hətta kontekst xaricində belə bədii zövq verə bilər. Başqa sözlə deyilsə, əsas mənzərəyə ayrı-ayrı miniatürlərin fasiləsiz silsiləsi əlavə edilmiş kimidir. Bu miniatürlər də bütöv mənzərə kimi mükəmməl və bitmiş bir şəkildə verilir.

Bu metodu Nizami eposa lirikadan gətirmişdir. Bundan başqa, bu metod yalnız ədəbiyyat üçün deyil, bəlkə, o zamanın təsviri incəsənəti üçün də xarakter bir haldır. Bu

epoxanın istər bürüncdən, istərsə farfordan qayrılmış hər bir şeyi müəyyən və əsas bir kompozisiya bütövlüyünə malik olmaqla bərabər, zəngin ornamentlərə bürünmüşdür; bunlar zahiri cəhətdən bir-birləri ilə əlaqədar olmasa da, nəticə etibarilə birləşərək bütöv görünürlər.

Nizaminin bu sənətkarlığı onu şəhərlə əlaqədar edir, çünki bu zaman şəhərdə təsviri incəsənət böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi. Həmin bu cəhət onu mərkəz-siqləti ancaq əsas aparıcı xətlərdə olan və detalları ancaq güclə seçilə bilən aristokrat ədəbiyyatının monumental ənənəsinə qarşı qoymağa imkan verir. Firdovsinin eposunda ümumiləşdirmə verilir, lakin şəxsi nüanslar isə qaranlıqda buraxılır. Nizaminin poeması – feodalizm şəraitində müvəffəqiyyətlə həll edilmiş fərdiləşdirmə problemidir. Şəxsiyyət öz hüququnu tələb edirdi, bu hüququ həyatda ala bilməsə də, Nizaminin parlaq poemalarında ala bilmişdir.

Nizaminin orijinaları ilə tanış olmayan oxucu üçün tamamilə inandırıcı görünməyən bu qeydlərimizi daha da aydınlaşdırmaq üçün, mən «Xosrov və Şirin» poemasından kiçik bir parçanın geniş stilistik təhlilini verməyə çalışacağam. Mənə belə gəlir ki, onun özünəməxsus yazı tərzinin çətinlik və zənginliyinin nədən ibarət olduğunu bu yol ilə daha asan göstərmək mümkündür.

*«Gecənin müşk tellərini şənə ilə dararkən
Gündüzün məşəlini pərvanə etdilər.
Nərdin abnus* taxtası altında
Səndəldən qayrılmış zər gizləndi».*

Bu, gecənin çökməsinin təsviridir. Birinci misrada şənə (daraq) tel ilə, ikinci misrada şəm (şam) pərvanə ilə qarşı-

* Qara bir ağacın adıdır.

qarşıya qoyulur. İkinci beytdə nərd oyunu üçün lazım olan şeylərin adları işlənir. Bu, priyomdur. İndi obrazlara baxaq. Telləri daramışlar, o, üzə tökülmüş və parlaq üzü gizlətməmişdir, yəni çökməkdə olan alaqqaranlıq dünyanı bürümüşdür. Günəş – gündüzün məşəli – pərvanə olmuş, yəni pərvanə şamın alovunda yandığı kimi, günəş də yanıb ömrünü bitirmiş, batmışdır. Obrazın təzəliyi, burada şamın özünün pərvanəyə çevrilməsidir. Səndəldən qayrılmış zər gecə səması qaranlığının qara ağacı altında gizlənən qızıl saçaqlı günəşdir. Beyt əlavə bir rəng verir: oyun bitdi, nərdi qatladılar.

*«Doğdu Yupiter əlində fərman,
Şah zəncirdən, Şapur da bələdan azad oldular».*

Mənzərənin gerisi: tam qaranlıq çökdü, yəni astroloji etiqada görə insanlara səadət və müvəffəqiyyət gətirən Yupiter planeti göründü. Burada Yupiterin görünməsi xeyir əlamətidir. Bu əlamət birdən-iki xoşbəxtlik vəd edir. Şahın, yəni Xosrovun Şirini əbəş yerə qəribsəmək zəncirindən, Şapurun da səfərlərdə dolanmaq və gəzmək bəlasından, verilmiş tapşırıq yerinə yetirilmədiyi təqdirdə qayıdarkən alacağı cəzadan xilas olmağı vəd edir.

Dan yeri ağarmasının təsviri belə verilir:

*«Sincab fırlanması dönüb vəşaq tikməsilə
məşğul olarkən
Samur-gecə qaqım-gündüzdən gizləndi».*

Misranın əsas vəzifəsi aydındır – müəllif qiymətli xəzi olan dörd heyvanın adını tutuşdurmuşdur. Lakin bu sadəcə söz yığını deyildir. Sincab – göyümtül boz heyvan dan yeri ağararkən bozarmış göyü vermək üçün götürülmüşdür. Göy – sincab ərxdə olduğu kimi fırlanır – bununla

müqayisə daha da möhkəmlənir. Vaşaq – bu saat düzgün tərif edilə bilməyən heyvandır. O iki rəngli, ağ zolaqları olan sarı-boz bir heyvandır, onun dərisindən kürk tikirlər. Başqa sözlə deyilsə, boz-mavi göy ağ haşiyəli kürk tikməyə başlarkən üfүqdə, dan yeri ağarmazdan əvvəl parlaq haşiyə göründü. Bu parlaq obraz səhərin açılması mənzərəsini olduqca konkretləşdirir.

Bu kimi misallardan minlərcə gətirmək olardı, çünki hər səhifədə bir neçə dəfə bu kimi sətrlərə təsadüf edilir və bunları axtarmaq lazım deyildir. Lakin mənəcə, Nizaminin nə cəhətdən çətin olmasını anlamaq üçün bu nümunələr də kifayətdir. Obrazları öz-özlüyündə çətin adlandırmaq olmaz. Onların çətinliyi ancaq konkretliklərindədir və onları, bu uzaq epoxanın bütün məişət təfəsilatını yaxşı bilmək şərtilə anlamaq olar. Oxucuya verilən əsas tələb konkretlikdən uzaqlaşmayaraq hər şeyi anlamaq və bunu bir növ çətin abstraksiya hesab etməməkdir. Unutmamalıdır ki, Nizami, hər şeydən əvvəl, hissən mənimsənən, insanın gözü qarşısında canlanan qəşəng obrazlar yaratmağa çalışmışdır.

Lakin bütün bəla burasındadır ki, bu epoxanın məişəti bizə hələlik yaxşı məlum deyil. Yaxşı lüğət də yoxdur. Olan lüğətlərin sözləri az və düzgünlüyü şübhəlidir. Bəzi çətin təşbehlərin anlaşılmasına yenə də şairin özü çox yardım göstərə bilər. Çünki o, yeni obrazı poemanın başqa-başqa yerlərində başqa mənada işlədir. Buradan belə bir nəticə meydana gəlir: biz Nizami əsərlərinin tənqidi nəşrində onun əsərlərinə dair mükəmməl qeydlər tərtib etdikdə, hər bir obrazı təhlil edərək, o epoxanın tarixi məlumatları və maddi-mənəvi dəyərləri ilə qarşılaşdırdıqda Nizamini lazım gəldiyi qədər anlaya biləcəyik. Bu, bir adamın gücü xaricində olan çox böyük vəzifədir; bu vəzifə bir sıra insti-

tutların işləməsini tələb edir. Bu iş yalnız Azərbaycanın kiçik dairəsi ilə məhdud edilə bilməz, burada eyni zamanda, həmin tarixi şəraitdə yaranmış gürcü və erməni mənbələri də öyrənilməlidir.

Mənim göstərdiyim misallar bir cəhətdən də xarakterikdir ki, bu sətirlər Nizaminin mənzum tərcüməsinin çətin olduğunu göstərir. Mütərcim yalnız misranın mənasını verməklə kifayətlənə bilməz. O, hər zaman xatırlamalıdır ki, misranın texniki quruluşu Nizaminin iş metodunun ayrılmaz hissəsidir. Buna görə də o, Nizaminin obrazlarını bizim anlayışımıza görə tərcümə etməməli, onları olduğu kimi düzgün saxlamalıdır. Bu da, əlbəttə, son dərəcə çətin-dir, çünki Nizami bir xəzinədir; həm də Nizaminin yığcamlığını və lakonikliyi başqa dil vasitəsilə hər zaman vermək mümkün deyildir. Bu vaxta qədər olan tərcümələrdə hələlik bu zənginliyi təqribi də olsa, vermək heç kəsə mümkün olmamışdır. Bir çox mütərcimin uzun zaman, səbatla işləməsi tələb edilir. Qabaqcadan bunu da qeyd etməliyik ki, burada yalnız, Nizamini qafiyəli sətirlərlə mexaniki surətdə verənlər deyil, o zamanın bütün məişət mənzərələrini dərinlən öyrənənlər və bu məişəti öz gözü qarşısında canlandırma bilənlər müvəffəqiyyət qazana bilərlər.

*B*iz Nizami yaradıcılığını təşkil edən əsas elementləri bu qısa şərhimizin verdiyi imkan daxilində gözədən keçirdik. Təbii, biz onun bütün zənginliyinin yalnız kiçik bir hissəsini əhatə edə bildik. Nizaminin geniş təhlili bir kiçik kitabça deyil, on cildlərlə böyük əsər tələb edir; belə əsərin də bir zaman yazılacağına mən heç şübhə etmirəm.

İndi biz bütün dediklərimizə yekun vurmali və dünya ədəbiyyatı tarixində Nizaminin mövqeyini təmin etməyə çalışmalıyıq. Əlbəttə, burada da bütün məsələni bitirmək mümkün deyil. Biz, bundan sonra görülməli olan işin yalnız bir sıra əsas məsələlərini qeyd edə bilərik. Bu məsələlərin həlli, bu böyük şair tərəfindən bizə buraxılan bitməz-tükənməz sərvətin həqiqi surətdə mənimsənilməsinə çatdırıla bilər.

Məsələnin daha düzgün və aydınlığı üçün ifadə edəcəyimiz məsələləri üç qrupdan ayıraq: a) Nizaminin sosial-ictimai əhəmiyyəti, b) Nizaminin ədəbi əhəmiyyəti və c) təsir problemi. Lakin bütün bu üç qrup qırılmaz bir vahiddir; biz ictimai xadim olan Nizamini şair Nizamidən ayırmaq istəmirik və buna haqqımız da yoxdur. Məsələləri

bu növ bölməkdə yuxarıda deyildiyi kimi bir məqsədi nəzərdə tuturuq ki, o da tədqiq ediləcək məsələlərin dairəsini mümkün olduqca aydın cızmaqdan ibarətdir.

Nizami poemalarını səthi olaraq gözdən keçirməmiş, hər şeydən əvvəl, bunların bir xarakter xüsusiyyətini tam qətiyyətlə göstərdi. Bu da Nizamini onun doğma Azərbaycanına qırılmaz surətdə bağlayan əlaqədir. Mən burada, XII əsrdə Gəncənin də daxil olduğu Azərbaycanı deyil, bütün Zaqafqazıyanı əhatə edirəm. Çünki gördüyümüz kimi Nizami Arranın kiçik dairəsindən çox uzaq sahəni yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Zaqafqazıyanı əhatə edib. Bu, çox mühüm bir hadisədir, həm də bu hadisə aydın göstərir ki, əsərlərinin dilinə baxmayaraq, Nizami doğma yurdu olan Azərbaycanla əlaqəsini aydın surətdə hiss edir. Qərribə burasıdır ki, Nizami, hətta İskəndərin fəaliyyətini belə Azərbaycan torpağına köçürməyə çalışır. O, doğma yurdunun təbiət gözəlliyinin təsviri üzərində böyük həvəslə dayanır. Demək olar ki, Nizami Bərdənin, Tiflisin və Zaqafqazıyanın başqa şəhərlərinin təbiət təsvirini ən parlaq surətdə vermişdir.

Buradan Nizami üçün vətən anlayışı tamamilə aydındır deyə nəticə çıxarmaq olmaz. Feodal formasıyası və milli dövlətin yoxluğu şəraitində bu hiss yalnız doğa bilər, lakin lazım gələn şərait olmadığından inkişaf edə bilməz. Ancaq burada da Nizami ilə feodal hakimlər arasında çox böyük fərq var. Feodal üçün doğma yurd düşüncəsi yoxdur. O, hakimiyyəti qəsb edib əhalini istismar edə bildiyi yerdə özünü yaxşı hiss edir. Qüvvətli düşmən hücum etdikdə o qaçır və özünə başqa «vətən» axtarır; onun müdafiə etdiyi bir şey varsa, o da yalnız öz hakimiyyətidir. Buna qarşı, Nizami doğma yurdunu – dədə-babanın səyi nəticəsində

məhsuldar bir hala gəlmiş ana torpağını müdafiə etmək zərurətini aydın düşünür. İnsanın zəhməti onun torpağa malik olmaq hüququnu möhkəmlətməmişdir, buna görə də insan bu hüququ müdafiə etməlidir.

Zaqafqaziya zəhmətkeşlərinin əsas düşməni olan və bu zəngin torpaqlara yiyələnməyə çalışan İran qəbilə aristokratiyasına qarşı aydın surətdə bəslənən düşmən münasibət ilə bu cəbhəni möhkəmlədir.

Nizami İran mədəniyyətinin üstün yer tutduğu rayonlarda yaranmış ənənələrə əsaslansa da, böyük dahi Firdovsinin qarşısında baş əysə də, o, «Şahnamə»də İran aristokratiyasının çox aydın əks etdirilən siyasi nəzəriyyələrini qəti surətdə rədd edir.

Bu son dərəcə mühümdür. Çünki bu vəziyyət aydın göstərir ki, Nizami, Azərbaycanı İranın bir hissəsi hesab etmir, o Azərbaycanın müstəqil və azad olmasını ciddi surətdə təkid edir.

Lakin bununla bərabər, şairdə heç bir şovinistlik meyili yoxdur. Biz ozamankı Azərbaycan şəhərlərinin internasional xarakterini gördük; biz açıq gördük ki, daha sonralar kapitalizm sayəsində baş verən milli qırğın və ədavət, o zamanlar heç yox imiş. Zəhmətkeşlərin səadətini axtaran şəxs Nizaminin nəzərində dost, onlara zülm edən isə – düşməndir. Nizami üçün milliyyət, dil və din çox da əhəmiyyətli deyildir. Poemada rüslardan başlamış uzaq Hindistan və Çinə qədər onlarla başqa-başqa xalqlar gözüümüzün önündən keçir. Lakin biz Nizaminin əsərlərində heç bir yerdə belə bir şeyə rast gəlmirik ki, Nizami bir şəxsi filan xalqa mənsub olduğuna görə pisləsin.

Nizami öz qəhrəmanlarını hər yerdən alır. İranlı Bəhram, ərəb Münzir, yunanlı İskəndər – ədalətli olduqları

vaxt, xalq üçün səadət axtardıqları zaman yaxşıdırlar, onların arasında fərq yoxdur.

Bu vəziyyət bizi Nizami yaradıcılığının əsas motivinə – insana qarşı olan böyük məhəbbətinə, onun gözəl humanizminə yaxınlaşdırır. Nizami üçün insan – hər şeyin əsasıdır, insanın səadəti hər şeyi həll edir. Mümkün qədər çox adamın səadətini təmin edən şey – yaxşılıq, cəmiyyətdə insanın yaşayışını dözülməz hala salan hər şey – yamanlıqdır. Nizamının, demək olar ki, bütün əsərlərində hər bir zülmə qarşı qüvvətlə ifadə edilən mənfi münasibət də buradan meydana gəlir. Lakin bununla bərabər, Nizamidə heç bir halda «zülmə qarşı müqavimət göstərməmək» görünmür. Əksinə, zülm zorla aradan qaldırıla bilər və qaldırılmalıdır, insan öz haqqını müdafiə etməlidir.

Buna görə də, Nizami hakimin rolu haqqındakı fikrini meydana qoyur – bunu da Nizami İskəndər obrazında vermişdir. Hakim – hər şeydən əvvəl, xalqın xidmətçisidir. Şəxsi həyat dairəsində müəyyən nemətdən istifadə etmək məsələsində hakimin bəzi haqları varsa da, bundan o, əsas vəzifəsinin, yəni xalqa xidmət vəzifəsinin imkan verdiyi dərəcədə istifadə etməlidir. Bəlkə də, Nizami bəşər cəmiyyəti üçün baş hakimiyyətin olmasını heç də zəruri bilmir. Bunu onun sonuncu poemasının axırında «xoşbəxt şimal ölkəsi» haqqındakı arzusu da göstərir.

Nizami ictimai cəhətdən faydalı olan insana hörmət edir. Nizami üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət bəşəriyyət cinsinin bir yarısı ilə, yəni yalnız kişi ilə həddəndir. Əlbəttə, Nizami qadınların bərabərhüquqlu olmasından bəhs etmir, o dövrə bunu heç gözləmək də olmazdı. Lakin Nizami qadının hüquqa malik olduğunu təsdiq edir. Qadın mal deyil, həyat bəzəyi deyil, o – kişinin vəfalı yoldaşı və

dostudur. Nizaminin evlənmə probleminə qarşı münasibəti, gərək onun şəxsi həyatında və gərəksə onun bir sıra poemasında (məsələn, «Həft peykər»in yeddinci hekayəsində məzhəki şəkildə) aydın göstərilmişdir. İskəndərin qıpçaq qadınına qayğısı haqqındakı epizodu götürək. Ozamankı işğalçıların, qəsb etdikləri ölkələrin qadınları ilə necə rəftar etdiklərini biz bilirik. Yenə də biz bilirik ki, hakimlərin pulla tutulmuş adamları üçün bu, yağlı bir tikə idi, bunu onların əlindən ən təcrübəli sərkərdə belə ala bilməzdi. Burada İskəndərin rəftarı epoxanın bütün praktikasında kəskin bir dissonans olaraq səslənir. Bəlkə də, Nizami İskəndərin, doğrudan da, belə rəftar etdiyinə inanmırdı, bu onun üçün mühüm deyildi. Onun üçün mühüm olan bu idi ki, belə rəftar olunsun.

Demək olar ki, Nizami haqqında yazan bütün ədəbiyyatşünaslar hər zaman onu şərti olaraq bir asket kimi, həyatı tərک etmiş bir zahid kimi, mistik iftixara dalıb başqa aləmdə yaşayan bir şəxsiyyət kimi izah edirlər. Bizim qısaca təhlilimiz bu fikirlərin əsassızlığını, uydurma olduğunu kifayət qədər aydın göstərir.

Bəli, Nizami həyatdan özü üçün heç bir şey götürməmişdir. Öz ağllarını pula satan, pul üçün dar qəlblərini hər zaman satmağa hazır olan yalançı və şöhrətpərəst mədahları Nizaminin görməyə gözü yox idi.

Biz Nizaminin öz yerlilərinə qarşı olan münasibəti haqqında, onlar arasında Nizaminin oynadığı rol haqqında heç bir şey bilmirik. Ancaq bizdə onun bütün fikrini əks etdirən əsərləri var. Nizaminin bu əsərləri hər şeyi gözəl və aydın göstərir; bu əsərlər Nizaminin öz yaxın adamları ilə olan münasibət, mənəsbə sahiblərinə müraciət edərək onlara verdiyi nəsihətlərdə nə kimi nöqteyi-nəzər müdafiə etdi-

yini göstərir. Ola bilər ki, Nizaminin qəti hərəkətləri olmamışdır, lakin onun sözləri – bu dərin və ağıllı müəllimin sözləri xalqı irəliyə, azadlığa, qardaşlığa, xoşbəxt həyata çağırırdı.

Nizami adı hər zaman Şərqdə şiddətlə gurlamış, bütün müəlliflər onun qarşısında diz çökmüşlər. Lakin ola bilər ki, Nizaminin yuxarıda qeyd etdiyimiz keyfiyyətləri onun əsərlərinin çox da geniş yayılmamasına səbəb olmuşdur.

Qəribədir ki, Orta Asiya Teymuri hakimlərinin bəziləri Nizaminin yerini tutmuş Əmir Xosrovun nəfinə Nizamiyə qarşı qəti surətdə mənfi münasibət bəsləyirdilər. Halbuki Əmir Xosrovun poemalarında ictimai məqamlar sıfır dərəcəsinə endirilmişdir. Onun poemaları maraqlı, zahiri quruluşu qəşəng olsa da, Nizamidə olan böyük əxlaqi qüvvət bunlarda yoxdur.

Beləliklə, ümumi bir yekun vuraraq söyləmək olar ki, cəmiyyət xadimi olan Nizami XII əsrdə bütün gözəl cəhətləri özündə toplamış olan bir şəxsiyyət idi. Onun nəzəriyyəsi sərt və ciddidir. Nizami insana güzəştlər etmir, lakin o, öz yoluna möhkəm bir surətdə davam edir və gələcəkdə gözəl günlər başlayacağına inanır. O, Xəyyam kimi ölüm-dən qorxaraq özünü unutqanlıq aləminə vermir. O, Sədinin seçdiyi hiyləgər kölə yolunu tutmaq istəmir. Bunun səbəbi isə məlumdur, çünki yalnız böyük qəlb incəsənətdə əbədi əsər yarada bilər, qəlbən əzab çəkib yanmayan, öz fikrini vermək üçün söz tapmaz.

* * *

Nizaminin dünya ədəbiyyatına verdiyi sərvəti qiymətləndirmək məsələsinə keçərək, hər şeydən əvvəl, Nizamidə Şərq və Qərb ənənələrinin birləşdiyi faktının müstəsna

əhəmiyyətini qeyd etməliyik. Əlbəttə, Nizamiyə qədər Yaxın Şərqi antik dünya ilə əlaqəsi zənn edildiyindən çox qüvvətli idi, bunu inkar etmək olmaz. Xüsusi olaraq, hələ əhəməni dövründə təhkiyə ədəbiyyatından başlayan təsir imkanını nəzərə almadan, yunan romanının yaranması məsələlərini, bəlkə də, müvəffəqiyyətlə həll etmək olmaz. Qəznəvi şairi Ünsirinin (X–XI əsrlər) bir poemasında bir sıra qədim yunan rəvayətləri saxlanmışdır. Lakin Nizamiyə qədər iki kulturanın bir-birinə təmas etdiyi dövrdə heç kəs elə münasib şəraitə və elə müstəsna imkana malik deyildir.

Bu təsir tarixi vəziyyətlə və şairin şəxsi həyatı ilə əlaqədar olaraq, Nizamiyə epik poeziya sahəsində belə bir islahat yaratmağa imkan verdi ki, artıq Firdovsi ənənəsinə qayıtmaq imkanı aradan götürüldü. Biz Nizaminin Firdovsiyə qarşı olan hörmətini gördük. Bununla bərabər, Nizaminin poemalarının mənşəyini «Şahnamə»yə aparıb çıxarmaq heç doğru olmaz. X əsrdə Yaxın Şərqdə qəhrəmanlıq eposu ilə yanaşı olaraq, bir növ, başqa tip eposlar da yaranmağa başlanmışdı. Bu kimi eposlara orta əsrlərin cəngavərlik dastanları demək olar.

Nizami isə məhz bu tip poemalardan uzaq qaçırdı. Buna görə də onun əsərlərini heç bir halda cəngavərlik romanı adlandırmaq olmaz. Nizaminin şablon tiplərdən, cəngavərlik romanının şablon səhnələrindən boyun qaçırması buna mane olur. «Xosrov və Şirin»də «cəngavərin arvad əldə etməsi» kimi əsas motiv saxlansa da, ancaq bütün poemanın əsası bundan ibarət deyildir. Nizaminin məqsədi qəhrəmanlarının xarakterlərindəki xassələrə uyğun olaraq onların müqəddəratının necə inkişaf etdiyini göstərməkdən ibarətdir; başqa sözlə deyilsə, Nizami cəngavərlik romanına müğayir olan, fərdiyyət və psixologiya

təhlilinə çalışırdı. Fəxrəddin Gürğaninin məşhur «Vis və Ramin»i bu istiqamətdə edilən müəyyən bir təşəbbüs idisə də, ancaq müəllif qəhrəmanların xarakterini layiqincə göstərə bilməmişdi. Bununla da Nizami epik poemanın şablon qaydasını qırmış və onun yerinə romantik poema qoymuşdur. Nizamidən sonra köhnə ənənəyə qayıtmaq mümkün deyildi və köhnə qaydalardan istifadə edilərək yaradılmış «Teymurnamə», «Şahənşahnamə» kimi sonrakı əsərlər açıqdan-açığa epigonçu psevdoklassik xarakter daşıyır.

İnsan ruhunu çox gözəl bilməyin nəticəsi olan dərin psixoloji təhlil Nizamiyə bir sıra klassik qəhrəman tipləri yaratmaq imkanı vermişdir və bu tipləri yaratmaq dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur. Şirin, Fərhad, Leyli, Məcnun, Bəhram, İskəndər obrazları yalnız Nizaminin əsərlərində müəyyən formada qarşıya qoyulmuşdur. Türkiyədən başlamış müsəlman Hindistanına qədər Yaxın Şərqi bütün ədəbiyyatları bu obrazları bu şəkildə qəbul etmişdirlər; onlar bizim zamanımıza qədər bu şəkildə yaşamışlar, söz yox ki, bundan sonra da yaşayacaqlar. Nizamidən sonra yazan müəlliflər, əlbəttə, onların şəklini dəyişməyə çalışırdılar, lakin kimsə onların həqiqi simasını az-çox görkəmli şəkildə dəyişə bilməmişdir.

Bundan əlavə, bu obrazlar folklora da daxil olmuş və Nizaminin cəlbedici təsiri nəticəsində ən geniş kütlələrə çatdırılmışdır. Bu çox mühüm bir faktdır, çünki başdan-başa savadsızlıq şəraitində, lap böyük Oktyabr sosialist inqilabına qədər bütün tarix boyunca yazılı abidələrin yayılması, demək olar ki, son dərəcə çətin idi. Bu çətinliyi yalnız belə müstəsna dərəcədə qüvvətli olan ustadlıq və bu ustadlığın insana qarşı dərin sevgi ilə birləşməsi aradan qaldıra bilərdi. Bu şəraitdə Nizami əsərlərinin müstəsna

dərəcədə geniş yayılması həmin əsərlərin çox böyük ictimai qiymətə malik olduğuna sübutdur.

Lakin Nizaminin bir sıra xalqların folkloruna olan təsirini göstərməkdən əlavə, biz onda olan başqa bir halı da müəyyən edə bilərik, bu da Nizaminin özünün folklora qarşı marağıdır. Qeyd etməliyik ki, Yaxın Şərqi ədəbi dəyərləri folklora qarşı həmişə etinasız bir münasibət bəsləmişdir. Feodal cəmiyyətinin kəskin surətdə bölünməsi başlıca olaraq hakim sinfə xidmət edən dünyagörüşlü insanların folklordan uzaqlaşmağa, «ali sahələr» tərəfindən cızılmış mövzular ətrafında dolaşmağa məcbur edirdi. Bu da həmin ədəbiyyatın zəifləməsinə, durğun bir hala gəlməsinə, teymurilər dövrünün bəzi müəllifləri üçün xarakter olan formalizm oyunu şəklinə girməsinə səbəb olurdu.

Nizami isə öz ictimai vəziyyətinə və varlılar hakimiyyətinə qarşı münasibətinə görə burada həmin qaydaya riayət etməyi lazım görməmişdir. İstər «Həft peykərin» hekayələri, istərsə «İskəndərnamə»dəki bir sıra hadisələr və «Məxzənül-əsrar»dakı əlavə hekayələrin folklor mövzusu ilə əlaqədar olması çox aydın görünür. Nizami, xüsusilə hekayələrində xalq rəvisi (nağılcısı) manerasını, onun xarakter üsullarını yaxşı mənimsəmiş və bununla da belə gözəl nəticələr əldə etmişdir. O, ədəbi əsərlərin həyatiliyini saxlamaq mümkün olan yolu göstərmişdir. Ancaq bu yol ilə getmək istəyən və gedə bilən şairlər yaxşı nəticələr əldə edə bilmişlər. «Həft peykər»ə yazılmış bir çox nəzirələrdə, adətən, sonrakı müəlliflərin yeni mövzular daxil etdikləri hekayələr daha canlı və maraqlı hissələrdir.

Poema quruluşunda Nizaminin yaratdığı əsaslı reforma bir nəticə dəxi yaratdı ki, o da müəyyən tipli romantik pozmaları qanunlaşdırmış kimi oldu. Nizami üç növ sevgi

(eşq) qeyd etmişdir: qəhrəmanlıq sevgisi (Xosrov, Fərhad, Şirin), faciə sevgisi və fəlakət sevgisi (Leyli və Məcnun), həvəs və yüngül sevgi, naz sevgisi (Həft peykər). Bu sevgi növlərindən hər biri müəyyən vəznə əlaqədardır. Ərəbfars vəznini qəbul etmiş olan xalqlarda bu vəznələr müəyyən tipli poemanın bədii nümunəsi olaraq qalmışdır. Qəti surətdə söyləmək olar ki, «Leyli və Məcnun» kimi bir poemanı «Xosrov və Şirin» vəznini ilə yazmaq bu səkkiz əsr müddətində qətiyyən mümkün olmazdı. Bu da Nizaminin nə qədər böyük təsiri olduğunu, öz materialına – sözə nə dərəcə ustacasına yiyələndiyini göstərir. Çünki bu vəznələrin təbiətində bunları həmin üsulla işlətmək zərurəti, bəlkə, heç yox idi. Yalnız Nizami bu vəznələrə xarakter təsvir, müəyyən boyalar verə bilərdi, çünki Nizamiyə qədər bu ənənə hələ özünə möhkəm yer edə bilməmişdi.

Beləliklə, Nizami Yaxın Şərq epik ənənəsi üçün şeir qanunu yaradıcısı olmuşdur. Bu qanunun dəyişilməz şəkildə qalması, poeziyanı bir peşə hesab edən şəxslər tərəfindən işlədilməsi və ictimai şəraitin əlverişli olmaması XVI–XVII əsrlərdə çox acı nəticələr verirsə, bu işdə, əlbəttə, Nizamini müttəhim etmək olmaz. Nizamiyə hamı nəzirə yazmaq istəyirdi, amma ona ancaq böyük sənətkarın nəzirə yazmağa haqqı vardı. Buna görə də bu nəzirələrin çoxu Nizami poemalarını təkrarladığından karikatura təsiri bağışlaması təəccüblü deyildir.

Nəhayət, dil reforması. Bu xüsusda biz yuxarıda bəhs etdik, buna görə də burada təkrar etməyə ehtiyac yoxdur. Ancaq burada bir mühüm qeyd əlavə edilməlidir. Biz yuxarıda dedik ki, Nizami dastan dilinin əl-qolunu bağlayan qaydaları qırır-dağıtmış, onu canlandırır və zənginləşdirmiş və müasirliyə yaxınlaşdırmışdır. Bu addımdan sonra isə

Nizami üçün məntiqi mərhələ o zamanın yeganə rabitə vasitəsi olan fars dilindən, lazım gəlsə, əl çəkmək idi. Hələlik farscadan başqa ayrı bir dildə Nizaminin əsəri əlimizdə yoxdur. Məncə, bu dildən əl çəkmək üçün Nizami özü zəmin hazırlamışdı. Bu iş üçün onda gizli imkanlar vardı. Bunu həyata keçirmək üçün Yaxın Şərq xalqları arasındakı qarşılıqlı münasibəti daha qəti surətdə dəyişmək tələb edilirdi. Bunu da monqollar və onların gəlməsi ilə əlaqədar olaraq İran ənənələrinin qəti surətdə sarsılması yaratdı. Bənd yarıldı və artıq hazırlanmış olan iş dərhal həyata keçirildi.

Nizaminin özündən sonra gələn şairlərə olan təsiri məsələsini biz bir neçə dəfə qeyd etdik. Şərhimizin sonuncu fəslini bu xüsusda deyəcəyimiz bir neçə sözlə bitirə bilərik. Bir daha qeyd edirəm ki, bu mövzunu bitirmək mümkün deyil. Mən Nizamiyə nəzirə yazanların adlarını çəkmək istəsə idim, o halda bütün Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyat tarixini xülasə etmək lazım gələrdi. Açıq söylənməlidir ki, Nizaminin təsirini araşdırmaq işinə hələ heç başlanmamışdır. Bu çox böyük işdir və «Xəmsə»nin hər bir fəslə haqqında 30–40 çap vərəqindən ibarət mükəmməl bir monoqrafiya yazmaq olar.

Nizami hələ sağ ikən ona nəzirə yazmağa başlanmışdı; bu zaman belə nəzirələr çox halda açıqdan-açığa ədəbi oğurluq xarakteri daşıyırdı ki, bunu şair özü də bütün əsərlərində dəfələrlə qeyd edir. O zaman yazılan bu əsərlərdən bizə heç bir şey çatmamışdır, buna da həmin əsərlərin yüksək bədii dəyərə malik olmadıqları səbəb ola bilər. Lakin XIII əsrdən başlayaraq, bir çox müəlliflər sistemə surətdə bütün «Xəmsə»ni canlandırmağa çalışır və XV əsrdən bəziləri (Cami, Zülali) «Xəmsə»ni yeddi hissə hesab

edirlər. İlk nəzirəçilər poemaların adlarını, demək olar ki, heç dəyişmir, ancaq adların yerini dəyişirlər, məsələn, «Şirin və Xosrov», «Məcnun və Leyli» və s. Daha sonralar qəhrəmanların adlarını dəyişməyə başlayırlar. Lakin əsas xarakter, demək olar ki, olduğu kimi saxlanılırdı.

Bu növ nəzirələr fars dilində deyil, bir başqa dildə yazılmış olsaydı, Avropa ədəbiyyatşünasları, adətən, tərcümə adlandırırdılar. Lakin bir çox nəzirələrin fars dilində olması bir fakt olduğu üçün, bunları artıq tərcümə adlandırmaq mümkün deyildi. Bunlar əsl nəzirədir ki, Şərqdə cavab və yarış mənasını verir. Burada vəzn və əsas cəhətlər saxlanır, başqa hissələri isə hər müəllif istədiyi kimi işləyir. Şübhəsiz ki, müəllif bacarıqlı və talantlı olsa, «nəzirə»nin böyük bədii dəyəri ola bilər, əgər müəllif bir epiqon isə, o halda nəzirəsi mənasız bir cızma-qara şəklində aralığa çıxar.

Nizamiyə nəzirə yazan böyük adlar içərisində Əmir Xosrov Dəhləvi (1253–1325), Səlmən Səvacı (1377-ci ildə ölmüşdür), Əbdürrəhman Cami (1414–1492), Hatifi (1521-ci ildə ölmüşdür) və başqa şairləri göstərmək lazımdır; onlar fars dilində nəzirə yazmışlar. XIV əsrdə Qızıl Ordada Qütb tərəfindən qıpçaq dilində yazılmış «Xosrov və Şirin» meydana gəlmişdir. Özbək ədəbiyyatını yaratmış böyük Mir Əlişir Nəvai (1441–1503) Orta Asiya türk dilində «Xəmsə» yazmışdır. Azərbaycan dilində, Şərq liriklərinin ən böyüyü olan Füzulinin (1562-ci ildə ölmüşdür) son dərəcə gözəl və heyranətli «Leyli və Məcnun» poeması məşhurdur.

Bir çox bu kimi ədəbi nəzirə və iqtibasdan başqa Nizaminin qəhrəmanlarına, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan, gürcü, erməni, fars, türk, kürd, türkmən, özbək, tacik və başqa xalqların folklorunda da rast gəlinir. Buna görə də tam

əmniyyətlə söyləmək olar ki, Nizaminin qəhrəmanları, hətta Homerin şöhrətləndirilmiş qəhrəmanlarından daha çox, geniş kütlənin sevimli qəhrəmanları olmuşlar; Homerin qəhrəmanlarını isə Avropada xalqlara əsrlər boyunca məcburi surətdə tanış etdirmişlər. Yuxarıda saydığımız xalqların folkloru bu gün belə yaşayır. Bu xalqlardan Sovet İttifaqı xalqlarının qardaş ailəsi heyətinə daxil olmaq səadətinə nail olanların folkloru zənginləşir və gündən-günə artır. Beləliklə, Nizaminin qəhrəmanları heyranedicili qüvvətlərini itirmədən bizim zamanımıza qədər yaşamışlar.

Nizaminin Makedoniyalı İskəndəri zülmət aləmində həyat suyu axtardı, amma tapmadı. Lakin böyük şairin özü bu həyat suyunu tapmış, qüdrətli bədii kəlamlarının sehirləri ilə öz qəhrəmanlarına həyat və əbədi gənclik vermişdir. Nizami kəlamın böyük qüdrətini yaxşı bilirdi; bilirdi ki, böyük ustadın yaratdığı nə əsrlərin tozundan, nə də tarixi müqəddəratın vəfasızlığından qorxar. Biz yalnız şairin əzəmətli sözlərinə şərik ola bilərik, bu sözlərin həqiqət olduğunu isə artıq tarix özü artıq təsdiq etmişdir:

*«Söz durduqca şöhrəti artıracaq,
Nizaminin adı bu sözlər sayəsində
daima gənc qalacaq».*

MÜNDƏRİCAT

Nizami və onun tədqiqatçısı haqqında bir neçə söz (*Elçin*)3

EPOXASI, HƏYATI, YARADICILIĞI

Müqəddimə	9
Nizaminin epoxası	11
Həyatı	21
Yaradıcılığı	57
<i>Məxzənül-əsrar (Sirlər xəzinəsi)</i>	58
<i>Xosrov və Şirin</i>	67
<i>Leyli və Məcnun</i>	81
<i>Yeddi gözəl</i>	91
<i>İskəndərnamə</i>	116
Nizaminin lirikası.....	141
Nizaminin dili və texniki ustadlığı.....	146
Nəticə	153

Redaktoru *Aida Quliyeva*
Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompüter tərtibatçısı *Səbinə Məmmədova*
Korrektoru *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 21.07.2017. Kağız formatı 60x90¹/₁₆.
Fiziki çap vərəqi 10,5. Sifariş 14. Tirajı 500.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A
e-mail: tahsil_az@yahoo.com

Yevgeni Bertels
(Yevgeni Eduardoviç Bertels)
BÖYÜK AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
NİZAMİ

Bakı, «Təhsil», 2017.